ત ણ ખા

ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

ધૂમકેતુ

કિંમત દોઢ રૂપિયો

સોલ એજન્ટ

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : અમદાવાદ

૧૯૩૮

પ્રકાશક
ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરા
ખાનપુર — અમ

માતૃચરણે

લુત્ફેમય તુજસે ક્યા કહું' જાહિદ
હાય કમબખ્ત તૂને પીહિ નહિ.

*

ઉમ્રભરમેં' દો ઘડીયાં હમપે ગુઝરી હૈ કઠિન :
આપકે આનેકે પહેલે, આપકે જાનેકે બાદ.

—The world grows greater
than the heart can hear

. .   . .

. .   . .

When all sweet flower-scents
rise like happy rhymes,
From golden memories of olden times,
And out of death springs life &
joy from pain,
And laughter from young lips and
love to men,
Shall I forget thee then, forget thee then.

—James Rhoades.

ચોથી આવૃત્તિ

આ આવૃત્તિ ત્રીજી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ હોઈ તેમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો નથી. માત્ર જોડણી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના 'જોડણીકોશ' મુજબ કરી છે. કૉલેજના અભ્યાસમાં આ પુસ્તકને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એટલે હવે એનો વધારે વિશાળ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા વિવેચકો પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે. કેટલાંક અપૂર્ણ દૃષ્ટિબિંદુઓ—જે આ પહેલાં રજૂ થયાં છે—તેમને પણ નવેસરથી તપાસવાનું એ રીતે શક્ય બનશે.

ખાનપુર · અમદાવાદ
૧૫ – ૫ – ૩૮

ધૂમકેતુ

પ્રસ્તાવના

(પહેલી આવૃત્તિ)

આ સંગ્રહમાંની વાર્તાઓ છેલ્લાં ત્રણચાર વર્ષના ગાળામાં જુદાંજુદાં માસિકોમાં આવેલી. ચારેક વાર્તાઓ તદ્દન નવી હોઈ આ સંગ્રહમાં જ પહેલી વાર દેખાય છે. લગભગ બધી જ વાર્તાઓ—'એક ભૂલ' સિવાયની—કોઈ પણ કૃતિના ભાષાંતર, અનુવાદ, ભાવાનુવાદ કે સૂચિત રૂપે નથી. 'એક ભૂલ' ઉપર ગોલ્ડની છાયા પડી છે. અલબત્ત, કાલિદાસ જેવા પરમ સામર્થ્યવાન કવિવીર ઉપર આદિકવિ વાલ્મીકિનું ઋણ છે, તેમ દરેક લેખક પર તેના પુરોગામીનું ઋણ હોય જ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધાંતને ન સ્વીકારવાનો ધ્વનિ તો આમાં નથી જ. એથી ઊલટું એમર્સન કહે છે તે સત્યની વધારે નજીક છે કે 'The most original man is the most indebted man'

ટૂંકી વાતની માતૃભૂમિ અમેરિકા છે. પણ રડયાર્ડ કિપ્લિંગે 'અલ્લાહાબાદ પાયોનિયર'માં લખવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી, એટલે ૧૯મી સદીના છેલ્લાં વીસ વર્ષ અને ત્યારપછીથી, ટૂંકી વાર્તાની કળા વધારે ને વધારે વિકાસ પામતી આવી છે. કિપ્લિંગ પછી કૉનરૅડ, એરી,

ગાલ્સવર્ધી, વેલ્સ, હાર્ડી વગેરે લેખકોએ ટૂંકી વાર્તાને 'સજેસ્ટિવ આર્ટ' (ધ્વનિપ્રધાન કલા) તરીકે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું છે. ટૂંકી વાર્તાની કલા વિષે સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો હજી ઘડાયા નથી તે પહેલાં, બેત્રણ ભૂલભરેલા મતો પ્રચલિત થયા છે તે દૂર થવા જોઈએ. નવલકથાનું નાનું સ્વરૂપ તે ટૂંકી વાર્તા નથી; પણ ટૂંકી વાર્તાની કલા તદ્દન સ્વતંત્ર જ છે. તેમ જ નવલકથાનો કોઈ પણ નિયમ ટૂંકી વાર્તાને ખાસ બંધનકર્તા પણ નથી. ટૂંકી વાર્તા માત્ર 'રંજનાર્થે' જ હોય તો જ તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય એ વિચાર પણ બરાબર નથી. કલાની કૃતિ રંજનાર્થે હોય છે. છતાં તેમાં ધ્વનિ (સજેશન) ભર્યો જ હોય છે. એટલે વાર્તા હેતુપ્રધાન, ભાવનાપ્રધાન, કે રંજનપ્રધાન હોય, એટલા ઉપરથી તે કલાત્મક છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વાર્તા રજૂ કરવાની રીતમાં જે ઉપયોગી જોઈએ, મર્યાદા જોઈએ, તથા કલ્પના, લાગણી અને સિદ્ધાંતોને છૂટ આપવાની, ખેંચવાની, મર્યાદિત કરવાની અચ્છા સવારના જેવી તાલીમ જોઈએ, એ જ્યાં હોય ત્યાં કલાત્મક કૃતિ સમજાય છે એમ કહી શકાય. એક જ સાડી અનેક સ્ત્રી પહેરે, પણ તેમાંથી એક જ પહેરનારી તે સાડીને એવી ઢબછબ, રીતભાત, સ્વચ્છતા, મર્યાદા, પ્રસારણ અને સંકોચનથી ઓઢી લે, કે કોઈ પણ એમ કહી શકે કે આ પહેરવેશમાં એવું 'કાંઈક' છે કે જે બીજા કોઈનામાં નથી; એ 'કાંઈક' કલાનો આત્મા છે; અને તે માત્ર પ્રેરણાથી જ આવે છે. પ્રેરણા સર્જન કરે તેમાં કલા આવવાની જ; અને ગૂઢ જ્ઞાન પણ રહેવાનું.

કરુણ અંતથી કલાનું સ્વરૂપ સચવાય છે એ માન્યતા પણ અર્ધ સત્ય કે અસત્ય જ રજૂ કરે છે. અંત કરુણ જ હોવો જોઈએ એવો અનિવાર્ય નિયમ નથી, અને કરુણ અંત કે સુખી અંત સાથે ટૂંકી વાર્તાની કલાને અગત્યનો સંબંધ પણ નથી. ટૂંકી વાર્તા ત્રણ હજાર કે બે હજાર શબ્દોની જ હોય અને એક જ બેઠકમાં વંચાઈ રહે, એવું ગણિત પણ સાચું નથી ઠર્યું. પ્રથમ તો એક શબ્દ જ માણસે માણસે પરત્વે વિવિધ સ્વરૂપ લઈ શકે. સારો લેખક કથાનીમાં ઉદ્યોગી માણસને પણ પોતાના સર્જનના આનંદમાં કલાકોના કલાક સુધી ખેંચી શકે, અને નિરુદ્યમી વાંચનાર ઘડીકમાં કંટાળી પણ જાય. ચેહોવની કેટલીક ટૂંકી વાર્તાઓમાં ભાગ્યે જ હજાર શબ્દ હશે. જ્યારે મેરીડિથની વાર્તા 'ધ ટેલ ઓફ ક્લો' લગભગ નવ પ્રકરણમાં છે, અને

છતાં તે ટૂંકી વાર્તાનો સુંદર નમૂનો ગણાય છે. બાલ્ઝાક, ટર્ગેનેફ, મોપાસાં, આર્નોલ્ડ બૅનેટ રંજનપ્રધાન વાર્તાઓમાં જ બરાબર ખીલે છે. મોપાસાંની સુંદરમાં સુંદર કૃતિ 'બિઉલ દ સુઇફ'માં રંજન એ જ એક હેતુ હોય તેવું લાગે છે. એથી વિરુદ્ધ ટોલ્સટોયમાં હમેશાં કાંઈક હેતુ હોય છે જ. ટૂંકી વાર્તામાં પણ ગહન જ્ઞાન સમાવવાની આનાતોલ ફ્રાંસની કલાએ તો આજે એને બેનમૂન કલાવીર બનાવ્યો છે; જ્યારે ટાગોરની કલામાં ધ્વનિત હેતુ બહુ સુંદર રીતે હાજર હોય છે. ખરી રીતે તો, સાચી કલાની દરેક કૃતિને પોતપોતાના જ નિયમો હોય છે. પ્રેરણાપ્રધાન સાત્ત્વિક કલાકારો જેટલું કરશે તે ઉપરથી કલાના નવાનવા નિયમો ઘડાતા રહેશે. સર્જન અને જીવન નિયમ કરતાં વાતાવરણ પર જ વધારે આધાર રાખે છે, એ સત્ય ટૂંકી વાર્તાની કલામાં પણ સર્વમાન્ય બની રહેશે. જે વીજળીના ચમકારા પેઠે, એક દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતાં કરતાં સોંસરવી નીકળી જાય, અને બીજી ઝાઝી ઉપછપ વિના અંગુલિનિર્દેશ કરીને સૂતેલી લાગણીઓ જગાડી, વાચનારની આસપાસ એક નવી જ કાલ્પનિક સૃષ્ટિ ઘડી કાઢે, એ ટૂંકી વાર્તા. નવલકથા જે કહેવાનું હોય તે કહી નાખે છે; ટૂંકી વાર્તા કલ્પના અને લાગણીઓ જગાવીને જે કહેવાનું હોય તેનો માત્ર ધ્વનિ જ—લણખો જ—મૂકે છે. એટલા જ માટે 'The artist of the short story needs a reader who is impressible, emotional and swiftly intelligent; to such a reader, he will be for ever in debt.'

ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી. એટલે આટલો સાદો ખ્યાલ બસ થશે.

*

'Temperament is not judgment. The unreasoned expression of a personal like or dislike is not analytical criticism.'

મિલિસ બિલ્ડ . અમદાવાદ
તા. ૧૫ . ૪ . ૨૬

ધૂમકેતુ

બીજી આવૃત્તિ

પહેલી આવૃત્તિ વખતે મદદ કરનાર સર્વ સજ્જનોનો આભાર માનેલો. 'લણુગા'ને ગુજરાતે અસાધારણ પ્રેમથી સ્વીકાર્યો—તેમાં તેમનો ફાળો પણ ઓછો ન હતો.

આજે તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે: આ આવૃત્તિ સચિત્રને બદલે અચિત્ર કરી છે. અને પાકા પૂંઠા માટેની સતત માગણીને પહોંચી વળીને પણ કિંમતમાં ખાસ ઘટાડો કર્યો છે.

*

આપણા લોકજીવનનો પરિચય કરવાની જેને જેને તક મળી હશે તેણે જોયું હશે કે તે જીવનમાં ઠેરઠેર ટૂંકી વાર્તાઓના ઢગલા પડ્યા છે: ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે લોકજીવનનો પરિચય કરવાથી ચચુંચગું નવું જાણવાનું મળે છે એટલું જ નહિ, પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી સૃષ્ટિ જ ખડાં થાય છે. આ સૃષ્ટિ એટલી રમણીય છે, અને એમાં પ્રજા-જીવનનાં સુખદુઃખનાં, શ્રદ્ધાનાં, અજ્ઞાનનાં, ભોળપણનાં, કુરિવાજોનાં જુદાંજુદાં મૂળતત્ત્વો એવાં તો સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે કે તેમાંથી જે નવી દૃષ્ટિ મળે તે નવા સર્જનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે.

એક મિત્રે કહ્યું હતું કે ટૂંકી વાર્તાઓનો સુંદરમાં સુંદર ફાલ ઊતરે ત્યારે પ્રજાજીવન પકવેલો હોય છે એમ સમજવું. આ સિદ્ધાંત જેટલો નવલિકાને તેટલો જ સાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે: પણ તે છતાં અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે 'સીધું, સરળ ને સચોટ' એવું ટૂંકી વાર્તાનું નાનું સરખું કલેવર, કદના પ્રમાણમાં, વધારેમાં વધારે પ્રાણતત્ત્વ સાચવી શકે તેમ છે.

*

જે જે વસ્તુ સ્વાનુભવ માગે છે, તે બહારની સમજાવટ કરતાં અંતરની દૃષ્ટિ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. પરંતુ નવલિકાના વધતા જતા સાહિત્યમાં કાંઈક પણ માર્ગદર્શન થાય—અને એવા જુદાજુદા સ્વાનુભવોથી જ માર્ગ સ્પષ્ટ થશે—એ હેતુથી આ સંગ્રહમાંની એકાદબે ટૂંકી વાર્તાનો સંચવાયો છે તેવો ઇતિહાસ આપવાની ઇચ્છા થાય છે. નોંધપોથીમાંથી જ છે. અને કેટલીક હકીકત ઘણી ટૂંકાવી નાખીને જ આપેલ છે જ્યારે કેટલીક આપી નથી. આપવી શક્ય પણ નથી.

ભૈયાદાદા

...ત સાથે ફરવા ગયો. ભૈયાદાદાની ઝૂંપડીએ બેઠા. એક અધિયારી દૂધ લઈને પસાર થઈ. પણ એટલું સશક્ત, સીધું ને નિર્મળ શરીર આજ દિવસ સુધી જોયું નથી. . . . . સાથે વાતોએ ચડ્યો, ડોસાનો જુવાન દીકરો પ્લેગમાં ગુજરી ગયો છે. દીકરાની વહુ ભાગી ગઈ છે. . . . . પાસેના ખેતરના કણબી સાથે ઠીક મેળ છે. ભૈયાદાદાએ કહેલી કેટલીક સાખી:

બારીધના સખી કાશીમેં પરે હૈ મહણ
ચાલો ગંગાહા કરીએ અસ્નાન
બાહ્મણો દઈએ ખીચડીઆ
ઓર દઈએ દાન.

કાશી કે લોગ બડે વિશ્વાસી
પ્રીત લગાયે બઠે બીચ ડારેંગે આજુ ફાસી.

મિત્રે કહ્યું કે અમારી મિજબાની બશેર લોટ, પાશેર ઘી, રામરસ. મહુડાનાં ફૂલ અને લોટને લઈને રોટલા બનાવી ખાઓ, બહુ મજબૂત શરીર થશે, વગેરે કાઠિયાવાડનો અનુભવ કહ્યો.

જાર કે રોટી ગાજર કે અથાણું ચેલી કાઠિયાવાડી ખાના.
ઉપર છાશકા ઘૂંટકા, તીસકે ઉપર સુપારીકા કટકા
દેખો કાઠિયાવાડી લટકા.

'વસ્તુવિધાન'નો નિયમ—સ્થળ, સમય ને વ્યક્તિ વિષે એટલા બધા ફેરફાર કરે છે, કે એ જ સ્થળ, સમય ને વ્યક્તિમાંથી વસ્તુવિધાન થયું છે, એમ માનવા માટે મન ના પાડે. પણ હાર્ડી કહે છે તેમ 'The stories are dreams, not records.' સ્વાનુભવની આ કથા સમજાવવી ઘણી મુશ્કેલ છે, છતાં 'હૃદયપલટા'માંથી થોડીક વધારે દૃષ્ટિ મળશે:

નાનાં છોકરાં માંડે છે તેમ પહેલાં તો કાલકા સીમલા રેલવે પરનાં સ્ટેશનોનાં નામ આવે છે:

જાબલી

સંવારા

ધરમપુર ૪૮૧૮—વગેરે.

આ બધાં ગામોમાં છાપરા પર નળિયાને બદલે છો દેખાશે. રાતી માટી પાથરી દીધેલી. જેમજેમ ઉપર ચડીએ છીએ તેમતેમ ડાંગરના ક્યારાઓ, જળપ્રવાહ વગેરે દેખાય છે. એક ઘરના મૂળ પાસે પાણીનો ઝરો વહેતો હતો તે ઘર. જાબલીનો દેખાવ ઘણો સુંદર. ધરમપુર પછી કૃષિને બદલે જાનવર પાળનારી જાતો વધારે દેખાય છે.

ઘાસચારો પુષ્કળ.

૧૭-૫-૨૩: રોડાએ આપેલી હકીકત. આપણા જેવી જ Family System. 'તીખી નજર' Familyમાં થાય ત્યારે બાપના મરણ પછી ભાઈઓ જુદા પડે. કનાયત અથવા બ્રાહ્મણવિવાહનો વિધિ આપણા જેવો.

ચૈરકી.

પ જેબ.

જે બહુ રાતાં ફૂલ થાય છે તે 'બરાસ.'

બારે ઘાટાં ઝાડ થાય છે તે મોરૂ.

થોડાંક નામ:

તીલકુરામ, ઢોલા, મટકુ, શિવરામ, રામસહાય, તારાચંદ, ઓરપાલ, દુર્ગાસિંહ, આદ્રસિંહ, મથરુ, નખરુ, કનકુ, રૂઘ, બબ્બુ, મૂરલ, ઘુરી, અને રૂપુ.

પાલિયાનું નામ રૂપુ. મજનુ-આંબીલાંબી પાનની ડાળીઓ જમીન સુધી લટકે છે તે.

વંદી નેનો કા તારા હૈ
જસોદા નંદ કે પ્યારે—રસી.

એક બીજું સીમલામાં સાંભળેલું: 'મેરી જાં યાદ બનબન કયું ચમકતે હૈ સિતારે મેં.' મિયાભાઈ ગાતાગાતા ચાલ્યા જતા હતા.

૧૫-૬-૨૩. બાસુ—સુંદર રાવા ફુલ.

કેતુ-

૨-૬-૨૫ નૈનીતાલ. પદ્મદત્તજી પાસેથી સાંભળેલું:

એક તો મેરી નૌજવાની
ફિર પુરાણી ચૂડિયા—

ગઢવાલ પ્રાન્તમાં 'ઢોડ' નામે ગામ પાસે પાણી એવું સરસ છે કે માંદા માણસને પિવરાવે ને ઠંડા પાણીથી નવરાવે તો સાજો થઈ જાય. ગઢવાલ પ્રાન્તમાં બ્રાહ્મણ પણ શિકાર કરે છે. પહાડી સ્ત્રીઓ બહુ શોખીન છે પહેરવાની તે 'પડધેવાળી ચાદર.'

પરંતુ આ બધા ખોખામાં પ્રાણ તો માત્ર કલ્પના, અનુભવ ને અવલોકન જ મૂકે છે

આશા છે કે આટલો ટૂંકો ઇતિહાસ—ટૂંકો જ આપવો પડ્યો છે, કારણ કે લંબાણથી આપવાની આ જગ્યા નથી—નવલિકાના વિધાન માટે કાંઈક માર્ગ બતાવશે.

*

'They are so sceptical: they believe nothing that they are told. They are so credulous: they believe every thing that they tell themselves.'

તા. ૨૦ મી જુલાઈ, ૧૯૨૮.
ખાનપુર: અમદાવાદ.

ધૂમકેતુ

જાર કે રોટી ગાજર કે અથાણું એહી કાઠિયાવાડી ખાના.
ઉપર છાશકા ઘૂંટકા, તીસકે ઉપર સુપારીકા કટકા
દેખો કાઠિયાવાડી લટકા.

'વસ્તુવિધાન'નો નિયમ—સ્થળ, સમય ને વ્યક્તિ વિષે એટલા બ' ફેરફાર કરે છે, કે એ જ સ્થળ, સમય ને વ્યક્તિમાંથી વસ્તુવિધાન થ છે, એમ માનવા માટે મન ના પાડે. પણ હાર્ડી કહે છે તે 'The stories are dreams, not records.' સ્વાનુભવની ર કથા સમજાવવી ઘણી મુશ્કેલ છે, છતાં 'હૃદયપલટા'માંથી થોડ વધારે દૃષ્ટિ મળશે:

નાનાં છોકરાં માંડે છે તેમ પહેલાં તો કાલકા સીમલા રેલ્વે પર સ્ટેશનોનાં નામ આવે છે:

જાબલી

સંવારા

ધરમપુર ૪૮૧૮—વગેરે.

આ બધાં ગામોમાં છાપરા પર નળિયાને બદલે છો દેખારે રાતી માટી પાથરી દીધેલી. જેમજેમ ઉપર ચડીએ છીએ તેમતે ડાગરના ક્યારાઓ, જળપ્રવાહ વગેરે દેખાય છે. એક ઘરના મૂળ પા: પાણીનો ઝરો વહેતો હતો તે ઘર. જાબલીનો દેખાવ ઘણો સુંદ: ધરમપુર પછી કૃષિને બદલે જાનવર પાળનારી જાતો વધારે દેખાય છે

ઘાસચારો પુષ્કળ.

૧૭-૫-૨૩: રોડાએ આપેલી હકીકત. આપણા જેવી : Family System. 'તીખી નજર' Familyમાં થાય ત્યારે બાપન મરણ પછી ભાઈઓ જુદા પડે. ક્નાયત અથવા બ્રાહ્મણવિવાહને વિધિ આપણા જેવો.

ચૈરકી.

પંજેબ.

જે બહુ રાતાં ફૂલ થાય છે તે 'બરાસ.'

ભારે ઘાટાં ઝાડ થાય છે તે મોરૂ.

કેટલાંક નામઃ

તીલકુરામ, ડોસા, મટકુ, શિવરામ, રામસહાય, તારાચંદ, ગોરપાલ, દુર્ગાસિંહ, બાદ્રસિંહ, મથરુ, નખરુ, કનક, ફુલ, બબ્બુ, મૂરલ, હરી, અને રૂપુ.

વાણિયાનું નામ રૂપુ. મજનુ-લાંબીલાંબી બાનની ડાળીઓ જમીન સુધી લટકે છે તે.

ચંદી નેનો કા તારા હૈ
જસોદા નંદ કે પ્યારે—તૂહી.

એક બીજું સીમલામાં સાંભળેલું: 'મેરી જાં ચાંદ બનબન કયું ચમકતે હૈં સિતારો મેં.' મિયાંભાઈ ગાતાગાતા ચાલ્યા જતા હતા.

૧૫-૬-૨૩. બાણુ—સુંદર રાતાં ફૂલ.

કેલુ–

૧-૬-૨૫ નૈનીતાલ. પધદનજી પાસેથી સાંભળેલું:

એક તો મેરી નૌજવાની
ફિર પુરાણી ચૂડિયાં—

અટવાલ પ્રાંતમાં 'ટોંડ' નામે ગામ પાસે પાણી એવું સરસ છે કે માંદા માણસને પિવરાવે ને ઠંડા પાણીથી નવરાવે તો સાજો થઈ જાય. અટવાલ પ્રાંતમાં બ્રાહ્મણ પણ શિકાર કરે છે. પહાડી સ્ત્રીઓ બહુ શોખીન છે પહેરવાની તે 'પડઘેવાલી ચાદર.'

પરંતુ આ બધા ઓખામાં પ્રાણ તો માત્ર કલ્પના, અનુભવ ને અવલોકન જ મૂકે છે.

આશા છે કે આટલો ટૂંકો ઇતિહાસ—ટૂંકો જ આપવો પડ્યો છે, કારણ કે લંબાણથી આપવાની આ જગ્યા નથી—નવલિકાના વિધાન માટે કાંઈક માર્ગ બતાવશે.

*

'They are so sceptical: they believe nothing that they are told. They are so credulous: they believe every thing that they tell themselves.'

તા. ૨૦ મી જુલાઈ, ૧૯૨૮.
ખાનપુરઃ અમદાવાદ.

ધૂમકેતુ

અ ⊙ નુ ⊙ ક્ર ⊙ મ

પોસ્ટઓફિસ	૧
ભૈયાદાદા	૧૪
હૃદયદર્શન	૨૬
બીલીપત્ર	
જુમો ભિસ્તી.	૩૮
ભીખુ	૪૩
અરીસો	૫૦
અખંડ જ્યોત	૫૫
કલ્પનાની મૂર્તિઓ	૬૮
ગોવિંદનું ખેતર	૮૬
તારણહાર	૯૮
જન્મભૂમિનો ત્યાગ	૧૧૨
એક ભૂલ	૧૨૫
મદક્ષર નેનાં	૧૪૨
પૃથ્વી અને સ્વર્ગ	૧૫૭
મશહૂર ગવૈયો.	૧૭૨
કેસરી વાઘા.	૧૮૬
આત્માનાં આંસુ	૨૦૩
હૃદયપલટો	૨૨૯
સોનેરી પંખી	૨૫૧

પોસ્ટઑફિસ

પાછલી રાત્રિનું ભૂરું આકાશ, માનવજીવનમાં અનેક સુખદ યાદગીરી ચમકી રહે તેમ, નાનામોટા તારાઓથી ચમકી રહ્યું હતું. ઠંડા પવનના સુસવાટાથી પોતાના જૂના અને ફાટેલા ઝભ્ભાને શરીરે વધારે ને વધારે લપેટી લેતો એક વૃદ્ધ ડોસો શહેરના મધ્ય ભાગમાં થઈને જતો હતો. સ્વાધીન અવસ્થા ભોગવતાં કેટલાંક ઘરોમાંથી આ વખતે ઘંટીનો મધુર લાગતો અવાજ, સ્ત્રીઓના ઝીણા સ્વર સાથે, આવતો હતો. એકાદ કૂતરાનો અવાજ, કોઈક વહેલા ઊઠનારનાં પગરખાંનો છેટેથી સંભળાતો શબ્દ, કે કોઈ અકાળે જાગેલા પક્ષીનો સ્વર : એ સિવાય શહેર તદ્દન શાંત હતું. લોકો મીઠી નિદ્રામાં ઘેરાતા હતા, અને શિયાળાની ઠંડીથી રાત્રિ વધારે ને વધારે ગાઢ બનતી હતી. કહે નહિ છતાં કતલ કરી નાખે એવા મીઠા મનુષ્યના સ્વભાવ જેવી શિયાળાની ઠંડી, કાતિલ હથિયારની માફક, પોતાનો કાબૂ સર્વત્ર ફેલાવી રહી હતી. વૃદ્ધ ડોસો ધ્રૂજતો ને શાંત રીતે ડગમગ ચાલતો, શહેરના દરવાજાબહાર થઈ, એક સીધા

શાક પર અણી નાંખ્યો, ને ધીમે ધીમે ... સુધી ડોસાના ટેભાથી આગળ વધ્યો.

શહેરની એક બાજુ ટેકરીની ધાર હતી, ને બીજી બાજુ શહેરનો ભાગ હતો. ત્યાં ઊંચી ટેકરી હતી, ને ... વચ્ચે 'શીમળી' ... હતી. પવન ઓળંગતો ... જતો હતો; ને શહેરના ... એવું તેજ, ... પૃથ્વી પર ... જેવું ... હતું. ત્યાં આગળનો ... હતો ત્યાં ... એક ... મકાન હતું, ને તેની ... બારી તથા બારણાંમાંથી દીવાનો ઉજાસ બહાર પડતો હતો.

આસ્તિક મનુષ્ય દાતારનું શિખર જોઈ જેમ શ્રદ્ધાથી આનંદ પામે, તેમ વૃદ્ધ ડોસો આ મકાનની બારીની કમાન જોઈ આનંદ પામ્યો. કમાન પર એક જરીપુરાણા પાટિયામાં નવા અક્ષર લખ્યા હતા: 'પોસ્ટઑફિસ.'

ડોસો ઑફિસની બહાર પડથાળ પર બેઠો. અંદરથી કંઈ ચોક્કસ અવાજ આવતો ન હતો, પણ બેચાર જણ કામમાં હોય તેમ વ્યાવહારિક 'ગુસપુસ' થતી હતી.

'પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ!' અંદરથી અવાજ આવ્યો. ડોસો ચમક્યો, પણ પાછો શાંત બની બેઠો. શ્રદ્ધા અને સ્નેહ આટલી ટાઢીમાં એને ઉષ્મા આપી રહ્યાં હતાં.

અંદરથી અવાજ પર અવાજ આવવા લાગ્યા. કારકુન અંગ્રેજી કાગળનાં સરનામાં બોલી બોલી પોસ્ટમેન તરફ નાખતો જતો હતો.

કમિશનર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, દીવાનસાહેબ, લાયબ્રેરિયન,

—એમ એક પછી એક અનેક નામ બોલવાનો અભ્યાસી કારકુન ઝપાટાબંધ કાગળો ફેંકયે જતો હતો.

એવામાં અંદરથી એક મશ્કરીભર્યો અવાજ આવ્યો: 'કોચમીન અલી ડોસા!'

વૃદ્ધ ડોસો હતો ત્યાંથી બેઠો થયો, શ્રદ્ધાથી આકાશ સામે જોયું: આગળ વધ્યો, ને બારણા પર હાથ મૂકયો.

'ગોકળભાઈ!'

'કોણ!'

'કોચમીન અલી ડોસાનો કાગળ કાઢો ના!.. હું આવ્યો છું!'

જવાબમાં નિષ્ઠુર મજાકભરેલું હાસ્ય આવ્યું.

'સાહેબ! આ એક ગાંડો ડોસો છે, એ હમેશાં પોતાનો કાગળ લેવા પોસ્ટઑફિસે ધક્કો ખાય છે.'

કારકુને આ શબ્દો પોસ્ટમાસ્તરને કહ્યા, ત્યાં તો ડોસો પોતાના સ્થાન પર પાછો બેસી ગયો હતો. પાંચ વર્ષ થયાં એ જગ્યાએ બેસવાનો એને અભ્યાસ હતો.

અલી મૂળ હોશિયાર શિકારી હતો. પછી ધીમેધીમે એ અભ્યાસમાં એવો કુશળ બન્યો હતો કે હમેશાં જેમ અફીણીને અફીણ લેવું પડે તેમ અલીને શિકાર કરવો પડે. ધૂળની સાથે ધૂળ જેવા બની જતા કાબરચીતરા તેતર પર અલીની દૃષ્ટિ પડે કે તરત તેના હાથમાં તેતર આવી જ પડ્યું હોય! એની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ સસલાની બોડમાં જઈ પહોંચતી. આસપાસના સૂકા, પીળા 'કાગડા'ના કે ચંપકાના ઘાસમાં સંતાઈને સ્થિર કાન કરી બેઠેલા ચતુર

[illegible]

પણ જ્યારે ઉત્તરાવસ્થા પહોંચવા લાગી, ત્યારે આ શિકારી અચાનક નવીન દિશામાં વળી ગયો. એની એકની એક દીકરી મરિયમ પરણીને સાસરે ગઈ. એનો જમાઈ લશ્કરમાં નોકરી હતી ને પંજાબ તરફ તેની સાથે ગઈ હતી; અને જેને માટે પોતે જીવન નિભાવતો હતો તે મરિયમના છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયાં કાંઈ સમાચાર હતા નહિ. હવે અલીએ જાણ્યું કે સ્નેહ અને વિરહ શું છે. પહેલાં તો એ તેતરનાં બચ્ચાંને આકુળવ્યાકુળ દોડતાં જોઈ હસતો. આ એનો—શિકારનો આનંદ હતો.

શિકારનો રસ એની નસેનસમાં ઊતરી ગયો હતો; પરંતુ જે દિવસે મરિયમ ગઈ ને તેને જિંદગીમાં એકલતા લાગી, તે દહાડાથી અલી શિકારે જતાં શિકાર ભૂલી સ્થિર દૃષ્ટિથી અનાજનાં ભરચક લીલાં ખેતર તરફ જોઈ રહેતો! એને જિંદગીમાં પહેલી વખત સમજાયું કે કુદરતમાં સ્નેહની સૃષ્ટિ અને વિરહનાં આંસુ છે. પછી તો એક દિવસ અલી એક ખાખરાના ઝાડ નીચે બેસીને હૈયાફાટ રોયો. ત્યાર-પછી હમેશાં સવારમાં ચાર બજ્યે ઊઠીને એ પોસ્ટઑફિસે આવતો. એનો કાગળ તો કોઈ દિવસ હોય નહિ; પણ મરિયમનો કાગળ એક દિવસ આવશે એવી ભક્તના જેવી

શ્રદ્ધામાં ને આશાભર્યા ઉલ્લાસમાં તે હંમેશાં સૌથી પહેલો પોસ્ટ ઑફિસે આવી બેસતો.

પોસ્ટઑફિસ—કદાચ જગતમાં સૌથી રસહીન મકાન—એનું ધર્મક્ષેત્ર—તીર્થસ્થાન બન્યું. એક જ જગ્યાએ ને એક જ ખૂણે તે હમેશાં બેસતો. એને એવો જાણ્યા પછી સૌ હસતા. પોસ્ટમેન મશ્કરી કરતાઃ ને કયારેક મજાકમાં એનું નામ લઈ, એને એ જગ્યા પરથી પોસ્ટઑફિસના બારણા સુધી, કાગળ ન હોય છતાં, ધક્કો ખવડાવતા. અખૂટ શ્રદ્ધા ને અનંત ધૈર્ય હોય તેમ એ હમેશાં આવતો ને દરરોજ ઠાલે હાથે પાછો જતો.

અલી બેઠો હતો એટલામાં એક પછી એક પટાવાળાઓ પોતપોતાની ઑફિસના કાગળો લેવા આવવા લાગ્યા. ઘણું કરીને પટાવાળા એ વીસમી સદીમાં અધિકારીઓની સ્ત્રીઓના ખાનગી કારભારી જેવા છે. એટલે આખા શહેરના દરેકે દરેક ઑફિસરનો ખાનગી ઇતિહાસ અત્યારે વંચાતો!

કોઈના માથા પર સાફો, તો કોઈના પગમાં ચમચમાટી કરે તેવાં બૂટઃ એમ સૌ પોતપોતાનો વિશિષ્ટ ભાવ દર્શાવતા હતા. એટલામાં બારણું ખૂલ્યું. દીવાના અજવાળામાં, સામેની ખુરસી પર તૂંબડા જેવું માથું ને હમેશનો દિલગીરીભર્યો ઉદાસીન જેવો ચહેરો લઈ પોસ્ટમાસ્તર બેઠા હતા. કપાળ પર, મોં પર, કે આંખમાં કયાંય તેજ ન હોય ત્યારે માણસ ઘણું કરીને ગોલ્ડસ્મિથનો 'વિલેજ સ્કૂલમાસ્તર' આ સદીનો કારકુન કે પોસ્ટમાસ્તર હોય છે!

[illegible]

પણ જ્યારે [illegible] પાકી, ત્યારે આ શિકારી આત્માનું [illegible] શિકારમાં [illegible] ગયો. એની એકની એક દીકરી મરિયમ પરણીને સાસરે ગઈ. એના જમાઈને શહેરમાં નોકરી હતી એટલે તે પરણીને તરત તેની સાથે ગઈ હતી; અને એને માટે પોતે જીવન [illegible] હતો કે મરિયમના કેટલાં પાંચ વર્ષ ગયાં કાંઈ સમાચાર હતા નહિ. હવે અલીએ જાણ્યું કે સ્નેહ અને વિરહ શું છે. પહેલાં તો એ તેતરનાં બચ્ચાંને આકુળવ્યાકુળ દોડતાં જોઈ હસતો. આ એનો—શિકારનો આનંદ હતો.

શિકારનો રસ એની નસેનસમાં ઊતરી ગયો હતો; પરંતુ જે દિવસે મરિયમ ગઈ ને તેને જિંદગીમાં એકલતા લાગી, તે દહાડાથી અલી શિકારે જતાં શિકાર ભૂલી સ્થિર દૃષ્ટિથી અનાજનાં ભરચક લીલાં ખેતર તરફ જોઈ રહેતો! એને જિંદગીમાં પહેલી વખત સમજાયું કે કુદરતમાં સ્નેહની સૃષ્ટિ અને વિરહનાં આંસુ છે. પછી તો એક દિવસ અલી એક ખાખરાના ઝાડ નીચે બેસીને ઠૂંઠવાફાટ રોયો. ત્યાર-પછી હમેશાં સવારમાં ચાર બજ્યે ઊઠીને એ પોસ્ટઑફિસે આવતો. એનો કાગળ તો કોઈ દિવસ હોય નહિ; પણ મરિયમનો કાગળ એક દિવસ આવશે એવી ભક્તના જેવી

આગળ ને પાછળ ચાલ્યા જ કરે ! બીજો એક કવિના ગાયા કરતો ! એક જણ પોતાને ગાલે લપાટો જ માર્યા કરતો, ને પછી કોઈક મારે છે એમ જાણી રોયા કરતો !'

આજે પોસ્ટઓફિસમાં ગાંડાનું પુરાણ નીકળ્યું હતું. હમેશાં આવું એકાદ પ્રકરણ ઉઠી એના પર બેચાર મિનિટ વાત કરી આરામ લેવાની ટેવ લગભગ બધા જ નોકર-વર્ગમાં દારૂની ટેવ જેમ પેસી ગઈ છે. પોસ્ટમાસ્તર ઉઠવા ઊઠ્યા ને જતાં જતાં કહ્યું :

'સાચું', ગાંડાની પણ દુનિયા લાગે છે ! ગાંડા આપણને ગાંડા માનતા હશે—અને કદાચ ગાંડાની સૃષ્ટિ કવિની સૃષ્ટિ જેવી હશે !'

છેલ્લો શબ્દ બોલતાં પોસ્ટમાસ્તર હસીને ચાલ્યા ગયા. એક કારકુન વખત મળ્યે જરા ગાંડઘેલાં જોડી કાઢતો, ને એને સૌ ખીજવતા. પોસ્ટમાસ્તરે પણ છેલ્લું વાક્ય એટલા જ માટે હસતાં હસતાં એના તરફ ફરીને કહ્યું હતું. પોસ્ટઓફિસ હતી તેવી શાંત બની રહી.

એક વખત અલી બેત્રણ દિવસ સુધી આવ્યો નહિ. પોસ્ટઓફિસમાં અલીનું મન સમજી જાય એવી સહાનુભૂતિ કે વિશાળ દૃષ્ટિ કોઈનાનાં ન હતી. પણ એ કેમ ન આવ્યો, એવી કૌતુકબુદ્ધિ સૌને થઈ. પછી અલી આવ્યો. પણ તે દિવસે એ હાંફતો હતો, ને એના ચહેરા પર જીવનસંધ્યાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન હતાં.

આજે તો અલીએ અધીરા બનીને પોસ્ટમાસ્તરને પૂછ્યું, 'માસ્તરસાહેબ, મારી મરિયમનો કાગળ છે ?'

[illegible]

[illegible] ક્યાંથી પરણીએ ?

એક કારકુન એની પાછળ આવતો લાગ્યો. અલી તેના તરફ ફર્યો: 'ભાઈ !'

કારકુન ચમક્યો. પણ તે સારો હતો.

'કેમ ?'

'જુઓ, આ મારી પાસે છે,' એમ કહી પોતાની પાસે એક જૂની પતરાની ડાબડી હતી તેમાંથી અલીએ

પાંચ ગિની કાઢી. કારકુન ભડકયો.

'ભડકો નહિ. તમારે આ ઉપયોગી ચીજ છે. મારે હવે તેનો ઉપયોગ નથી. પણ એક કામ કરશો!'

'શું?'

'આ ઉપર શું દેખાય છે?' અલીએ શૂન્ય આકાશ સામે આંગળી ચીંધી.

'આકાશ.'

'ઉપર અલ્લા છે. તેની સાક્ષીમાં તમને આ પૈસા આપું છું. તમારે મારી મરિયમનો કાગળ આવે તો પહોંચાડવો.'

કારકુન આશ્ચર્યમાં સ્થિર ઊભો: 'ક્યાં? ક્યાં પહોંચાડવો?'

'મારી કબર ઉપર!'

'સાચું કહું છું. આજ હવે છેલ્લો દિવસ છે! અરેરે, છેલ્લો! મરિયમ ન મળી—કાગળ ન મળ્યો.' અલીની આંખમાં ઘેન હતું. કારકુન ધીમેધીમે તેનાથી છૂટો પડી ચાલ્યો ગયો. તેના ખીસામાં ત્રણ તોલા સોનું પડ્યું હતું!

*

પછી અલી કોઈ દિવસ દેખાયો નહિ, અને એની ખબર કાઢવાની ચિંતા તો કોઈને હતી જ નહિ. એક દિવસ પોસ્ટમાસ્તર જરાક અફસોસમાં હતા. એમની દીકરી દૂરદેશાવર માંદી હતી, ને તેના સમાચારની રાહ જોતા એ શોકમાં બેઠા હતા.

ટપાલ આવી ને કાગળોનો થોકડો પડ્યો. રંગ ઉપરથી પોતાનું કવર છે એમ ધારી પોસ્ટમાસ્તરે ઝપાટાબંધ એક

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'[illegible]'

'[illegible] ... [illegible]'

'[illegible]'

તે દિવસે પોસ્ટમાસ્તરના સમાચાર ન આવ્યા. આખી રાત શંકામાં વિતાવી, બીજે દિવસે સવારે બગીચામાં ને ઑફિસમાં જોતા હતા. ચાર વાગે ને આવી ટપાલ આવે કે હું પોતે જ તેને ફેરવી આવું, એવી આજ એમની ઇચ્છા હતી.

વૃદ્ધ ડોસાની સ્થિતિ પોસ્ટમાસ્તર હવે સમજી ગયા હતા. આજ આખી રાત તેમણે સવારે આવનાર કાગળના ધ્યાનમાં ગાળી હતી. પાંચપાંચ વર્ષ સુધી આવી અખંડ રાત્રિઓ ગાળનાર તરફ એમનું હૃદય આજે પહેલવહેલું લાગણીથી ઊછળી રહ્યું હતું. બરાબર પાંચ વાગ્યે બાર–

પર ટકોરો પડ્યો. પોસ્ટમેન હજી આવ્યા ન હતા; પણ આ ટકોરો અલીનો હતો એમ લાગ્યું. પોસ્ટમાસ્તર ઊઠ્યા. પિતાનું હૃદય પિતાના હૃદયને પિછાને તેમ આજે તે દોડ્યા: બારણું ખોલ્યું.

'આવો અલીભાઈ! આ તમારો કાગળ!' બારણામાં એક વૃદ્ધ દીન ડોસો લાકડીના ટેકાથી નમી ગયેલો ઊભો હતો. ઉકલ્યાં આંસુની ધાર હજી તેના ગાલ પર તાજી હતી, ને ચહેરાની કરચલીમાં કરડાઈના રંગ પર ભલમનસાઈની પીછી ફરેલી હતી.

તેણે પોસ્ટમાસ્તર સામે જોયું, ને પોસ્ટમાસ્તર જરાક ભડક્યા. ડોસાની આંખમાં મનુષ્યનું તેજ ન હતું!

'કોણ સાહેબ! અલી ડોસા...' લક્ષ્મીદાસ એક બાજુ તરફથી સરીને બારણા પાસે આવ્યો.

પોસ્ટમાસ્તરે તે તરફ લક્ષ ન આપતાં બારણા તરફ જ જોયા કર્યું. પણ ત્યાં કોઈ ન લાગ્યું. પોસ્ટમાસ્તરની આંખ ફાટી ગઈ! બારણામાં કોઈ જ હતું નહિ એ શું! તે લક્ષ્મીદાસ તરફ ફર્યા.

'હા, અલી ડોસા! કોણ? તમે છો નાં?'

'જી, અલી ડોસા મરી ગયેલ છે! પણ એનો કાગળ લાવો મારી પાસે!'

'હેં! કે દી? સાચું—લક્ષ્મીદાસ?'

'જી, હા; એને તો ત્રણેક મહિના થઈ ગયા!' સામેથી એક પોસ્ટમેન આવતો હતો તેણે બીજો અરધો જવાબ વાળ્યો.

ભૈયાદાદા

રંગપુરના નાના સ્ટેશન પર ત્રણ માણસો અધિકારીન જેવી તોછડી ઢબથી ઊભા હતા. દૂરથી આવેલા ગામડિયાઓ પરગામના ઉતારુઓ અને પ્રથમ જ ગાડીમાં મુસાફરી કરવા આવેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ, સામાં તરી નીકળે એવા આ ત્રણ ગૃહસ્થો તરફ વારંવાર જોઈને, કંઈક છાની વાતો કરી લેતાં હતાં.

'પણ એ જગ્યાએ સાંધાવાળો કોણ છે?' પોતાની સાહેબશાઈ ટોપી હાથમાં ફેરવતાં ફેરવતાં એક જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. એની પ્રશ્ન કરવાની ઢબથી એમ લાગતું હતું કે તે સૌમાં વડો હતો.

લાંબા સુકાઈ ગયેલા મોંવાળા એક પ્રૌઢ માણસે વિનયથી જવાબ આપ્યો :

' સાહેબ ! ત્યાં પચીસ વર્ષથી એક જ માણસ રહે છે.'

' પચ્ચીસ વર્ષ ! '

ત્રીજો માણસ, જે ન કારકુન કે ન અધિકારી જેવો— વચ્ચેની સ્થિતિનો–લાગતો હતો તેણે મોં મલકાવી હા પાડી.

'અને એ માણસ પાસેથી તમે નિયમિત કામની આશા રાખો છો!' જુવાન અધિકારીએ પોતાની નેતરની સોટી જમીન સાથે ભરાવીને વાંકી વાળનાં વાળનાં કહ્યું.

બન્નેમાંથી કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. અંતે પેલો કારકુન જેવો બોલ્યો, 'સાહેબ! વૃદ્ધ માણસ છે. આજ પચીસ વર્ષે ક્યાં જાય? આપણે જ નભાવ્યે છૂટકો.'

જુવાન અધિકારીના હોઠ સખ્તાઈમાં જરા દબાયા. સોટીથી એક કાંકરો આઘે ઉડાડી તે બોલ્યો, 'આપણે માણસ સાથે કામ નથી, કામ સાથે કામ છે. ક્યાં જાય એ જોવાનું એને રહ્યું; કેવું કામ કરે છે એટલું જ આપણે જોવાનું છે.'

કારકુનનો લાંબો અને નિસ્તેજ ચહેરો જરા વધારે નિસ્તેજ બન્યો. એનું હૃદય કંઈક નિઃશ્વાસ હતું. પંદર વર્ષનો હતો ત્યારથી તે કારકુન રહ્યો હતો. તેણે કાળાંધોળાં કરીને તો નહિ, પણ અનેક અધિકારીઓની નીચે અનેક સ્વભાવ રાખીને શિરસ્તેદારી મેળવી હતી. એટલે એનામાં પોતાનું તેજ કે પ્રભાવ તો ન હતાં, છતાં સારો સ્વભાવ હોવાથી સારું કરવા તરફ વલણ રહેતું. સાહેબના હોઠની સખ્તાઈ જોઈ એ વધારે નરમાશથી બોલ્યોઃ 'ભૈયો બદ્રીનાથ ત્યાં પચીસ વર્ષથી નોકરી કરે છે.'

'એની ઉંમર કેટલી છે?'

'હશે . . . આશરે સત્તાવન–અઠ્ઠાવન.'

'ત્યારે એ કામને માટે નાલાયક છે!' સાહેબે ફેંસલો આપ્યો. સાહેબના મગજમાં અત્યારે અધિકારનું તોફાન જાગ્યું છે એ ચતુર શિરસ્તેદાર સમજી ગયો, અને તેથી

બીજી વખત સમજાવાશે એમ વિચારી ને શાંત રહ્યો.

એવું બન્યું હતું કે રંગપુરના સ્ટેશનથી આશરે બેએક માઈલ દૂર રેલવેની સડક જાહેર સડકને કાપીને જતી હતી એટલા માટે એ ક્રોસિંગ આગળ રેલવે સત્તાવાળાઓએ એક ઓરડી બાંધી ત્યાં એક માણસ રાખ્યો હતો. બદ્રીનાથ ભૈયો આજે પચીસ વર્ષ થયાં, એના એ જડ જબરજસ્ત લાકડાને ગાડી આવવાને વખતે આડું કરાવતો, ને ગાડી જાય એટલે ઊભું કરતો. પણ થોડા વખત પહેલાં એની સરતચૂકથી એક અકસ્માત થતો રહી ગયો હતો. રંગપુરના સ્ટેશન પર ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ટ્રાફિક ઇન્સ્પેક્ટર અને શિરસ્તેદાર આજે એ જ વાત કરી રહ્યા હતા.

એટલામાં સ્ટેશન પર ગાડી આવી, ને સાહેબ પોતાના ડબ્બામાં ગોઠવાઈને બેઠા, બેસતાં બેસતાં પણ એના તુંડમિજાજી સ્વભાવને આનંદ આવતો હોય તેમ વારંવાર કારકુન સાથે એની એ વાત કરતા હતા: 'એ જગ્યાએ કોઈ અનુભવી અથવા છેવટે ચપળ માણસ નીમવો પડશે.'

તેના છેલ્લા શબ્દો ગાડીની સીટીમાં ડૂબી ગયા. બન્ને નીચલા અધિકારીઓએ સલામ કરી ને ગાડી રવાના થઈ ગઈ.

શિરસ્તેદાર વિનાયકરાવ હમેશાં ગામની એ સડકે બે-ત્રણ માઈલ ફરવા જતો. એની રૂપાના હાથાવાળી લાકડી, જૂનો જાળવી રાખેલો રેશમી દુપટ્ટો, દક્ષિણી પાઘડી ને ચંપલ આ રસ્તા પર છેલ્લાં દસ વર્ષ થયાં નિયમિત મુસાફરી કરતાં. બદ્રીનાથની ઓરડીએ જઈ તે બે ઘડી બેસે ને રાવસાહેબને આવેલા જોઈ ભૈયો પણ પોતાની નાની શી

વાડીમાંથી બહાર નીકળી ઠંડું પાણી ભરી પાસે મૂકે. પછી બન્ને પરદેશીઓ સુખદુઃખની વાતો કરે ને એમ હમેશાં સાંજ વીતી જાય.

આજે પણ સાંજે વિનાયકરાવનાં મંદ પગલાં એ તરફ વળતાં હતાં. ધીમેધીમે એ ત્યાં પહોંચ્યો ને ભૈયાને ન જોઈ, કંઈક આરામ પામી, પોતાના હમેશના ઓટલા પર બેઠો. ઊંડો વિચાર કરતો તે ભૈયાની સુંદર કૃતિ જોઈ રહ્યો હતો. ભૈયાએ પોતાની ઓરડીની પાછળ વાડા જેવું કરી એમાં ગલ, ગલગોટા, કરેણ, કેળ ને પોપૈયાં વાવ્યાં હતાં. એક દારેલીનો ને એક વાલોળનો એમ બે માંડવા પણ બનાવ્યા હતા. ઓરડીના બારણા પાસે થોડાક મરચીના રોપ, અજમો, કોથમીર ને તુલસીના ક્યારા હતા, અને આગળના ભાગમાં બેચાર નાનાંનાનાં ઝાડવાં પર ફૂલવેલની જુદીજુદી જાત ચડાવી માંડવા જેવું કરી લીધું હતું. એની ચારે તરફ થોડાક વાંસ ખોસી ખપાટો બાંધી લઈ ભીંત બનાવી હતી, ને નીચે જમીન પર ધોળી ફૂલ જેવી સ્વચ્છ ગાર કરી હતી. ભૈયાની એક બકરી આમાં બંધાની હતી. વિનાયકરાવ ભૈયાનું ઘર અને તેનું કલાવિધાન જોઈ રહ્યો.

એટલામાં ભૈયાના ઘરમાંથી એક આઠદસ વર્ષની છોકરી બહાર નીકળી. વિનાયકરાવને જોઈ એ એકદમ પાછી અંદર ગઈ, ને ભૈયાને કહ્યું, 'ભૈયાદાદા ! બહાર તો કોઈક બેઠું છે.'

'કોણ છે ?' કહી ભૈયો બહાર આવ્યો.

આજે આઠેક દિવસ થયાં તે જરાક અસ્વસ્થ હતો.

તેમજ વિનાયકરાવ પણ કોઈક [illegible] આવ્યા ન હતા. એટલે વિનાયકરાવ [illegible] એ પોતાને [illegible] રહ્યું નહિ. [illegible] જ [illegible] વિનાયકરાવને [illegible].

'ઓહો! પાની, [illegible]! [illegible] છે. ઠંડા પાણી લાવો, [illegible],' [illegible] પાની [illegible] હાથથી વિનાયકરાવ પાસે [illegible]. [illegible] ખરચાં એના વૃદ્ધ શરીરને [illegible] કરવા લાગ્યાં.

વિનાયકરાવનું [illegible] હતું. [illegible] આ જગ્યા પર કેટલો પ્યાર કે એનો [illegible] આજે જ તેને આવ્યો. આસપાસ પીરની વાડ હોય, આંબાનું ઝાડ હોય, કે બોરડીનો છોડ હોય, પણ દરેકે દરેક ઝાડને એ કલાવિધાનમાં પોતાનો ભાગ આપતું કરી [illegible] ઘડી ઠરી જવાનું મન થાય એવી સુંદર નાની શી વાડી બનાવી હતી.

પણ આજે તો તેણે એક નવું દૃશ્ય જોયું. [illegible] વળી, કોઈક વાડીવાળાની છોકરીને પુત્રી જેવા લાડથી બોલાવી. રાવને આ દૃશ્ય નવીન લાગ્યું, કારણકે પાનીને આજે જ તેણે જોઈ હતી.

'આ છોકરી કોની, શિવદાદા?' આજે વિનાયકરાવ 'શિવા' એમ ન કહી શક્યો.

'આ વાડીવાળાની છે. બિચારી આઠ દિવસ થયાં બકરી દોહી દે છે. ઈશ્વર એનું કલ્યાણ કરે!'

પાની ઠંડા પાણીનો ચળકતો લોટો લાવી હતી નાની આઠદસ વર્ષની છોકરીની આંખમાં કાજળ એવું સુરેખ

આવી રહ્યું હતું કે વિનાયકરાવની દૃષ્ટિ ત્યાં ચોંટી ગઈ.

'ભૈયાદાદા! હવે જાઉં છું હો!'

'ટીકાજીને રોટી?'

ટીકાજી ભૈયાની બકરીનું નામ હતું. ભોળા વૃદ્ધ ભૈયાએ ટીલું જોઈને તેનું નામ ટીકાજી પાડ્યું હતું. એવાં નામ માણસનાં પડ્યાં હોય તો માણસ પણ કરતાં સારો લાગે! તેમ જ 'શબ્દો યથાર્થોક્ષરઃ' થાય.

'હા, ભૈયાદાદા.'

'ઠીક જા. હાવે વહેલી આવજે હોં!'

પાની ચાલી ગઈ. પણ થોડી વાર ન થઈ ત્યાં પાછી ફરી: 'ભૈયાદાદા! ચાર દિવસ પછી દિવાળી છે; તમારે લાપશી ભરડાવવી નથી?'

વૃદ્ધ ભૈયો આનંદ પામ્યો. તે મીઠું હસી પડ્યો: 'મારે વળી લાપશી શી?'

'એમ કંઈ હોય, ભૈયાદાદા! સૌ જમશે-જૂઠશે ને તમે કાંઈ નહિ કરો!'

વિનાયકરાવે નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

'ઠીક લે, થોડાક ઘઉં લેતી જા. પણ બહુ જાડા ભરડાવતી નહિ હો!'

'ના, દાદા! હું તો હવે ઝીણા ભરડું છું.'

પાની ગઈ. કણબીની એ નાની છોકરી ભૈયાને આટલી મમતાથી ચાહી રહી હતી ને વિનાયકરાવે આજે જ જાણ્યું. એણે ધીમેથી કહ્યું, 'ભૈયાદાદા! આ નોકરી તમે છોડી દો. હવે અવસ્થા થઈ કહેવાય.'

'હવે મારે કેટલાંક વર્ષ કાઢવાં છે ?' બદ્રીએ જવાબ વાળ્યો: 'ભગવાન લે ત્યાં.'

'એટલે જ કહું છું કે હવે આરામ કરો !'

'આજ સુધી સાહેબોએ મને આશરો નહીં ? છોકરો પ્લેગમાં ગયો; છોકરાની વહુ ભાગી ગઈ. હવે એકનું એક પેટ છે તે ભગવાન દેશે. કાંઈ ત્યાં સુધી કામ કરવું ને ખાવું:' બદ્રીનાથે જવાબ વાળ્યો. વિનાયકરાવનું અંતઃકરણ ડોસાના જવાબથી વધારે ને વધારે નરમ બનતું હતું.

તે જવા ઊઠ્યો ત્યારે એને ચોક્કસ લાગ્યું કે ડોસાને એની વાડી પર આ દરવાજે વધારે પ્રેમ હતો.

બીજે દિવસે ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બરાબર નિયમસર ઑફિસમાં હાજર થયા હતા, ને સામે પોતાનું શિર ઝુકાવીને વિનાયકરાવ ઊભો હતો.

'કેમ રાવ! તમે પેલા બાવા બદ્રીનાથની જગ્યાએ કોને ફેરવો છો? મેં જોયું કે એ ડોસો બધો વખત ઝાડવાં નીંદવામાં જ ગાળે છે!' સાહેબે પોતાની અવલોકનશક્તિથી અજાયબી પમાડવાની શરૂઆત કરી ને વાઘના જેવી તીણી આંખથી તે વિનાયકરાવ તરફ જોઈ રહ્યા.

રાવના મનમાં ભાંજગડ ચાલતી હતી. એક વખત તેના ખીસામાંથી રાજીનામાનો કાગળ થોડો બહાર પણ દેખાયો; પણ તરત જ એના હાથપગ ધ્રૂજવા લાગ્યા ને તેણે સાહેબ તરફ ઝૂકીને સલામ ભરી.

'વિનાયકરાવ!' બિલાડી ઊંદરને રમાડે તેમ સાહેબે રમત શરૂ કરી: 'તમે શું ઠરાવ્યું?'

વિનાયકરાવે વિચાર કર્યો ને અરધો ગુસ્સામાં ને અરધો ગુસ્સામાં તે બોલ્યો, 'એ નહિ બને!'

સાહેબે હોઠ કરડ્યા, 'હેં!'

હમેશની ગુલામી—નિર્બળતા પોતાનું બળ જમાવવા લાગી. રાવના હોશકોશ ઊડી ગયા. પોતે ઉતાવળથી ભૂલ કરી તે એ સમજી ગયો, દેરથી તોળવાની કળામાં તે પાવરધો હોવાથી તરત બોલ્યો, 'સાહેબ! એ તો હું બીજા જ વિચારમાં હતો. બેચા બદ્રીનાથની જગ્યાએ કાળુને ગોઠવવો ઠીક પડશે!'

'હા; અને બેચાને ચોવીસ કલાકની નોટિસ આપી દો!'

'બહુ સારું!' શિરસ્તેદાર નમીને સલામ ભરી બહાર ચાલ્યો ગયો.

તોપણ વિનાયકરાવે વૃદ્ધ બેચાને કંઈક મદદ કરી. બીજે દિવસે બેચાને સાહેબની હજૂરમાં લાવવા માટે તેણે એક ટપ્પો મોકલ્યો. ડોસો હાજર થયો. સાહેબ પોતાના ઓરડામાં અધિકારીના રૂઆબથી એકલા જ અક્કડ બેઠા હતા. બેચાને જોતાં જ તે બોલ્યા, 'તુમ્હારા નામ બેચા બદ્રીનાથ?'

'જી, હાં, સાબ!'

'તુમ બડે બુઢ્ઢે હો ગયે. સરકારકી ખૂબ નોકરી કીઈ. અબ તો આરામ લીજીયે!'

'જી હાં સાબ, થોડી નોકરીમાં જ આવ્યા.'

'અચ્છા.'

બેચો તો એવી આશામાં હતો કે સાહેબ લાંબી

નોકરી માટે કાંઈક ઇનામ આપવાની ગોઠવણ કરતા હશે. એટલામાં સાહેબે કાગળમાંથી મોં ઊંચું કરી તેના તરફ ફરી સમાચાર સંભળાવી દીધા : 'અચ્છા; તુમ વિનાયક-રાવકુ મિલો. તુમ્હારા હિસાબ કરને કે લીયે હુકૂમ દીયા ગયા હે : અબ તુમ આરામ લીજીયે !'

વજ્રપાત થાય તેમ ભૈયો મૂઢ જેવો સાહેબ સામે ઊભો રહ્યો: પોતાની હદમાં અકસ્માત થતો બચી ગયેલો તે વાત તેને યાદ આવી. સાહેબ એટલા માટે પોતાને બર-તરફ કરે છે એ છેવટે સમજાયું. તે ગળગળો બની ગયો. 'સાહેબ ! આજ હવે . . .'

સાહેબ બદ્રીનાથ તરફ જોઈ રહ્યો. બદ્રીનાથ એક ડગલું આગળ વધ્યો, 'સાહેબ! હવે ઘરડેઘડપણ શા માટે ભવ બગાડો છો ? આજ હવે મને કોણ સંઘરે ?'

'ડોસા ! દીકરો છે ને ?'

'જી, ના; પ્લેગ . . .' બદ્રીનાથ વધારે બોલી શક્યો નહિ. 'મારું ઝૂંપડું ને ઝાડવાં એ જ છોકરાં છે. હવે બેચાર છેલ્લાં વર્ષ ત્યાં ગાળવા દો.'

'એ ફૂલિશ સેન્ટિમેન્ટેલિસ્ટ ! (મૂર્ખ રોતલ)' સાહેબે ડોસાના શબ્દોને માનસશાસ્ત્રમાં જોખી જોયા !

'ઠીક, ઠીક, એ વિષે વિચાર કરશું; જોશું. હમણાં જાઓ.'

પણ ભૈયો બદ્રીનાથ તો વિનાયકરાવને મળ્યા વિના જ ધીમે પગલે પોતાને ઝૂંપડે ગયો. જે જમીન સાથે પચીસ વર્ષ બાળકની જેમ તે રમ્યો હતો તે જમીનને હવે થોડા

દિવસ માટે છોકરાં એનું વૃદ્ધ હૃદય ઝૂરતું હતું.

બીજે દિવસે વિનાયકરાવ ફરવા ગયો. બદ્રીનાથની નોકરીનો એ છેલ્લો દિવસ હતો. ભૈયો ઓટલા પર જ વિનાયકરાવની રાહ જોતો હતો.

'કાં ? કાહીં હોઈલ કા ?' એણે વિનાયકરાવને આતુરતાથી પૂછ્યું.

'નાહિ તુમાલા જાવેં લાગેલ. દુસરા મનુષ્યવાંચી નેમણૂંક ઝાલી.'

બદ્રીનાથ ગળગળો થઈ ગયો, પણ હિંમતમાં આવીને બોલ્યો, 'હાસે અત્તારે !'

'હાં.'

અને વિનાયકરાવ તરત જ ભૈયાના પગમાં પડ્યો !

'અરે, અરે ! રાવ સાહેબ ! આ શું !'

'ભૈયાદાદા ! અહીંયી પરભાર્યા કાલે મારે ઘેર આવજો. મને તમારા છોકરા જેવો માની ત્યાં રહેજો.'

'અરે રાવ સાહેબ !' ભૈયો ફિક્કું હસ્યો, 'એ તમારી ઉદારતા છે; પણ હું તો આટલામાં જ આ જમીન પાસે રહીશ.'

વિનાયકરાવે ધાર્યું કે બીજે દિવસે ભૈયાદાદાને બરાબર સમજાવીશું. બન્ને ઊઠ્યા ત્યારે ભૈયો આંખમાં આંસુ સહિત વિનાયકરાવને ભેટી પડ્યો. બિલાડીનાં બેત્રણ બચ્ચાં તો એના વૃદ્ધ શરીર પાસે અટવાતાં જ હતાં.

'રાવ સાહેબ ! આ તમને સોંપું છું હોં !' વૃદ્ધ એટલું જ બોલી શક્યો ને બન્ને છૂટા પડ્યા.

[illegible] દિવસે [illegible]માં દિવસ ન [illegible] ત્યાં તો વિના-યકરાવ આવ્યો હતો. પાની પણ આખી રાત [illegible] ગઈ હતી. વિનાયકરાવ [illegible] પર બેઠો, [illegible] હજી [illegible] આવ્યો ન હતો. [illegible] પાનીએ [illegible] [illegible] પણ [illegible] તો [illegible] જ હતું.

'ભૈયાદાદા! ઓ ભૈયાદાદા!' કુમળીની છોકરીનો માસૂમ સ્વર એકાંત રાત્રિમાં [illegible] કરતો ગાજી રહ્યો.

'ભૈયાદાદા! આવો આવો, દીવડી [illegible] છું.'

પણ ભૈયાદાદાએ જવાબ આપ્યો નહિ.

પાની વધારે મોટે સાદે બોલી, 'અને આ તમારી દિવાળીની લાપશી, દાદા!'

હવે વિનાયકરાવ ગાડીને ત્યાં આવ્યો. ઝૂંપડામાં અડગ ને અક્કડ રૂઢ ભૈયાદાદા ઓઢીને નિરાંતે ઊંઘતા હતા. એના શરીરને ઘસીને બિલાડીનાં બચ્ચાં બેસી રહ્યાં હતાં ને બકરીનાં બચ્ચાં છેક એની પથારી પાસે બેસી કરુણ સ્વરથી બેંબેં કરતાં હતાં.

વિનાયકરાવની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને તે અંદર ગયો.

પાની દાદાના શરીરને હલાવી હસતી હતી. અબઘડી ભૈયાદાદા, 'ઊભી રહેજે પકડું' કહેતા ઊઠશે એવા વિનોદની આશાથી છોકરી આનંદમાં હસતી હતી. વિનાયકે પાસે જઈ શરીર હલાવ્યું ને મોટેથી બૂમ પાડી: 'ભૈયાદાદા!'

ઝૂંપડીમાંથી કોઈ ન કાઢે માટે ભૈયાદાદા અડગ સૂતા રહ્યા.

વિનાયકરાવનો સાદ ફાટી ગયો, ને તેની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં. તે પાની તરફ ફરીને બોલ્યોઃ

'પાની! બેટા! લૈયાદાદા બોલશે નહિ.'

અને માની શકાય કે ન માની શકાય, પણ એ નાની છોકરીએ લૈયાદાદાના શરીર પાસે જે રુદન કર્યું છે તે હજી જ્યારે સાંભરે છે ત્યારે મારા જીવનમાં વીજળીના જેવા આંચકા વાગે છે. અનંત સમય ને અગાધ આકાશ ભેદી એ સ્વર ફરીફરી અથડાયા કરશે.

લૈયાદાદાની વાડીમાં હવે ક્યારેય એવી સ્વચ્છતા રહેતી નથી. હોલા બેસતા, ચકલીઓ બોલતી ને કોયલ વાડ ને વેલાની અંદર ચાલી જતી એવી સૃષ્ટિ હવે ત્યાં નથી. કામ કરનાર આત્માને બદલે કામ કરનાર શરીર ત્યાં છે. વીસમી સદી કાવ્યમય જીવનને શું કરે? સંસ્થા વ્યક્તિના ખાનગી ભવ્ય જીવનને શું કરે? યંત્રવાદ નિયમિત જડત્વને બદલે રસમય ચૈતન્યને શું કરે? આ યંત્રવાદમાં એક વખત જગત પણ યંત્ર જેવું જ બની રહેશે.

હૃદયદર્શન

યુગાદીશ દિવાન એક ખુરશીમાં બેઠાબેઠા સિગારના ધુમાડા [illegible] હતા ને [illegible] હતા. [illegible] [illegible] દીવાનજીની [illegible] આંખમાં [illegible] આવી ગઈ હતી. ચહેરા પર [illegible] કરચલીઓ તેની [illegible] નરમાશની છાપ આપી હતી. દીવાનજીએ સિગાર પૂરી કરી, [illegible] ફેંકી દીધી. સિગારના કકડા બારી બહાર ફેંકવા ગયા, તેટલામાં જ દાદરા પર કોઈકના આવવાનો અવાજ થયો.

નૂપુરના ઝંકાર પાછળ તરત જ રૂપાની ઘંટડી જેવો મધુર રણકાર આવ્યો, 'મામા ! તમે બોલાવો છો ?'

'હા હા, બેટા લક્ષ્મી ! આવ.'

પંદરસત્તર વર્ષની કદસાદાર યુવતીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના ચહેરામાં લક્ષ્મી જેટલી જ ચંચળતા હતી: ને વિલાસપ્રિય સ્વભાવની નિશાની તરીકે, તેની મસ્તીખોર આંખમાં જરાક વધારેપડતું પાણી હતું.

દીવાનજી ખુરશી પર બેઠા, ને સામેના કોચ પર ને બેઠી.

'લક્ષ્મી! તને એક વાત કરવી છે. તું શિક્ષિત છે, એટલે જીવનની ગંભીરતા સમજી શકે છે. તેં હવે શો વિચાર કર્યો છે?'

'શાનો, મામા?'

'સાંભળ; લલિતમોહન ઉપર તારું ધ્યાન ચોંટે છે?'

લક્ષ્મી શરમાઈને નીચું જોઈ ગઈ; અંગૂઠાથી ગોચ ખોતરવા લાગી; તેના ચહેરા પર આછી સુરખી ફરી વળી.

'જો બેટા! શરમાવાનો વખત નથી. સાંભળી લે. તારું ચિત્ત કનૈયાલાલમાં ચોંટયું છે; પણ કનૈયાલાલ મૂર્ખ ને ઉડાઉ છે. તેને મેં ફરનો સંબંધી જાણી ખાનગી કારભારી રાખ્યો છે એટલું જ, બાકી તેનામાં વિલાસી સ્વભાવ સિવાય બીજો ગુણ નથી.'

લક્ષ્મી સાંભળી રહી. દીવાનજી આગળ વધ્યા, 'જો; બની શકે તો લલિતમોહન તરફ મન વાળજે. એ મારો ભત્રીજો છે. બસ હવે જા. આજથી પંદરમે દિવસે જવાબ આપીશ ના?'

લક્ષ્મીએ ઊંચું જોયું. તે શરમને હઠાવીને બોલી, 'ને લલિતમોહન પર ચિત્ત ન ચોંટે તો?'

'તો તને વીલમાં પચાસ હજાર આપવાના લખ્યા છે તે રદ છે,' દીવાનજીએ જરાક કડક જવાબ વાળ્યો.

લક્ષ્મી કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ઘેર ગઈ. ત્યાં કનૈયો તેની રાહ જોતો હતો. ઉંચટની ફેશનની બાબરી, મોહક ચહેરો ને ખુશનુમા સ્વભાવઃ બીજે જીતવાની ભણી કળા

કનૈયામાં હતી. તે જરાક નીચો નમી, લળીલળીને સલા કરી બોલ્યો :

'પધારો ! પધારો ! આપને ક્યાંથી ધ્યાન હોય આ કનૈયો રાહ જુએ છે !'

ઘણા દિવસના પરિચયથી કનૈયાલાલ આટલી છૂ લેતો. વળી શેઠ પન્નાલાલનો તે ખાનગી કારભારી હોવાથી ને લક્ષ્મી શેઠની આશ્રિતા જેવી હોવાથી, આટલી છૂટમ લક્ષ્મી ભાગ્યે જ વાંધો ઉઠાવતી. તેનું મન આવાઆવ રમૂજભર્યા પ્રસંગમાંથી કનૈયા પર ઢળ્યું હતું. આ નાટ આટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યું ત્યાં રંગભૂમિ પર એક નવી આવનારે પ્રવેશ કર્યો.

'ઓહો !' કનૈયાલાલના હૃદયમાં તો સીસું રેડાયું પણ મોઢેથી ખૂબ ભાવ દર્શાવતો બોલ્યો, 'લલિતમોહન તું ક્યારે આવ્યો ?'

'કાલે જ રાત્રે.'

લલિતમોહન દિલ્હીમાં રહેતો હતો. તે અવારનવાર કાકાને ત્યાં આવતો. જાહેરકામમાં ભાગ લેતો તેથી આખું દિલ્હી તેને ઓળખતું. તેની ડૉક્ટર તરીકેની ધીકતી કમાણી વધતી જતી હતી.

પંદર દિવસ તો આંખના પલકારા જેમ વહી ગયા. પંદર દિવસમાં લક્ષ્મી લલિતમોહનના પરિચયમાં પણ આવી. તેનો સ્વભાવ એવો ગંભીર હતો કે લક્ષ્મી એ વાતાવરણમાં મૂંઝાઈ જતી. કનૈયાના લહેકાભર્યા અવાજને સાંભળે ત્યારે જ આ ભારેખમ નરી સરલતામાં રસ રેડાય. લલિતમોહનની

દરેક વાતમાં લક્ષ્મી આનંદ પામતી, એની ભાવના ગ્રહણ કરવા તલપતી, પણ એના ભારેખમ વાતાવરણમાંથી છૂટકારાનો દમ ખેંચવા એક વાર કનૈયા તરફ ફરતી.

પણ એક વખત કનૈયાલાલે પોતાનો ખરો સ્વભાવ દર્શાવ્યો, ને ત્યારપછી લક્ષ્મી લલિતમોહન તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાવા લાગી.

ઘાટાં વાદળાંથી આકાશ છવાયું હતું ને વરસાદ ઘડી બે ઘડીમાં તૂટી પડશે એવી આશા હતી. લલિતમોહન, એનો મા, કલ્યાણ નાયક ને લક્ષ્મી સૌ સગડી પાસે ગપ્પાં મારતાં બેઠાં હતાં. કનૈયાલાલ થોડે દૂર એક ઝૂલતી ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો હીંચકા ખાતો હતો. તે વખતે અરધા ગાંડા જેવા એક ગરીબ માણસે આવી તેને પ્રશ્ન કર્યો:

'શેઠ પનાલાલના કામદાર તમે?'

'કેમ!'

'આ ચિઠ્ઠી છે.'

કનૈયો ચિઠ્ઠી લઈ કટાણે મોંએ મનમાં બોલ્યો, 'વેઠ!'

લક્ષ્મી આ ફારસ જોતી હતી. તે હસતાં હસતાં બોલી: 'શું છે, કામદારસાહેબ?'

કનૈયાલાલે એકદમ ઉત્તર વાળ્યો, 'આ તો કામદાર-સાહેબની ચિઠ્ઠી છે.' અને એટલું બોલી લલિતમોહન તરફ હાથ કરીને તેની આગળ ચિઠ્ઠી ફેંકી.

લલિતમોહને ચિઠ્ઠી વાંચી કનૈયા તરફ જોયું: 'કનૈયાલાલ, તારી મશ્કરી ક્યારેક તો ગરીબને શાપરૂપ બને છે!'

[illegible]

કનૈયાલાલે જવાબમાં મશ્કરી કરી: 'વાહ વાહ! આ ગરીબ માણસને [illegible] બનાવે છે! જોયું [illegible]! દુનિયા આમ જ ચાલે છે કે! પોતે કામદાર છતાં જતું નથી. માટે મારા જેવા અજાણ્યા માણસને ઠેબે ચડાવે છે! હું કામદાર હોઉં તો આટલી વાર લાગે ખરી?'

લલિતમોહનનો પિત્તો ઊછળ્યો. કનૈયાલાલ મશ્કરી કરી રહ્યો હતો ને પેલા ગરીબનો જીવ જતો હતો. તે ઊભો થયો.

'કનૈયાલાલ! તારે જવું છે કે નહિ?'

'ના, કામદારસાહેબ!'

પેલા ગરીબ માણસે ફરી આજીજી કરી: 'ભાઈ! તમારામાં કોણ કામદાર છે તે મને ખબર નથી. મારા જેવા અજાણ્યા માણસને ઠેબે ચડાવી હસવાનો વખત

નથી. વરસાદ આવ્યા પહેલાં ઘર ફેરવી શકું તો છોકરો બચી જાય. જેલવાળા ઘરમાં મારું છોકરું જરૂર નેમોનિયામાં ઝડપાઈ જશે.'

'હા, બાપુ! હા,' કનૈયાલાલે હાવકે મોએ જવાબ વાળ્યો: 'જો આ કામદાર આવે છે, હો!'

લલિતમોહન એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલતો થયો. તે બહાર નીકળ્યો ન નીકળ્યો ત્યાં વરસાદ તૂટી પડ્યો. રાતના ઘાડા અંધકારને વીંધીને આવતો કનૈયાલાલનો હસવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો.

બીજે દિવસે લક્ષ્મીને ખબર પડી કે પેલા માણસનો છોકરો જેલમાં બે કલાક વધારે રહેવાથી મૃત્યુ પામ્યો હતો. લક્ષ્મી ગંભીર બની ગઈ. તેણે કનૈયાને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોયો. કનૈયાને મન જીવન પણ જુગારની રમત હતી. તે આજે ગંભીર બની લલિતમોહન પાસે ઊભી હતી.

લલિતમોહને તેના તરફ જોયું: 'લક્ષ્મી! તું આજ કેમ શાંત છે?'

લક્ષ્મીના હૃદયમાં તોફાન મચ્યું હતું. આજે છેલ્લો દિવસ હતો. કનૈયાલાલ સવારમાં મળ્યો ત્યારે વિલાસની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમો તે લક્ષ્મીનું મન હરાવી ગયો હતો. નાજુક બાંધો, મોહક ચહેરો ને પાન ચાવેલા લાલ હોઠમાં રહેલો અકથ્ય રસપ્રવાહઃ કપાળમાં ઝીણી ટીલી, છેલ્લી ફેશનના વાળ ને આંખમાં જાદુઈ ઝમક. કનૈયાને કેમ છોડાય? આ તરફ લલિતમોહનના સાદા વેષ નીચે ઓપતો સુંદર આત્મા, પન્નાલાલનો વારસ, ખરો ગૃહસ્થ ને લક્ષ્મીને

ગમે તેવો નિર્મળ સ્વભાવ.

આ બન્નેની પસંદગી વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ જામ્યું. અંતે લલિતમોહન તરફ જ મન ખેંચાયું. પણ લલિતમોહન સાદો ઠંડો પુરુષ હતો: મસ્ત રસિક નહિ.

'લક્ષ્મી ? . . . . કેમ શાંત છે ?'

લક્ષ્મીએ અકથ્ય ભાવ દર્શાવતાં તલવારની ધાર જેવાં નેણ ફેરવ્યાં.

ઠંડો લલિતમોહન શાંતિથી એક ડગલું આગળ વધ્યો. લક્ષ્મીનો હાથ પકડ્યો. લક્ષ્મી કાંઈ બોલી નહિ.

'લક્ષ્મી ! દીવાનજીએ શું કહ્યું છે ?'

'શું કહે ? કાંઈ નહિ.'

ને તે મસ્તી કરી દોડી ગઈ.

કનૈયાલાલ નિરાશ થયો. લક્ષ્મી સામી મળી ત્યારે તેણે એક વાર તેને રોકવા યત્ન કર્યો. પણ એના રોપમાં જ એ ચાલી ગઈ. અંતે તો લક્ષ્મી અને લલિતમોહનનાં લગ્ન પણ થયાં.

થોડા દિવસ પછી લલિતમોહનને અચાનક જવાનું થયું. એક દેશી રાજા કાશ્મીરની સફર મારવા જતા હતા. લલિતમોહન લક્ષ્મીને પાછળ રાખી હાલમાં એકલો જ તેની સાથે ગયો. ન જાય તો બહુ જ સારું ભવિષ્ય ખોઈ બેસે તેમ હતું. લક્ષ્મી પાછળ રહી. પણ હજી કનૈયાલાલ એના મનમાંથી તદ્દન ખસ્યો ન હતો.

લલિતમોહન કાશ્મીર ગયો. ત્યાંથી લક્ષ્મી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો.

એટલામાં એક દિવસ અચાનક લલિતમોહનના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા. પાછા ફરતાં ટ્રેનમાં અકસ્માત થયો હતો ને તેમાં મૃત્યુ પામેલાની નામાવલિમાં લલિતમોહનનું નામ પણ હતું. શેઠ પન્નાલાલને ત્યાં પણ એક સંતાનપ્રાપ્તિ થઈ હતી, ને આ રીતે લલિતમોહનનો વારસાનો હક પણ ગયો હતો.

એક વખત શ્રાવણ માસની ભયંકર અંધારી રાત્રે વરસાદના છાંટા પડવાની શરૂઆત થઈ હતી. લક્ષ્મી એકલી પોતાના ખંડમાં બેસી વિચાર કરી રહી હતી. કનૈયાલાલનો સંસર્ગ લલિતમોહનના મૃત્યુ પછી વધી ગયો હતો. લલિતમોહનના મૃત્યુથી પોતે નિરંકુશ હતી, ને કનૈયાલાલ વધારે ને વધારે રસિક બનતો જતો હતો. આજે સવારે જ તે આવ્યો હતોઃ ખૂબ છૂટથી વાતચીત થઈ હતી.

'કેમ લક્ષ્મી ! પછી શો વિચાર કર્યો !' કનૈયાલાલે સિગાર ફૂંકતાં આ સવાલ સવારે પૂછ્યો હતો.

લક્ષ્મી નીચું જોઈ ગઈ, ને કહેવાનું બધું આંખથી કહી દીધું.

કનૈયાલાલના રસઝરતા શબ્દો આવ્યા, 'લક્ષ્મી ! થોડો વખત થોભી જઈ, આપણે હમેશને માટે જોડાઈ જવું એ જ ઠીક છે.'

લક્ષ્મીએ હકારમાં માથું નમાવ્યુંઃ 'ભલે, પણ હાલ તો તમે આવવાનું બંધ રાખો.'

'એટલે પછી હું તને એક દિવસ નવીન લાગું, નહિ !

'ના, લોકને પણ બોલવાનું બંધ થાય. પણ મને એમ

લાગ્યા જ કરે છે, કનૈયાલાલ, કે લલિતમોહન જીવતા છે!'

'અને તાર આવ્યો. છાપામાં નામ વાંચ્યું એ બધું જ ખોટું?'

'જીવતા હોય એ અસંભવિત છે.'

આમ સવારે બન્નેએ કબૂલાત કરી હતી, ને હવે અત્યારે લક્ષ્મી વિચાર કરતી હતી. એટલામાં તેના બારણા પર બે ટકોરા પડ્યા. સ્ટવ પર ચાનું પાણી એમ ને એમ રહેવા દઈ લક્ષ્મી બારણા તરફ ફરી, 'કોણ?'

'હું!' બહારથી સ્વર આવ્યો.

લક્ષ્મી ઊકળતા પાણીમાં ચા નાખવા કબાટ તરફ ગઈ ને જતાં જતાં મોટેથી જવાબ વાળ્યો, 'કોણ કલ્યાણ? આવ; બારણું ખુલ્લું જ છે.'

લક્ષ્મીએ જાણ્યું કે કલ્યાણ નાયક હશે. તે તો પોતાના ચાના કામમાં મશગૂલ હતી. એટલામાં આવનારનો પડછાયો તેની ખુરશી સામે આવી પડ્યો.

લક્ષ્મીએ એકદમ ડોકું ફેરવ્યું ને તેણે જે દૃશ્ય જોયું તેથી તે સડક થઈ ગઈ; એનાથી મોટેથી ચીસ નંખાઈ ગઈ: 'તું કોણ?'

'હું? તું મને નથી ઓળખતી શું?' આવનારે ધીમેથી જવાબ વાળ્યો. એના શબ્દે શબ્દમાં કરુણરસ વહેતો હતો: 'હું લલિતમોહન!'

'હેં!' લક્ષ્મી એકદમ ભડકી: 'લલિતમોહન કે ભૂત!'

ફરસબંધી પર લાકડી ઘસાવાનો કર્કશ અવાજ થયો ને લલિતમોહન આગળ વધ્યો.

લક્ષ્મીનું ધ્યાન તરત તે તરફ ગયું. લલિતમોહન લાકડીની ઘોડીની મદદથી ચાલતો હતો. તે એકદમ બોલી ઊઠી: ' તું લલિતમોહન નથી: ના, તું લલિતમોહન નથી.'

લલિતમોહનના ચહેરા પર વિષાદની ઘેરી છાયા આવી. તેના કદરૂપા બનેલા ચહેરામાં, જાણે અબઘડી બહાર નીકળી પડશે તેવી મોટી, માંસના લોચા જેવી ખોટી આંખ ફરકતી હતી. એક ટૂંકો હાથ તદ્દન નિરાધાર જેવો લટકતો હતો. તે અતિ ગંભીર કરુણ સ્વરે બોલ્યો: ' લક્ષ્મી! તું મને નથી ઓળખતી? હું લલિતમોહન છું. રેલવેના અકસ્માતની ગંભીર ઈજાથી મારી આ દશા થઈ છે.'

લક્ષ્મીએ જાણે આ ખમાતું ન હોય તેમ મોં આડા હાથ દઈ દીધા. તે ધ્રૂજતે સાદે બોલી, ' ઓ! તમે ભલે લલિતમોહન હો. પણ મારાથી આ જોવાતું નથી! અરે પેલી તમારી આંખ! પણ તમે તો—'

' મરી ગયો છું એમ તેં સાંભળ્યું હતું ને!'

' હા.'

' એ ખોટું: હું જીવતો છું!'

લક્ષ્મી ધરતી પર તેના ચરણ આગળ ઢળી પડી. ' લલિતમોહન, એક દયા કરો. મહેરબાની કરી હતા તેવા જ રહો: પ્રગટ ન થાઓ.'

લલિતમોહનનો ચહેરો ગ્લાનિથી છવાઈ ગયો. પણ તરત જ તેની આંખમાં સાધુતાનું તેજ ઝળક્યું. તે ધીમેથી ભાવપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો, ' અપ્રગટ રહું એમ તું કહે છે?'

' હા.'

[illegible] હતી ને [illegible] હરિતમોહન [illegible] હતો. તેણે [illegible] કહ્યું, 'લક્ષ્મી! [illegible] છું કે [illegible] કે [illegible] છે. [illegible] છે.'

હરિતમોહન [illegible] કૃષ્ણમોહનને [illegible] આશ્રમમાંથી [illegible]

[illegible] ને [illegible] ને [illegible] કૃષ્ણમોહન [illegible] ન હતો. હરિતમોહને [illegible] વિચાર કર્યો. આજે એ ઇચ્છા પૂરી થઈ, ને [illegible] પગલે પાછો [illegible] ત્યાં ગયા [illegible]

હરિતમોહને ધીમેથી બારણામાં પ્રવેશ કર્યો. સૌમ્ય સ્વભાવની મૂર્તિ હોય તેવી કૃષ્ણમોહનની પત્ની બારણામાં ઊભી હતી. એનું નામ પણ લક્ષ્મી હતું: પણ નામ જ એક, ગુણ કેટ[illegible]

'હરિતમોહન! ભાઈ! ગયા આવ્યા!' લક્ષ્મીનો મધુર અવાજ હરિતમોહનનું હૃદય ભેદી રહ્યો.

'હા, લક્ષ્મી! બા લક્ષ્મી!' હરિતમોહન તેના પગ પાસે ઢળી પડ્યો: 'મારી માતા ગયા પછી હું મને [illegible] આજે મારી માતા ખોળામાં બેઠું છું એવી શાંતિ મને ફરી મળી!'

'શું થયું, હરિતમોહન! ગયું આવ્યા કે નહિ!'

લલિતમોહનની આંખમાંથી આંસુ ખર્યાં.

'મા! તું મારી શાંતિ ફરી ડગાવે છે. એ વાત મૂકી દે તો! એ વાત જવા દે.'

લક્ષ્મી સમજી ગઈ; તે બોલ્યાચાલ્યા વિના લલિતમોહનની પાસે બેસી ગઈ.

'લલિતમોહન!'

'મા!'

'એક વાત સાંભરે છે. મારો ભાઈ તારા જેવી જ અવસ્થામાં હતો. એની ખોડથી એ ગમગીન રહેતો. મારી મા પાસે જ્યારે તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોતો ત્યારે માતા તેને માથે હાથ ફેરવતી કહેતીઃ 'બેટા! સ્નેહ દીપને પી જાય છે. દીપ ન પિવાય તો સ્નેહ ન થાય. જ્યારે સૌ ધિક્કારે ત્યારે આ ખોળામાં એટલું જ વહાલ ભર્યું હશે.'

'હું ભાઈને ખીજવતી. ભાઈ તો બિચારો ગયો; પણ આજે એ પ્રસંગ મને વીંધી રહ્યો છે. લલિતમોહન! મારા ભાઈ! એ સમય પાછો આજે ઈશ્વરે આપી પેલા દોષનું નિવારણ કરવાની મને તક દીધી!'

વેરાઈ જતા વાદળમાંથી આછી રોશની ખીલી રહી. તેના ઉજાસમાં લલિતમોહન અને લક્ષ્મીની આંખો મળીઃ એકમાં આભાર, કરુણા ને આશ્ચર્ય હતાં; બીજીમાં માતા જેવો નીતર્યો સ્નેહ, સ્ત્રીત્વની પૂર્ણાહુતિ!

પ્યારા ચિત્રકાર! આ ચિત્ર દોરી દે.

ખીલીપત્ર

૧. જુમો ભિસ્તી

આણંદપુરના એ ખૂણામાં ઝૂંપડાં જેવાં માત્ર ત્રણ મકાનો પોતાના દેખાવથી આવતાંજતાંનું લક્ષ ખેંચી રહેતાં. જૂની ખોખડધજ આમલી ત્રણે મકાનોને ઢાંકતી, ચારે તરફ ગટરની દુર્ગંધ છૂટતી અને ધૂળના ગોટા ઊડતા. પતરાનાં, પાટિયાનાં અને ગૂણિયાનાં, એમ અનેકરંગી થીગડાં મારેલી ખડકી ખુલ્લી રહેતી. અંદર એક ફાટેલતૂટેલ સાદડી પર જુમો ભિસ્તી પોતાનો દોકો ગગડાવતો બેઠો હોય. જુમાએ સોનારૂપાનાં વાસણથી માંડીને ઠીકરાની ફૂટેલી હાંડલી સુધી બધા તડકાછાયા જોઈ લીધા હતા. જનમ્યો ત્યારે શ્રીમંત માબાપને ત્યાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફર્યા કરતો. હજી એને સાંભરતું હશે કે પોતે દસ વર્ષનો થયો ત્યારે હાથી પર બેસીને પરણવા નીકળેલો. એ વખતે તેણે એક પાડો શોખની ખાતર પાળેલો. આજ અનેક રંગો જોયા પછી બન્ને જણા—વેણુ અને જુમો—સાથે રહેતા. વેણુ નામ વિચિત્ર હતું. પણ જ્યારે પૈસાની છોળ આંગણે રેલાતી

ત્યારે જુમાને અનેક મિત્રો હતા; તેમાંથી કોઈક શાર્દિલરસિક હિંદુ મિત્રે પાડાને આવું કુમળું—વેણ જેવું નામ આપી દીધેલું. પછી તો એ ચાલ્યું. જુમો લક્ષાધિપતિ હતો; ભિખારી બની ગયો. વળી ચડ્યો, પાછો પડ્યો; અને આજે ઉંવટ આ ત્રણ તૂટેલાં ઝૂંપડાંમાં એનો બધો સામાન સચવાઈ રહેતો. એકમાં વેણુ બંધાતો; વચ્ચે બારણું હતું તેમાંથી શેઠ ને નોકર આખો દિવસ એકબીજા સામે જોઈ ને બેસી રહેતા; અને ત્રીજા ઝૂંપડામાં ઘાસ ભરાતું. અનેક મિત્રો આવ્યા, ગયા, મળ્યા અને ટળ્યા માત્ર જુમો અને વેણુ બાળપણથી આજ સુધી અખંડ રહ્યા હતા.

આજ હવે વેણુની પીઠ ઉપર મોટીમોટી મસક ભરીને જુમો સવારના પાંચ વાગ્યામાં નીકળતો. વેણુની ઘંટડી ધીમે વાગતી હોય, ને પાછળ જુમો એકાદ ગઝલ કે ગીત લલકારતો ચાલ્યો જતો હોય. બારણેબારણે પાણી ભરી દીધા પછી શેઠ ને નોકર બન્ને પાછા વળતા. જુમાએ એક પૈસાનાં બાજરા, કે બહુ તો ટામેટાં કે ભાજી પોતાના શાક માટે અને બધ ભરીને ગદબ—જેને વેણુ પાછળથી ખાતો આવતો હોય—પાડા માટે લીધાં હોય. બસ હમેશની આ ખરીદી. આ જીવન ને આટલું કામ. એથી વધુ કયારેય કરવું નહિ, કોઈ વધુ કામ આપે તો લેવું નહિ, ને ઘરાક હોય તેમાંથી ઘરે તો બીજાને ઘરાક થવા કહેવું નહિ બપોરથી માંડીને ઠેઠ સાંજ સુધી જુમો હોકો ગગડાવ્યા કરતો, અને તેના સંગીતમાં લીન થયો હોય તેમ, પેલો પાડો પણ માખીને ઉડાડવા કાન ફફડાવતો આંખ મીંચીને ઊંઘતો હોય કે જાગતો સૂતો હોય. શેઠ ને નોકર બપોરથી સાંજ સુધી સામસામે

એકબીજાને નિહાળ્યા કરતા!

એક સાંજે બન્ને મિત્રો ફરવા નીકળતા અને નદીના કાંઠા સુધી જઈ પાછા વળતા. વખતે સવારે કામ થોડું હોય તો સવારે પણ નીકળી પડતા.

એક દિવસ સવારમાં પાંચ વાગ્યે આ પ્રમાણે બન્ને ફરવા નીકળ્યા. જુમાનો વિચાર હતો કે પાડો થોડુંઘણું ચરે તો સારું. પણ વેણુને લાગ્યું કે એમ બહાર ખાતા ફરવું એ ગૃહસ્થાઈનાં લક્ષણ નહિ! એટલે જુમો ખવડાવવાનું કરે તોપણ પાડો રણકીને સામે ઊભો રહે, અને 'ના, નહિ ખાઉં' એમ સ્પષ્ટ સંભળાવી દે!

અને જુમો થાક્યો. 'ચાલ ત્યારે, ઘેર જઈને ખાજે. તને પણ લાડ કરવાની ટેવ પડી છે!'

વિજય થયો હોય તેમ પાડો આનંદમાં રણક્યો, પોતાના પૂંછડાને બરડા પર પછાડયું ને જુમાની સામે જોઈ કાન ફફડાવીને 'રણક' કરતોક ને ચાલ્યો. જીતના આનંદમાં પહેલાં તો એ થોડુંક દોડ્યો.

'જો! જો! હવે પાછો વાળું કે? દોડવાનું છે?' જુમાએ મોટેથી ઠપકાની બૂમ પાડી પણ તે પહેલાં તો વેણુ રસ્તે ચડી ગયો હતો. રસ્તામાં આડે રેલવેની સડક હતી. જરાક ઉતાવળે ચાલતાં, પાડાનો પગ રેલના બે પાટાની વચ્ચે આવી ગયો. પગને કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફોગટ. ધબ દઈને તે નીચે બેસી ગયો, ને જેમજેમ પગ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તેમતેમ વધારે ને વધારે ભરાતો ગયો. જુમો પાછળ હતો. શ્વાસભેર દોડ્યો આવ્યો; તેણે આવીને પાડાનો પગ લઈ આમતેમ મચડ્યો; પણ બધું વ્યર્થ!

આખું અંધારું ને આછો ઉજાસ હતો. થોડે દૂર સિગ્નલનો હાથો નમેલો દેખાતો હતો. જુમાના પેટમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો: ગાડી આવશે તો!!

તે એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો. સવારના વહેલા ફરવા નીકળેલા બે શોખીન જુવાનને તેણે આવતા જોયા. તેમના એકેક હાથમાં નેતરની સોટીઓ ઊછળતી હતી અને ખુશનુમા હવા લેવા માથા પરથી ટોપીઓ ઉતારી બીજા હાથમાં લઈ લીધી હતી. ગાંડો દોડે તેમ જુમો દોડ્યો.

'એ ભાઈસાબ! મારો વે...મારો પાડો. અબઘડી કપાઈ જશે. જુઓ પણે જુઓ—પેલા પાટામાં સપડાયો છે!'

બન્ને જણાએ જુમાએ દેખાડ્યું ત્યાં જોયું. કાંઈક કાળુંકાળું તરફડતું લાગ્યું.

'શું છે?'

'મારો વેણુ—પાડો!'

'ઓહો!...જા જા, ફાટકવાળા પાસે દોડ...'

'તમે માબાપ, ટેકો દો તો પણ નીકળી જાય, જીવ બચે.'

'અમે? તું દોડ—દોડ—ફાટકવાળાને કહે,' એમ કહીને એ બન્ને જણા તો ચાલતા થઈ ગયા! જુમો ફાટકવાળા તરફ દોડ્યો, પણ ઘરમાંથી આવતા ઘંટીના અવાજ સિવાય કોઈ માણસ ફરકતું લાગ્યું નહિ. એટલામાં છેટે ગાડીની સિસોટી સંભળાઈ. જુમાએ ચારે તરફ એક નિરાશ-દૃષ્ટિ ફેંકી. પણ માણસનું કોઈ ઉંધું સરખુંયે જણાયું નહિ. ઝપાટાબંધ સિગ્નલના થાંભલા તરફ દોડ્યો. સાંકળ ખેંચી. ઘંટીના અવાજમાં તેનો સાદ સંભળાય તેમ હતું નહિ! તેણે જોરથી બારણામાં પાટુ માર્યું.

'એ કોણ ?'

'એ ચાલો ! ભાઈ—બહેન ! સિગ્નલ ફેરવો; મારું જનાવર કચરાઈ જશે.'

'ઘેર કોઈ ભાઈ માણસ નથી,'—બસ, આટલા બેદરકાર જવાબની સાથે જ ઘંટી ફરીથી ગાજવા મંડી.

હવે ટ્રેનનો અવાજ પણ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો.

'દોડો ! દોડો ! . . . મારું જનાવર કપાય છે !' જુમાએ હતું તેટલું બળ કરીને ચીસ પાડી; પણ એના કર્કશ પડઘા સિવાય શાંતિ જેવી હતી તેવી જ રહી !

જુમાએ આકાશ તરફ જોયું. છેલ્લો તારો આથમતો હતો. અજવાળું વધવાને બદલે ધુમ્મસ પથરાતું હતું. ગાડીનો અવાજ તદ્દન નજીક આવતો હતો. તેણે પોતાની લાકડી ફેંકી દીધી.

'યા પરવરદિગાર !' તેણે મોટેથી બૂમ પાડી.

એટલું બોલીને જુમો એકદમ દોડ્યો. વ્યર્થ મહેનત પછી વેણુ થાકીને હાંફતો પડ્યો હતો તેની ગોદમાં ભરાઈ બેઠો. વેણુએ તેને શાંત રીતે ખજવાળ્યા કર્યું.

'દોસ્ત ! ભાઈ ! વેણુ આપણે બન્ને સાથે છીએ હો !' અને એમ કહીને જુમો તો છેક તેના પગ પાસે પડ્યો.

દર પળે ટ્રેનના ધમકારા વધ્યા. સિસોટી પર સિસોટી થઈ. જોસબંધ ફરતાં પૈડાં સંભળાયાં. જુમો વેણુનેભેટી પડ્યો, પણ જેવી ગાડી છેક પાસે આવી કે તરત જ, પોતે બેભાન થાય તે પહેલાં વેણુએ માથું ઊંચક્યું, અને પોતાના શેઠને બચાવવા, એકઝપાટે માથું મારીને તેને પાટાથી દૂર ફેંકી દીધો !

વેણુ પર થઈ ને આખી ટ્રેન ચાલી ગઈ. તેના ધગધગતા લોઢાના પ્રવાહથી જુમાનું હૈયું ઓગળી ગયું. તેને કળ વળી ને બેઠો થયો, ત્યારે લોઢાના આબોગિયામાં ઢંકાયેલા થોડા છુટાછવાયા ભાગ સિવાય તેના પ્યારા મિત્ર વેણુનું કોઈ પણ નામનિશાન રહ્યું ન હતું!

હજી પણ હમેશાં જુમો સવારમાં જ એકલો, અર્થાત એ રસ્તે ફૂલ લઈ ને આવતો દેખાય છે, અને એના એક માનીતા પથ્થર પર ફૂલ મૂકીને 'વેણુ! . . વેણુ! . . વેણુ! . .' એમ ત્રણ બૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે!

૨. ભીખુ

સાંજના સાત થવા આવ્યા હતા, અને ઊંચે ચડેલા મિલના ધુમાડા નીચે ઊતરીને વીજળીની રોશનીને ઝાંખી કરી રહ્યા હતા. મોટર, ગાડી સાઇકલ અને માણસોના ઘસારાથી બજાર ભરચક હતું. અકસ્માતથી બચવા માટે હું ફૂટપાથ પર ચાલતો હતો.

મગજમાં આટલી ધૂન હતી કે આજે બને તો 'પ્રતિભા' વિષે જુદાજુદા લેખકોએ દર્શાવેલા મતનો અભ્યાસ કરી લેવો. એ જ ધૂનમાં આગળ વધ્યે જતો હતો.

'એક કંગાલ પર ઈતની રહમ કરો!'

દર્દથી બોલાયેલા આટલા શબ્દોએ પગને આગળ જતાં થંભાવ્યા. પાછા ફરીને જોયું તો હું ત્રણ દરવાજા પાસે ઊભો હતો. ફરી એ જ શબ્દો સંભળાયા. મેં ડોકું જરાક ખેંચ્યું. તો બે દરવાજા વચ્ચેની સાંકડી કમાનમાં એક અત્યંત

કંગાળ સ્ત્રી બેઠી હતી. એટલી વારમાં તો મને રસ્તા વચ્ચે ઊભેલો જોઈને કેટલાક માણસો ધક્કા મારીને આગળ ચાલ્યા ગયા હતા.

એવામાં વચ્ચેના સરિયામ માર્ગ પર એક નાના છોકરાને રસ્તો ઓળંગતાં મોટરના મોંમાં—મૃત્યુના મુખમાં જતો જોઈ મારી રાડ ફાટી ગઈ! સહજ જ એ તરફ હું દોડયો. પણ તે પહેલાં તો શોફરે અત્યંત ચાલાકીથી છોકરાને ઉગારી લીધો, ને તેની મા આગળ વધીને હાંફળીહાંફળી દોડતી હતી તેના તરફ એક ઠપકાભરી નજર નાખી હોર્ન વગાડી મોટર આગળ ચલાવી મૂકી. હું પાછો હટયો, ત્યાં એક જણ સાથે ભટકાયોઃ 'માફ કરજો માસ્તર,' કહીને એક જણો ભટકાતો ચાલ્યો ગયો; ને એટલામાં તો પેલી કંગાલ સ્ત્રીના એના એ શબ્દો ત્રીજી વખત સંભળાયાઃ 'એક કંગાલ પર ઈતની રહમ કરો!'

*

એ સ્ત્રી બેઠી હતી તે ખૂણામાં અંધારામાં મેં નજર ફેરવી. તેના પગ પાસે ઉઘાડે શરીરે ત્રણ છોકરાં સૂતાં હતાં, ને તેના ખોળામાં એક નાનું બચ્ચું દયામણું મોં રાખીને, આવનારજનારની સામે જોયા કરતું હતું. બાઈ અશક્ત હતી, ને ગરીબી તેના પર અસહ્ય જુલમ કરી રહી હતી. ઊંડા ખાડા જેવી આંખોમાંથી તેજ પરવારી રહ્યું હતું. પોતે છોકરાં માટે જ જીવનદોરી લંબાવતી હોય એમ તેના મોં પરથી દેખાતું હતું. મારો હાથ એકદમ કોટના ખીસામાં પડયો. એ ખીસાએ બે કલાક પહેલાં જ કલદાર રાણી-છાપના રૂપિયા સાથે ભદ્રમાંથી શહેર તરફ મુસાફરી કરી

હતી. પણ અત્યારે તે મોંઘા પડ્યો. માત્ર ત્રણ પૈસા જ હાથે ચડ્યા ! નવ આના સિનેમાએ ને રોકડા સવા ૭ આના લક્ષ્મીવિલાસ હોટેલે ઉપાડી લીધા હતા ! 'સાધારણ માણસોના આવા તદ્દન સામાન્ય વિલાસમાંથી પણ ઘણું જાણ્યું મેળવી શકાય તેમ છે,' એ પસાર થઈ જતા વિચારની સાથે હાથ ખીસામાંથી બહાર આવ્યો. ત્રણ પૈસા પેલી બાઈના હાથમાં પડ્યા, ને પૈસાના ખખડાટથી જાગેલું એક છોકરું મને ફરી સતાવે તે પહેલાં જ હું દૂર થઈ ગયો. પણ અનાયાસે જ છોકરાના શબ્દો કાન પર પડ્યાઃ 'મા ! કાંઈ ખાવાનું છે ! શું છે લાવ, જોઉં !'

'ખાવાનું તો ભાઈ લાવે ત્યારે . . . પણ એ ગયો ક્યાં ! ક્યારનો ગયો છે.'

પાછળથી લારીવાળાનો 'હટો, ભાઈ, હટો' નો અવાજ આવતાં હું એક તરફ ખસ્યો, ને 'લ્યો સિંગોડે'વાળા એક જ જાતના સ્વરોની વચ્ચે થઈ પગથી પર ચડી ગયો.

ફૂલોની છાબડીઓ પર, નાળિયેર પર, સાબુ પર, ગોળ પર, એમ અનેક પદાર્થો પર ફરતી દૃષ્ટિ સામેના રસ્તા પર મીઠાઈની બે દુકાનો છે તેની આગળ જામેલી લોકોની ઠઠ તરફ ખેંચાઈ. કાંઈક તહેવાર હતો ને બન્ને દુકાનદારોએ રોશની કરી હતી. મારાં પગલાં સહજ તે તરફ વળ્યાં.

દુકાનમાં ગોઠવેલી મીઠાઈને જોવા માટે જ ઘણાખરા ઊભા હતા. ઘડીમાં રોશની થાય ને હોલાય એવી, દુકાનના પાટિયા પર ગોઠવેલી વીજળીની બત્તીઓ પર કેટલાકની

નજર ચોંટી હતી. ત્યાં વળી એક નાની સરખી આગગાડી આવજા કરી રહી હતી. કેટલીક પારસી બાઈ ઓ મીઠાઈની ખરીદી કરતી હતી. પણ સૌથી દૂર ખૂણામાં, એક નાનો દસબાર વર્ષનો છોકરો, અત્યંત તૃષ્ણાથી, અનિમેષ દૃષ્ટિએ મીઠાઈના થાળ તરફ—ખાસ કરીને સૌથી આગળ પડેલા પીળી જલેબીનાં ચકચકિત ગૂંચળાઓ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. અચાનક મેં એને જોયો. ભક્તિભાવથી જાણે એની દૃષ્ટિ ત્યાં ચોંટી રહી હતી.

એના અંગ પર એકે સાજું લૂગડું ન હતું, કે એના ચહેરા પર આશા, નિરાશા કે એવા કોઈ જાતના ભાવ ન હતા. એની પાછળના અંધારામાં બે મિયાંભાઈ ઊભાઊભા વીજળીની આ ગોઠવણ પર કૈંક તર્ક ચલાવતા હોય તેમ લાગ્યું. હું ધીમેથી ગોળ ચકરાવો ખાઈ પેલા છોકરાની પડખે—પણ જરા દૂર અંધારામાં જઈ ઊભો ને એના પર નજર ઠેરવી. તે શાંત—લીન બનીને જલેબી નિરખી રહ્યો હતો.

અચાનક રોશની જરા મંદ થઈ. જુગજુગની સમાધિ પછી પ્રાપ્ત થયેલું કોઈ પ્રિયદર્શન લુપ્ત થવાનો ભય હોય તેમ, એ રોશની મંદ થતાં જ દુકાન તરફ જરા ખસ્યો. એની આ સમાધિથી આકર્ષાયેલા એક જુવાને મારા તરફ જોઈને હાસ્ય કર્યું; પણ મારા તરફથી કશો જવાબ ન મળતાં તે દુકાન તરફ વળ્યો. પાશેર જલેબીનું પડીકું બંધાવ્યું ને તેમાંથી એકાદ કાઢીને ખાતો ખાતો પેલા છોકરા પાસેથી પસાર થયો. અરધી આશામાં, અરધી ઘેલછામાં, પેલા છોકરાએ જરાક હથેળી લંબાવી. સુગંધ લઈ શકાય એટલે

નજરથી પડીકાવાળા જુવાન સાથે જસેઆને પમાર થતી જોઈ તેનું મોં પાણીપાણી થઈ ગયું. તે પગના અંગૂઠા પર જરાક ઊભો થયો, નીચો થયો, ફરી શરીર ઊંચકયુંઃ અને તરત જ નીચા થઈ પોતાનો બોંટો પડેલો હાથ તેણે પોતાના લઘરવઘર કંગાલ પહેરણમાં છુપાવી દીધો.

પણ એ અરધી મિનિટમાં તો તેનો ચહેરો ભારે દુઃખનો, લાલસાની ને જબરદસ્ત યત્નની પરાકાષ્ઠા અનુભરી ચૂકયો હતો.

પાછળથી મોટરના ભૂંગળાનો અવાજ થયો; આગળથી 'એઈ–આંખ પણ નથી કે શું?' એમ કોઈ પારસી બાનુની સાથે આવેલા પટાવાળાએ ધમકાવ્યો, ને પાસે ઊભેલા કોઈએ 'જા–જા–જા–અહીં કેમ ઊભો છે? તારે શું લેવાનું છે? ભિખારચટા! તારે શું લેવાનું હોય?' એમ કહી તેને ધિક્કાર્યો. બધા લેગને દાજ્યો હોય તેમ તે ધીમે, દઢ પગલે પાછો હટ્યોઃ એકદમ દુકાન પરથી નજર ખેંચી લીધી, ને અત્યંત આર્તસ્વરે ફિક્કા હાસ્ય સહ બોલ્યો, 'હા ભાઈ, સાચું! હું સવારનો ભૂખ્યો છું; પણ મારે ભિખારીને શું લેવાનું હોય?' તેણે જોરથી મૂઠી વાળી. અંદર ખખડેલા પૈસાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાયો. એક પણ દૃષ્ટિ પાછળ ફેંક્યા વગર તે ચાલ્યો ગયો.

આ બધા વ્યવહારથી ખિન્ન થઈને 'આ મનુષ્યત્વનું ભારે અપમાન છે. શ્રીમંતોએ...' એવી વિચારશ્રેણીમાં હું સમાજવાદનું મૂળ શોધતો હતો, ત્યાં તો તેને એટલી વારમાં મેં સામેની બજાર પર ઉતાવળે પસાર થતો જોયો.

ધુમાડા વધારે નીચે ઊતર્યા હતા ને ઘાટા થયા હતા, વીજળીનો પ્રકાશ ધૂળની ડમરીમાં ઢંકાતો હોય તેવું લાગતું હતું. પ્રેમાભાઈ હૉલની સભામાંથી પાછા વળનારા, ભાષણ વિષે રાખેલી આશા અને પરિણામની નિરાશા વચ્ચેના તફાવતને સાંધવા યત્ન કરતા જતા હતા, અને 'એ ભાઈ, ઓ બાઈ'ના ગાડીવાળાના લહેકાઓ મોટરના અવાજમાં ઢંકાઈ જતા હતા. ત્યારે, એ બધાથી પર, આ ભિખારી, એક દુકાને ઊભો રહી ૭ પૈસાના દાળિયા જોખાવતો હતો. અચાનક મને પેલી સ્ત્રીના શબ્દો યાદ આવ્યા. અરે, કદાચ એ દરવાજાની સાંકડી નેળમાં સડતા કુટુંબનો આ છોકરો સ્તંભ હશે! કદાચ શું? એમ જ હશે. સામેની જ દુકાને, નીચે બેસીને, ધૂળમાં પોતાનું ચીંથરું પાથરી તેમાં એ દાળિયા બાંધી રહ્યો હતો, તેણે એક મૂઠી તેમાંથી ભરી, વીજળીના પ્રકાશમાં એ મૂઠીને અધ્ધર જતી મેં જોઈ, અને એને ઝડપી લેવા આતુર મોં પહોળું થતું દેખાયું.

'એક આઇસક્રીમ સોડા—' પાસેની દુકાન પર કૉલેજના વિદ્યાર્થી જેવા કોઈ ભાઈએ ઑર્ડર મૂક્યોઃ ને એટલામાં તો સામેથી તેના બેએક મિત્રોએ હસતાં હસતાં આવીને વાંસામાં ધબાક, ધબાક, પોલા હાથની થપાટો લગાવી.

'ભાઈ, બીજી ત્રણ આપજો,' કહીને તે એમની સાથે વાતે વળગ્યો. એમના પરથી ફરેલી મારી નજરે પેલા ભિખારીના મોંને બંધ થઈને નીચે આવતું જોયું. તેનું વદન કરમાઈ ગયું હતું, ને તેણે ભરેલી દાળિયાની મૂઠી એમ ને એમ ચીંથરામાં પેસી જતી હતી! ભૂખનું દુઃખ ગળી

જઈને ચીંથરું વીંટાળી તે ત્રણ દરવાજા તરફ ચાલ્યો.

અને પેલી સ્ત્રી પાસે જ ગયો. પેલાં છોકરાં એને વળગી જ પડ્યાં, ને સ્ત્રીએ પોતાની ફાટેલતૂટેલ ગોદડી પર તેને બેસાડીને પૂછ્યું, 'બેટા! તેં કંઈ ખાધું?'

મારા અંગેઅંગમાંથી ટાઢની ચમકારી પસાર થઈ ગઈ.

'હા, મા!' તે શાંતિથી બોલ્યો, 'મેં તો બહુ દાળિયા ખાધા, ખૂબ પાણી પીધું ને પછી આવ્યો.'

'અત્યાર સુધી ક્યાં રોકાણો'તો, ભાઈ?'

'મા! પેલી જલેબીની દુકાન છે નાં, ત્યાં એક શેઠિયે મને જલેબી ખવડાવી!'

'હેં!'

'હા, મા.'

'અમારો ભાગ—અમારો ભાગ,' કહેતાં છોકરાં કૂદી પડ્યાં. છોકરો શરમિંદો થઈ ગયો. માએ તેની સામે ઠપકાથી ને સંતોષથી જોયા કર્યું.

'બેટા! એવું હોય તો પોતાનાં ભાંડરડાંને માટે થોડુંક રાખીએ! તું તો મોટો. તારાં પાળ્યાં આ મોટાં થાય તેમ છે, દાળિયા ક્યાંથી કાઢ્યા?'

'ખરફ સાથેં તેના દસ પૈસા આવ્યા ને!'

'હાં... કેટલા પૈસાના દાળિયા લાવ્યો?'

'છ.. છ.. છ..' એમ બોલતાં બોલતાં તેણે છેવટે કહી નાખ્યું, 'દસ.'

આના જીવનને જરાક ટેકો આપ્યો હોય! બધાને જ ભિખારી ગણી ઘણી વખત આપણે ઉદ્યોગ કરવાનો ઉપદેશ

આપીએ છીએ; પણ આ છોકરાએ ખાંડ માટે જલેબી જતી કરી, દાળિયા ન ખાધા અને ખોટું બોલ્યો. એને મદદ . . .

ઉતાવળથી ખીસામાં ગયેલો હાથ પાછો ફર્યો. પાણીનો ધોયેલ કોટ આજે જ પહેરેલો હોવાથી સાબરમતીની થોડીક ઝીણી રેતી જ હાથ લાગી ગોતી. મેં હોટેલ ને સિનેમાને આજે બીજી વખત સંભાર્યાં!

છેક એમની પાસે સરીને મેં કહ્યું, 'છોકરા! તારું નામ!'

અવિશ્વાસભરી રીતે એ મારી સામે જોઈ રહ્યો. અત્યંત પ્યારથી તેનો હાથ હાથમાં લઈને મેં કહ્યું, 'છોકરા, તેં જલેબી ખાધી એ તો મેં જોઈ, દાળિયા ખાધા એ પણ જોયું, પણ તારું નામ તો બોલ!'

પોતાની વાત કળાઈ ગઈ જાણીને તેણે લુચ્ચાઈમાં જરાક મોં મલકાવ્યું ને નીચું જોઈ બોલ્યો, 'મારું નામ ભીખુ, સાબ!'

૩. અરીસો

દિલ્હીના લાહોરી દરવાજા પાસે આવેલા એક સુંદર રોનકદાર મકાનમાં પચીસેક વર્ષનો એક જુવાન બેઠોબેઠો નવા ખરીદેલા આરસામાં પોતાનું મોં જોયા કરતો હતો. જુવાન અવસ્થા, ગર્ભશ્રીમંત પિતાનો પોતે પુત્ર, અસલી તુર્કી લોહીની માતા, અને કુદરતે પક્ષપાત કરીને આપેલું શરીર,— એ બધાનો યોગ થવાથી, જુવાનનો ચહેરો ખરેખર સુંદર લાગતો હતો. અને એ સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થઈને પોતે પોતાને વારંવાર જોયા કરતો હતો. તેણે પોતે પોતાના પર મોહ પામીને અરીસામાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબને એક મીઠું લાંબું

ચુંબન લીધું, અને પોતાને કોઈ જોતું તો નથી ના, એમ જાણવા માટે પાછળ દૃષ્ટિ ફેરવી.

તરસી, રાગભરી, વીજળીના ચમકારા જેવી દૃષ્ટિથી એક જુવાન સ્ત્રી તેને જોઈ રહી હતી. તેણે ચાપ દઈને અરીસાને નીચે મૂકી દીધો. પોતે અરધો બેઠો થઈ ગયો. પણ પાછો તરત જ ખુરશી પર સ્વસ્થ થઈને બેઠો. ફરી તેણે દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યારે તે સ્ત્રીને તેણે ઝડપથી પાછી ફરતી જોઈ. એ જ!—બીજું કોણ! આસમાની ઓઢણાવાળી એના પાડોશીની સ્ત્રી અયેશા. અત્યારે કોઈ કામે આવી હશે.

ખુશનુમા પ્રભાત ખીલતું હતું. તે ક્યારનો ઊઠ્યો હતો. પોતાના બગીચામાં જરા લટાર મારતો ફરતો હતો. ગુલાબની પાંખડી પર જામેલાં તુષારબિંદુ જોઈજોઈને હસતો હતો. ઉપર આસમાન તદ્દન સાફ હતું. નીચે પૃથ્વી ચોખ્ખી હતી. ક્યાંય મેલ કે ડાઘ ન હતો. અચાનક તેની દૃષ્ટિ સામેની મેડી ઉપર પડી. પોતાના બાલને સમારતી, મંદ સ્મિત કરતી અયેશા ત્યાં ઊભી હતી. એ મંદ સ્મિત પોતા માટે છે એ વિચારથી, અનેક ફૂલછોડની પાંખડીઓ ખેરવતો તે આગળ વધ્યો. એના ફડફડાટ કરતા ઓવરકોટથી ઘણાં ફૂલ ખરી પડતાં હતાં. આજે એના જીવનમાં અજબ સ્ફૂર્તિ હતી. આજે અયેશા એને જોઈને હસતી હતી. તે જુસ્સાથી, રાગથી, વેગથી આગળ વધતો હતો.

નીચે રસ્તા પર કોઈ ઊભું રહીને અયેશા સાથે વાત કરતું હતું, અને અયેશા તેની સાથે વાત કરીને હસી રહી હતી!

પ્રભાતનો ખુશનુમા મંદ સુગંધી અનિલ વહેતો હતો, પણ તેની કલ્પનાની મીઠી લહેરોમાંથી તે જાગ્યો જ નહિ. જે જોયું તે બધું ખરું હતું. છતાં અયેશાનું સ્મિત પોતાના માટે હતું તે પણ એટલું જ ખરું હતું. એ સ્વપ્નનો તે પૂજારી બની ગયો.

ઘણા દિવસ ચાલ્યા ગયા છે. કાંઈ નવીન નથી. પણ તે પેલા સ્વપ્નની—કલ્પનાની હસતી અયેશાને પૂજે છે.

એક વખત બપોરે એણે પોતાના માથામાં ચમેલીનું તેલ નાખ્યું હતું; કેશ બરાબર સમાર્યા હતા; મિષ્ટાન્ન પર લીધેલા પાનથી હોઠ ચણોઠી જેવા લાલ બન્યા હતા; આંખમાં રાગ હતો; મગજમાં ઘેન હતું; શરીરમાં હરકતનો વેગ હતો. તેણે સહજ જ પોતાનો નવો અરીસો હાથમાં લીધો.

એ અરીસામાં એનું મોં કેવું સુંદર, સુ-રસ લાગતું હતું ! જાણે રસનો અવતાર !

તેણે પોતાના ચહેરાને ફરીફરી નિહાળ્યો અને . . . છેવટે, પોતાને મોહ થાય તેવા પોતાના ચહેરા પર, તેણે એક વખત ચુંબન લીધું. તેણે અરીસાને હોઠથી દૂર કર્યો ! . . . પણ . . . . પણ . . . . આ શું ? તે આભો બની ગયો ! અરીસાને દૂર કરતાં જ અંદર અયેશાની હસતી મુખમુદ્રા તેણે જોઈ ! અને અરીસા પર જ્યાં તેના હોઠની તાજી ભીનાશ હતી ત્યાં જ, જાણે એ ભીનાશને પોતા પર લઈ લીધી હોય, તેવાં અયેશાનાં બે સુંદર નેણ હતાં.

આજે તેણે પાછળ જોવાનું મન ન કર્યું. હતો તેમજ

અરીસો રાખીને તે પડીજર થંભ્યો. થોડી વારમાં હસનીહસતી અયેશા પાછી ફરતી લાગી. તેણે પાછા ફરી જોયું. સામેની મેડીમાં અયેશા પોતાના ખંડમાં પાછી ફરી રહી હતી. એ જ આસમાની ઓઢણી અને એ જ વીજળીનો વેગ!

તે અરીસા પર જોઈ રહ્યો. જાણે અયેશાએ તેને સ્પર્શ કર્યો હોય તેવો અકથ્ય રોમાંચ તેણે અનુભવ્યો. અને પેલા અરીસા પરની ભીનાશ! આજે એ ભીનાશ એને વધારે મોહક લાગતી હતી: એ ભીનાશમાં રાગ ભર્યો હતો: એનું ચાલત તો એને સાચવી મૂકત.

ઘણા દિવસો એમ જ વીત્યા. એ અરીસો લઈ ને હમેશાં એમ બેસવાનું. પણ ... જે સ્મિત એ પોતાનું માનતો તે બીજાને માટે જ હતું. અને છતાં તે એ સ્વપ્નને પૂજ્યા કરતો.

અયેશાને તો આ સ્વપ્નસ્થ પુરુષની ખબર પણ ન હતી. એમ ને એમ ઘણા દિવસો વીત્યા.

એક દિવસ એ અરીસો લઈ ને અયેશાની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. પણ આજે સામેનું દ્વાર ખૂલ્યું નહિ: અયેશા બહાર આવી નહિ: અને દિવસ ચાલતો થયો. અયેશાની ધૂનમાં હવે એ પોતાના ચહેરાને જોવાનું ભૂલ્યો હતો. આજે અયેશા ન દેખાઈ, એટલે એણે સહજ પોતાના ચહેરાને વધારે બારીકાઈથી નિહાળ્યો.

પણ એનું અવલોકન અધૂરું રહ્યું. તે ધ્રૂજતોધ્રૂજતો ઊભો થઈ ગયો. જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ, તે સ્તબ્ધ બનીને અરીસા તરફ જોવા લાગ્યો.

અરીસામાં એનું પ્રતિબિંબ હતું.

પણ પેલા સુંદર સુકુમાર રસભર્યા ચહેરાને બદલે કોઈ નિર્લજ્જ પુરુષનો કદરૂપો ચહેરો ત્યાં પ્રતિબિંબમાં આવીને રહ્યો હતો!

તે ધ્રુજવા મંડ્યો, ને ધ્રુજતો ધ્રુજતો ફરવા લાગ્યો. મરણ પામતો મનુષ્ય દુરાશાથી જેમ જીવન માટે વલખાં મારે, તેમ તે અહીંતહીં વલખાં મારીને અરીસા શોધવા લાગ્યો. પહેલો જે અરીસો હાથ લાગ્યો તે તેણે ચટ દઈને પોતાના મોં સામે ધરી દીધો. અંદર કદરૂપું, અકાલવૃદ્ધ, ઝાંખી કરચલીઓ-વાળું, નિસ્તેજ, વિષયી પુરુષનું મોં દેખાયું!

'ધબ!' એક ધબાકો થયો, ને તેણે અરીસાને નીચે ફેંકી દીધો!

'શું ત્યારે, હું ખરેખર આવો કદરૂપો છું?' તેણે ફરીને પોતાના પેલા માનીતા અરીસાને હાથમાં લીધો. પણ અરીસો તો હજી એનું એ કદરૂપું ચાઠું ધરી રહ્યો!

એ જ વખતે સામેની મેડીમાં અયેશા દેખાઈ. તેનો હમેશનો હસતો ચહેરો તેણે અરીસામાં જોયો.

. . . પણ તેણે પ્રબળ વેગથી અરીસાને જમીન પર ફેંકી દીધો!

'કડાક' કરતો એક કડાકો થયો, ને અરીસાના હજાર કટકા થઈ ગયા! ચમચમાટી બોલાવતા બૂટથી એ અરીસાના દરેક કટકાને ચગદતો ચગદતો તે અંદરના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો, અને 'હું મારું મૂળ સ્વરૂપ પાછું મેળવીશ જ' એમ અત્યંત દૃઢતાથી બોલીને, તેણે ખંડનું કમાડ જોરથી વાસી દીધું.

અખંડ જ્યોત

અમે ત્રણે ભાંડુ સ્વભાવે મૂળ આનંદી તો હતાં જ, અને તેમાં હજી વહી જતું નાનપણ અને ઊગતી જુવાનીની રમ્ય સંધિ હતી; એટલે અમારાં મા પૂજાપાઠ કરીને 'હે ઈશ્વર! મને જન્મોજન્મ આ ઘર દેજે!' એમ સાચી શ્રદ્ધાથી બોલીને, 'લ્યો છોકરાં પરસાદી' એમ છેલ્લું વાક્ય બોલે, ત્યાં અમે એક ખૂણામાં ઊભાં રહી કુતૂહલથી અત્યાર સુધી જોતાં હોઈએ તે, એકદમ ખડખડાટ હસી પડીએ, ને 'જન્મોજન્મ' એ શબ્દને જુદીજુદી રીતે બોલીને 'પરસાદી' લેવા દોડીએ. ઘડીભર માતાનું મોં પણ મલકી જતું, ને અમે તો પ્રસાદીનાં ભૂખ્યાં પ્રસાદી લઈ બહારના આનંદી કૂંડાળામાં દોડી જતાં. તે વખતે હજી સુંદર બાલપણ હતું, ને જીવનમાં અજબ જેમ હતું.

આજ એ વાતને ઘણાં વર્ષ વહી ગયાં છે. નાનપણનાં બધાં રમકડાં તો મારા ઘરના કબાટમાં ભરેલાં છે; પણ જેમની સાથે એ રમકડાં માટે હું લડ્યો છું, ક્યારેક એમને રડાવ્યાં છે તો ઘણી વખત હાર કબૂલ કરી છે, તે બન

ભાંડુ ના કે નથી, [illegible]
નથી. આથી હું એકલો જ રહ્યો છું. [illegible]
[illegible]
[illegible] છે ને [illegible] છું. [illegible]
[illegible] ગૃહમાં પડે છે, ત્યારે [illegible]
દિવસો, [illegible] થઈ આવે
છે. [illegible] 'જન્મોજન્મ' [illegible]
[illegible] હાજર થાય છે. પણ ત્યારે એ [illegible] એક
બીજો [illegible] : 'જન્મોજન્મ આ ઘરમાં જ મા
બાળો આવજો બધાં! . . .'

એને માતાની મૂર્તિ પાસે જ એક [illegible] માગ્યા, [illegible]
દયાની [illegible], [illegible] એક [illegible] એક
તરફ [illegible], મારી તરફ [illegible], સ્નેહભરેલી
સાચી આંખો ફેરવતી [illegible] રહેતી તે દિવસ યાદ આવે છે.
તે વાત આમ બની ગઈ:

અમારા ઘર પાસે જ શાસ્ત્રી ગંગાપ્રસાદ રહેતા. શાસ્ત્રીજી
અનેક રીતે ઈશ્વરનું માણસ હતા. સવારથી સાંજ સુધી તે
કર્મકાંડમાં જ મશગૂલ રહેતા. સવારે 'હરિઃ ૐ' કરતા ઊઠે
ને પોતાની ચાખડી પર ચઢી કૂળિયામાં આંટા મારે, ઊગતા
સૂર્યને અર્ઘ્ય આપવા સ્નાનાદિ ક્રિયા કરે ને છેક બાર ઉપર બે
વાગે મિતાહાર લે. જરાક આડે પડખે થઈ, શાસ્ત્રીજી બેઠા
થાય ત્યાં પાડોશમાંથી અનેક સ્ત્રીઓ હાજર થઈ હોય, શાસ્ત્રીજી
પોતાની મધુર ભાષામાં 'શિવમાહાત્મ્ય' કે 'વિષ્ણુપુરાણ'
વાંચે, અને જાણે ભૂતકાળનો એક માનવસંઘ વર્તમાનકાળની

ધમાલો વચ્ચે જીવવા માટે છેલ્લો શ્વાસ ખેંચતો હોય તેવો એ બધો સમાજ બે કલાક ભગવત્સ્મરણમાં લીન બની રહે.

શાસ્ત્રીજીનું શરીર સુદામા જેવું હતું, તો ઘરમાં પણ તાંદુલની કોથળી જ મોટી સમૃદ્ધિ મનાય તેમ હતું. શાસ્ત્રીજી પણ કાલની ફિકર ન કરતાં આજનું આજ વાપરી નાખતા, ને કોણ જાણે કેમ હજી કાલની સવાર ન પડે ત્યાં કોઈ ને કોઈ ભાવિક જન સીધાસામાન સાથે શાસ્ત્રીજીના દ્વાર પાસે ખડું હોય.

તે શેરીમાં પણ શાસ્ત્રીજીની ભારે મર્યાદા જળવાતી. ને હમણાંહમણાં કૉલેજમાંથી આવેલા નવા જુવાનો પણ તેમના સંસ્કૃતના જૂની ઢબના જ્ઞાનને વખાણતા, ને માર્ગમાં મળે તો બે હાથ જોડવા ચૂકતા નહિ.

તેમનો સ્વભાવ મૂળ વૈરાગ્યવાન તો હતો જ. તેમાં શાસ્ત્રીજીનાં પત્ની મૃત્યુ પામ્યા પછી તો હવે એકલી વૈરાગ્યની જ ભરતી થતી ચાલી. પોતાની એકની એક પુત્રીને ઠેકાણે પાડવાની જ ચિંતા માત્ર રહી હતી. મારાં મા શાસ્ત્રીજીનાં ભાવિક જનોમાં લેખાતાં, ને શાસ્ત્રીજીની પુત્રીનું શ્રદ્ધાભર્યું ગોરું મોં એમની આંખોને ભારે ભાવી ગયું હતું. એક દિવસે મારાં મા કથા સાંભળીને પાછાં આવ્યાં, ત્યારે શાસ્ત્રીજીની પુત્રી સાવિત્રી તેમની સાથે હતી. પછી તો સાવિત્રી વારંવાર અમારે ત્યાં આવતી, ને એ વખતની ઊગતી જુવાનીમાં એનું સુંદર મોં કલ્પનાના ને સૌંદર્યના તરંગ ભરતું. સૌને ઠીક લાગ્યું, ને શેરીમાં ઘેરઘેર એ વાત પ્રશંસાપાત્ર બની રહી, કે 'સાવિત્રીનું સગપણ ગંગાના નાના પુત્ર સાથે થવાનું છે.'

ત્યાર પછી અરવિંદ જેવા અનેક દેવતાઓ અમારા ગામના ફળિયામાં જ જન્મી ગયા, અને પણ આંહુ હવે તેને ખરેખર તો ઓળખ્યો થઈ રહી. મારી આંખો ત્યાં ત્રિપ ન મેં ઘણીઓ મુખ પાડ્યાં. પણ એ પાંચ પરણેગો કરશે અમારું આખું ગામનું જીવન નવાનવા અંકુરોથી સભરાયાનું લાગ્યું. સાવિત્રી હવે સાથી મળે તો બીજું જ જોઈ શકે, ને હું તેને ઓળખ્યા વિના રહું જ નહિ. શાસ્ત્રીજીને ત્યાં કે કામ હોય તો હું દોડીને જ જતી. મારાં માને મારો આ ફરેલો સ્વભાવ—ઓછુંમ આવા ઉધામાઓ—જરાય વિચિત્ર ન લાગ્યો, પણ તે પોતે વારંવાર સાવિત્રીને જરાજરામાં અમારે ઘેર તેડી લાવતાં, એટલે પોતે બધું જ સમજતાં ને મીઠું હસતાં!

શાસ્ત્રીજીએ સાવિત્રીનું સગપણ મારી સાથે કરવાનું નક્કી કર્યું. મંગલ પ્રસંગને આજનો કાળ ઠેલવામાં એ જમાનામાં તો હૃદય ધડકતાં. બધી વાત નક્કી થઈ ગઈ. ને થોડા માસ પછી તો નવી ચૂંદડીમાં નવાનવા રંગ ધરતું સાવિત્રીનું શરમભર્યું મોં અમારા ઘરમાં ફેરાફેરા કરતું થયું. સગપણ પછી વિવાહ પણ તરત થઈ ગયા, ને મૂળથી જ સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવા શાસ્ત્રીજી જાત્રાએ ચાલ્યા. તે દિવસે આખું ગામ વળાવવા ગયું ને આબાલવૃદ્ધ સૌ એમને પગે પડી પડી પાછાં આવ્યાં. ગામનો જૂનોપુરાણો આત્મા ચાલ્યો જાય તેમ શાસ્ત્રીજી ચાલ્યા ગયા. તે હતા ત્યાં સુધી તોફાનીમાં તોફાની માણસને એમની આંખની શરમ આવતી, ને પોલીસને પણ ગોથું ખવડાવી દેનાર અડંગ ઉઠાવગીર પણ તેમને જોતા નરમ બની જતો. ગામના જીવંત ધર્માસન જેવા શાસ્ત્રીજી

ગાસ્યા ગયા, ને જાણે આ જમાનામાં હવે જૂની મંગલ મૂર્તિઓને પણ ઠેબે ચઢાવવાનો પવન વાયો તેની ગંધ આવી ; ગમે તેમ, પણ તે પાછા ફર્યાં નહિ. મને સાંભરે છે કે વર્ણું ઘરમાં કંકુના સાથિયા પૂરી પૂરી ભીંતિ પર એમના જાત્રાના દિવસ મંડાતા ને ચોરે ભોળા કણબી ભેગા થઈ શાસ્ત્રીબાપાએ એક વખત કહેલી સાદીસાદી નીતિની વાતો સંભારતા ને આનંદ પામતા. ગામમાં ફરતો નવો પવન પણ શાસ્ત્રીજીના નામને સ્પર્શ કરી આવતો. ને ઉઘાડાં માથાં મૂકી બંગાળી જેવા નવજુવાનો સડક પર ફરવા જતા ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ એક વખત ' બોય ' નું ' ઓય ' કરી શી રમૂજ કરી હતી તે વાત યાદ કરતા.

એક વખત એવું બન્યું કે એક તદ્દન અંગ્રેજી ઢબનો જુવાન પોતાના ઘરના બારણા પાસે બેઠો બેઠો ચાકરને બોલાવવા ' બોય ! બોય ! ' કરે, ને ત્યાં શાસ્ત્રીજી તેની મા પાસે ' એકાદશીમાહાત્મ્ય ' વાંચવા બહારથી અંદર આવે. શાસ્ત્રીજીને લાગ્યું કે છોકરાને પેટમાં દુખવા આવ્યું છે માટે ' ઓય ઓય ' કરે છે, એટલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તે બોલી ઊઠ્યાઃ ' બેટા નાનુ ! જરાક અજમો ફાકી લે ને ! પેટમાં દુખતું તરત મટી જશે.' નાનુને લાગ્યું કે મારી ને મારા જમાનાની આ જૂનો ' સ્પિરિટ ' મશ્કરી કરે છે ! તે જરાક રાતોપીળો થયો ત્યાં બારણામાં વૃદ્ધ માતા દેખાયાંઃ ' નાનુ, બેટા ! શાસ્ત્રીજી ઊભા છે ને તું ખુરશી પર બેઠો છે ? ' એટલા કોમળ શબ્દો સાથે ડોશીમા શાસ્ત્રીજીના ધૂળવાળા પગ પાસે નમી પડ્યાં, ને વાત ત્યાંથી જ અટકી

ગઈ. પણ નવા મંડળમાં એ વાત ભારે રમૂજ આપે છે.

શાસ્ત્રોક્ત ગણો પણ બાકાની મૂર્તિ જેવું સાવિત્રીનું મોં મારી માને શોભતા ગયા. જેમ પુત્રી ઉપર માતા વહાલભર્યો હાથ ફેરવે તેમ સાવિત્રીના વાંસા પર ને માથા પર હાથ ફેરવતાં મારાં બા વારંવાર સાવિત્રી પાસે બેઠાં રહેતાં, ને 'મારી દીકરી તો બહુ ડાહી છે!' એ એકનું ઉમળકાભર્યું વાક્ય બોલી ઠાલે લાગતાં. ને અમારી વચ્ચેના મતભેદમાં મને ધમકાવીને સાવિત્રીનો એનો પક્ષ ખેંચતાં કે સાવિત્રી પણ જરાજરા બેશરમ બનીને પોતાની તોફાની આંખો મારા તરફ ફેરવ્યા વિના રહી શકતી નહિ. એની આંખો પણ બોલી ઊઠતી, 'કાં લેતા જાઓ! બાજીએ કેવા અડાવ્યા છે!' એની તોફાની આંખો આ શબ્દો કહેતી હતી એવી ખબર જ્યાં અમે એકાંતમાં મળતાં કે તરત પડી જતી. કારણકે હજી તો હું પૂરો ઓરડામાં ન આવું ત્યાં હસતી હસતી સાવિત્રી મારી સામે અંગૂઠો રાખીને ભારે લટકાં કરતી બોલી ઊઠતી, 'કાં જી! આજે બાજીએ કેવા અડાવ્યા છે?' હું જો ધૂંઆંફૂંઆં થયો હોઉં તો તો સાવિત્રી ચોક્કસ આ વાત લંબાવવાની, ને કાં આંખમાંથી ક્રોધના આંસુ ઝરે ત્યારે ને કાં હસીહસીને પેટ દુઃખે ત્યારે જ એને નિરાંત થાય. સાવિત્રી વળી મારી વિરુદ્ધ બાજીનો પક્ષ પણ ઉઘાડેછોગ લેતી, ને ક્યારેક તો બન્ને 'માદીકરી' મને સખત હાર આપતાં.

આમ અમારું નાનું ઘર સુખી હતું. લીમડાની શીતળ છાયા જેવી શાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી. ને સાવિત્રીનાં રમૂજી તોફાનોની અને મારી વચ્ચે ન્યાયાધીશના જેવી ગંભીરતાથી

બેસીને માજી જે ચુકાદો આપતાં તેમાં સાવિત્રી તરફ હંમેશાં પક્ષપાત હોય જ. પણ એ મીઠા વાતાવરણમાંથી તો અમારી બન્નેની જીવનગાંઠ એક જ બની રહેતી હતી. સાવિત્રીના મોં પરનો નાનો સરખો તલ મારે મન કાલિદાસનાં કાવ્યો જેવો રસભર્યો હતો, ને મારી ઊગતી મૂછ સાવિત્રીને મન પ્રેમાનંદના આખ્યાન જેવી—ધનુષની પણછરૂપ હતી. અમે એ અવસ્થામાં હતાં કે જ્યારે જીવનમાં તોફાન એ જ પ્રેમ મનાય છે.

મને સાંભરે છે કે એક દિવસ હું નાહવા બેઠો ત્યારે સાવિત્રી ઊનું પાણી લાવી ને તેમાં ટાઢું પાણી ઉમેરતા પહેલાં ઊના પાણીનો એક પ્યાલો ભરી રાખ્યો. માજી જરા નજર ચૂક્યાં ત્યાં તો તેણે મારા વાંસા ઉપર એ પાણી રેડ્યું. મારાથી 'ઓય વોય !' થઈ ગયું ને માજી બૂમ પાડી ઊઠ્યાં, 'શું છે ? શું છે ?' પણ સાવિત્રી તો એની હંમેશની રીત મુજબ તોબડી લાજને એક આંગળાથી ઝાલી રાખીને ઊભી રહી. એની આંખ તો હસતી હતી, અને હું 'પણ મા ! આ તમારી દી—' એ વાક્ય બોલવા જતો હતો, ત્યાં તો ફરી ટાઢા પાણીનો કળશિયો મારા પર રેડ્યો ને ઉતાવળમાં 'લ્યો હવે સમાધાન થઈ ગયું છે, બોલતા નહિ'—એટલું બોલીને સાવિત્રી એવી ઠપકાભરેલી આંખે મારા તરફ જોઈ રહી કે જાણે હવે અબોલા લેશે ! ટાઢા પાણીનો કળશિયો રેડ્યો એ તો માજી પણ જોઈ ગયાં હતાં, એટલે આટલું જોઈ ને 'દીકરા ! તું પણ એ જ લાગનો છે !' એટલું બોલી ઘરમાં ખખડાટ થયો કે તરત જ 'બિલાડી !' કહેતાંકને માજી જરાક હસતાં ચાલ્યાં ગયાં અને પેલી અબોલા લેનારી તો તરત જ

મોટેથી હસી પડી: 'એમાં શું આશ્ચર્ય કરો છો! જેટલું જેનું પાણી ઊંડું તેટલું જ શાંત પાણી ઊંડું છે ને!'

અમારો વિનોદ સ્વપ્નાં જેવો છે ને પૂરું થાય તો આખું જીવન આંસુમાં સરી જાય, એટલે હવે આગળ જ ચાલવું છે.

હા: અમારો વિનોદ આનંદ લાંબો વખત ટકી શક્યો નહિ. થોડા વખત પછી મારે પણ કૉલેજમાં જવાનો વારો આવ્યો. વેકેશનમાં જ્યારે પાછો આવું ત્યારે સાવિત્રી તે દિવસો પાસ કરી મારી બા પાસે જ બેસી રહે. ન કામ હોય તો કામ કાઢે ને કંઈ ન મળે તો મારી પાસે ગીતા વાંચવા બેસે: એને ખબર હતી કે હું એની શરદ જેનો હર્ષ, એટલે છેવટ આટલું પણ તોફાન કર્યા વિના સાવિત્રી રહી શકે નહિ.

છેવટ અમે જુદાં પડ્યાં ત્યારે મને સાંભરે છે કે કોઈ દિવસ નહિ ને તે દિવસે સાવિત્રી ભારે ગંભીર બની ગઈ હતી. તે મને છેવટ મળવા આવી ત્યારે મારા પગ પાસે નમી પડી, ને—જરાક વિચિત્ર તો લાગશે પણ—જાણે કે હું એનો મોટો ગુરુદેવ હોઉં તેમ, મારી પાસે એક રેશમી કપડાં પર કંકુ-ભરેલાં બે પગલાં કરાવ્યાં ને એક નાનીસરખી છબી પણ માગી લીધી! મારું આ મહત્ત્વ શરમભરેલું લાગશે, પણ નાના માણસને એકલા નિર્મળ પ્રેમે તો ઈશ્વર જેવડા મહાન કલ્પ્યા છે ને તેથી તે મહાન બન્યા છે પણ ખરા.

તે દિવસે સાવિત્રીને મેં પહેલવહેલી પ્રેમનાં તોફાનમાંથી પ્રેમની ગંભીરતામાં જતી જોઈ. તે મારી સામે જોઈ રહી ને ગંભીરતાથી બોલી, 'કદાચ આપણે ન મળીએ તો . . .'

ની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, પણ તે તેણે રોકયાં ને
કય પૂરું કર્યું: 'માજીની પેઠે હું પણ જન્મોજન્મ આ
રમાં જ અવતાર માગું છું .... અને તે પણ "ત્વમેવ
ર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ।"

મેં પણ એવી ગંભીરતામાં આજે કૈંક નવું અનુભવ્યું.
યારે જુદાં પડ્યાં ત્યારે સાવિત્રીએ તો કોણ જાણે કેમ ફરી
મળવાનાં હોઈએ તેમ ફરીફરી મને રોકયો ને ફરીફરી
આંસુ પાડીને નિરખ્યો—નિરખ્યો, કારણ કે પ્રેમની સૃષ્ટિમાં
ઈ અસ્થાને કે કદરૂપું છે જ નહિ.

વાત એવી હતી કે મારાં માજીમાં વૃદ્ધાવસ્થાની શિથિલતા
ાર કરીને રહી હતી, ને હવે એ પાકું પાન ગમે તે વખતે
ોડી જાય. એમના ઉેલા મંદવાડમાં તો ભારે ચિંતા થઈ હતી,
પણ સદ્ભાગ્યે તે ટકી ગયાં હતાં. અને પોતાના પિતાને સાચા
ંન્યાસીની માફક જગત છોડતાં જોયા હતા, તેથી સાવિત્રીને
હવે માજી જાય એ ભારે ઘા લાગતો હતો. મેં તો ભારે પગલે
ઘર છોડ્યું. ફળિયામાં માજીને પ્રણામ કરી ફળિયું છોડ્યું.
પણ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે માજીએ કહ્યું, 'બેટા!
સાવિત્રીને પ્રાણની માફક જાળવજે હો! હું તો હવે ખર્યું પાન
છું, ને મારો ભરોસો શો? જાઓ ને ફતેહ કરી આવો!'
ફતેહમાં તો દસ ચોપડી ગોખીને ઓકી કાઢવી હતી,
પણ તે વખતે તો એ પરીક્ષામાં જ જીવન હતું.

પછી હું કૉલેજમાં ગયો. થોડા દિવસમાં જ સાવિત્રીનો
તાર આવ્યો. એકદમ ઘેર આવ્યો, પણ ત્યારે મારાં માને
મૃત્યુ પામ્યે આઠ કલાક થઈ ગયા હતા. સાવિત્રીનું મોં શોકથી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આશ્ચર્ય! ઓ હિંદુ સ્ત્રી! તું છે ત્યાં સુધી જ હિંદુસંસારનું ગૌરવ છે! તું નહિ હો ત્યારે હિંદુસંસાર નહિ હોય. ને હિંદુસંસાર નહિ હોય ત્યારે હિંદુઓ નહિ હોય! પછી તો હશે અંગ્રેજ ઢબની હિંદુ મડમ ને હિંદુ ઢબનો અંગ્રેજ! એની બધી ખોટખાંપણો છતાં હિંદુ સ્ત્રીને સર્જનાર જેટલો ઉન્નત હિંદુસંસાર છે તેટલો આપવડાઈવાળો અંગ્રેજ સ્ત્રીને સર્જનાર નથી! . . . .

અને સાવિત્રીએ મારી સામે જોયું. હસતું મોં વધારે હસ્યું ને તેના શુદ્ધ સંસ્કારની જ્યોતિ જેવો એક જ શ્લોક આવ્યો: 'ભૂયો યથા મે જન્માંતરેઽપિ ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ'

એ દૃષ્ટિ કેવી હતી, પણ શબ્દો બીજા જીવનની શરૂઆત જેવા હતા.

*

સાવિત્રીની વાત થઈ રહી. આજ હવે બીજા ધંધાને અભાવે આકાશમાંથી ઊતરતા અંધારપછેડા હું જોયા કરું છું. ત્યારે જન્મોજન્મ આ ઘર માગનાર માતાની મૂર્તિ પાસે સાવિત્રીનું—તે આવી ત્યારે જેવું હતું તેવું—શરમાળ મોં ' ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ ' કહેતું ખડું થાય છે. પછી કલ્પનામાં બધાં જુદાંજુદાં દશ્યો ખડાં થઈ ચાલ્યાં જાય છે, ને છેવટે એ બધાંમાંથી જાગી મારા ખંડમાં જઈ હું સૂનો સૂતો જાગ્યા કરું છું ! એમ ને એમ આજ પંદર વર્ષ વહી ગયાં છે.

એક દિવસ આ પ્રમાણે હું મારી અગાશીમાં બેઠો હતો. વાંચનાર ! ક્રોધ ન કરે તો હું ખાતરી આપું છું કે આ બનેલી બીના છે, જોડી કાઢેલી વાર્તા નથી. હું બેઠો હતો, ને મારી સામે ગિરનારનાં લીલાં ઝાડવાં વધારે ને વધારે ઝાંખાં થતાં હતાં. સૂર્યની લાલી શમી ગઈ હતી, ને આછા અંધારપછેડાથી પૃથ્વી ઢંકાતી હતી. રાત્રિ પહેલાંની થોડીક પળો એવી હોય છે કે જ્યારે ઝાંખીઝાંખી પૃથ્વીમાં ભૂરા રંગનો ધુમ્મસ જેવો આછો અંધારપછેડો ચારે તરફ વીંટાઈ રહે છે. આ પળ એવી હતી, ને એ ઘડીમાં જ અનેક અર્થપૂર્ણ અગમ્ય ગાથાઓ ભરેલી હોય છે. હું બેઠો હતો ત્યાંથી થોડે દૂર—વાદળથી ઘણે નીચે, પણ પૃથ્વીથી ઠીકઠીક ઊંચે—આછુંઆછું વાદળું દેખાતું લાગ્યું. મેં આંખ ચોળી ને ચોખ્ખું જોવા મહેનત કરી. આછા આસમાની રંગની

એક મૂર્તિ—પવન જેવી પાતળી ને પાણી જેવી પારદર્શક, પણ પૃથ્વી જેવી ઘન—ત્યાં ઊભી હતી. આંખે ઝાંખવાં વળે છે એમ ધારી મેં ફરી આંખ ચોળી. પેલી મૂર્તિ ત્યાં જ હતી; પણ આકાશ જેવી સ્પષ્ટ હતી ને અગ્નિ જેવી તેજસ્વી. હું આંખ ખેંચીને એ તરફ જોઈ રહ્યો ત્યાં મૂર્તિમાં—આહ! શું જોયું? સાવિત્રીના મોંની સ્પષ્ટ રેખાઓ દેખાઈ. એ જ તોફાની આંખ, મસ્તીભરેલો પ્રેમ ને એની સાથે વિરલ એવી શ્રદ્ધાની સ્પષ્ટ રેખાઓ!

હું બેઠો હતો ત્યાં જ સડક થઈ ગયો. જીવતાં જેને પૂજ્યાં હોય તેને મૃત્યુ પછી કેવા ડરથી આપણે જોઈએ છીએ? પણ સાવિત્રી તો નિર્મળ હતી. એનાથી ડરવાનું શું?

એક પળમાં સાવિત્રી તરફથી સુગંધી પવન આવતો લાગ્યો. અજાયબી પર અજાયબી હું અનુભવું છું, ત્યાં સાવિત્રીના મીઠા શબ્દો મેં સાંભળ્યા: 'ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ' હવે ખરેખર ભ્રમ છે એમ ધારી હું ઊઠ્યો, પણ ત્યાં 'વહાલા પ્રિયતમ! હું તારી રાહ જોઉં છું. . . . . ને ત્યાં . . . ગામમાં તપાસ કરજે!'

તે જ ક્ષણે આકાશમાં કૈં હતું નહિ.

હું કલ્પનાના ભૂત પર હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે સવારે હું ઊઠ્યો ત્યારે રાતની વાત તાજી હતી ને શબ્દો તો સ્પષ્ટ સાંભળ્યા. આ નવાઈ શી! મેં એ વિષયની તપાસ કરવા નિશ્ચય કર્યો એટલામાં જ મારા નામનો કાગળ બારીએથી ફેંકી 'સાહેબ, લે . . . . જો—' એમ

…કો કરતો પોસ્ટમેન શિંગોડી વગાડતો આવ્યો ગયો.

એ કાગળ અક્ષરશઃ નીચે પ્રમાણે છેઃ

'શ્રી. રા. . . . .

આપને ખબર છે કે આપણી જ્ઞાતિમાં કન્યાઓનો …ગ છે. મારી પુત્રી . . . .નું મારે સગપણ કરવું છે, …યોગ્ય સ્થળના અભાવે આજે પાંચ વર્ષ કાઢી નાખ્યાં. સાંભળ્યું છે કે આપ . . . . . ટૂંકમાં જ આ વાત …પને અનુકૂળ હોય તો એક વખત આંટો મારી જજો.

એજ. લિ. . . . . . .'

મેં બે હાથથી આંખો દાબી દીધી. કાલે રાત્રે સાવિત્રીએ … સ્થળ ને જે નામ આપ્યાં હતાં, તે જ સ્થળ ને નામ …જે આ પત્રમાં હતાં!

હું બીજે દિવસે ત્યાં ગયો. હકીકત સાવિત્રીની મૂર્તિએ …પી હતી તે જ પ્રમાણે હતી. જાણે સાવિત્રીની બીજી …તિકૃતિ હોય તેવી તે મારી નજર આગળથી એ વખત …સાર થઈ ગઈ. એ જ મસ્તી, એ જ નિર્દોષતા ને એ …જ શ્રદ્ધાઃ એક મોં જુદું હતું . . . .

બીજે દિવસે હું . . . .

કલ્પનાની મૂર્તિઓ

કેટલાંક માણસો વિચિત્ર હોય છે ને કેટલાંક વિચિત્ર દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ વૃદ્ધ માણસ તો ખરેખર વિચિત્ર હતો. જમનાનાં કાળાં ભમ્મર જેવાં પાણી જોવામાં એને એટલો આનંદ પડતો કે કેટલીક વખત છત્રીશ-છત્રીશ કલાક તે પાણી પાસે જ બેઠો રહેતો. એની માન્યતાઓ બધી હસાવે તેવી હતી. તે માનતો કે જળસુંદરી ઘણી વખત અરધી રાત્રે જમીન પર રમવા આવે છે! સાવ કલ્પનાના બનેલા આ માણસે ઘણી વખત જળસુંદરી જોઈ હતી એમ એ કહેતો. એ વાત કોઈ માનતું નહિ, ને સૌ તેને બેવકૂફ સમજતા. વળી જળતરંગમાંથી દિવ્ય સ્વરમૂર્તિ આવી શકે તેમ એ માનતો. ઘેલો માણસ! ઘણી વખત તારા અને નક્ષત્રની સૃષ્ટિમાં જ આનંદ લેતો! આ ગાંડો શુકન, અપશુકન ને પક્ષીની બોલી વિષે પણ ગપ્પાં છોલતો. સૌ જાણતા હતા કે તે ધૂની માણસ હતો. તેને પહેલાં તો સંગીત સાથે નશાખોરના જેવી દૃઢ પ્રીતિ હતી. તેનું પ્રિય વાજિંત્ર હતું બંસી. એ કહેતો કે મૂંગા સ્વરોમાં સંગીતની જે મજા છે તે બોલેલા

કંઠોમાં નથી જ. શબ્દ અને લાગણી વિના આલાપ છે તે કૃત્રિમ બની જાય છે. એટલે અત્યંત કોમળ હૃદયનો માણસ જે ગાય તેમાં જ સંગીતની છાયા આવે છે, બીજે નહિ. ને કહેતો કે લય પામતા સ્વરમાં જે મીઠાશ છે તે મૂંગા શબ્દને લીધે જ છે. અમે તેમ ને પોતે બંસી આબાદ ફૂંકતો. કલ્પનાનો આશક હોવાથી ઘણી વખત વિચારતો કે જમનાનાં જળ આ બંસી થંભાવી શકે! પણ પાણી તો સતત વહ્યા જ કરતું, ને એ બંસી બજાવ્યા જ કરતો. એ બંસીનો આશક હતો: જમનાના જળકાંઠે બંસી બજાવવી એ એનો પ્રેરક હતો: ને સમુદ્રકન્યા કે જળસુંદરીને નિહાળવી એ એનો આદર્શ હતો ખોટો, વ્યર્થ ને અશક્ય. પણ આદર્શ એટલે જ સાચા દિલથી કરેલી ખોટી અશક્ય કલ્પના!

એનો આ પ્રેરક ચાલ્યો ગયો ને એ આશક મટી ગયો. જીવનનું રૂપાંતર અચાનક થયું. પણ તેમ થવાનાં પ્રબળ કારણો હતાં. આ ઘેલો માણસ જુવાનીમાં એક સુંદર સ્ત્રી પરણ્યો હતો. એ સ્ત્રી સંગીતની અત્યંત શોખીન હતી. શોખ લગભગ ગાંડપણ જેવો. એક વખત દિલ્હીમાં જલસો થયો ત્યારે તેણે ગાયું હતું. સૃષ્ટિને રસમાં નવરાવતી હોય તેમ તે દિવસે તે ખરેખર ખીલી હતી. અને જ્યારે આખું મંડળ ચિત્રવત્ સ્થિર બન્યું હતું, તે વખતે પંચમ સૂરથી વાતાવરણને આરપાર વીંધી નાખવાની તેની શક્તિ એકદમ લય પામતી લાગી. રણકાર કરતા સ્વરની માફક તે એકદમ બંધ થઈ ગઈ. વીજળીનો આંચકો લાગે તેમ પ્રેક્ષકવર્ગ અકસ્માત ઊંઘમાંથી ઊઠ્યો. પણ તેની સામે ગાનારી ધીમેધીમે મંદ—

અનિવાર્ય [illegible] રહી હતી. એ [illegible] બચી [illegible]
[illegible] એક [illegible] થયો : આગ્રાથી નીકળી પડી, અને એની
ચાકરીમાં તેનું મરણ થયું. ત્યારથી આ ગાંડાના મનમાં
ધૂન ભરાઈ ગઈ હતી કે તેની સ્ત્રી સંગીતમાંથી ગઈ હતી!
કેવો વિચિત્ર ભ્રમ! આ ઘેલા માણસે ત્યારથી સંગીતની
પ્રતિ તોડી હતી—તે એટલે સુધી કે તેના ઘરમાં આવેલ
ચોથી ભરેલાં તંબૂરસારંગી આદિ આખી સંગીતની મંડળી
તેણે તોડી નાખી. સંગીતનાં સાધનમાત્ર તેણે ફેંકી દીધાં.
પોતાના છોકરાને સંગીતનો કક્કો શીખવ્યો નહિ. અને
જ્યારે એ છોકરો જુવાન થઈ [illegible] મરણ પામ્યો, ત્યારે
તે પોતાની [illegible] વર્ષની પૌત્રીને લઈને દિલ્હી છોડી
ચાલી નીકળ્યો!

હવે એ વૃદ્ધે પોતાની પૌત્રીને પણ સંગીતથી દૂર રાખવા તનતોડ મહેનત કરી. અને થયું પણ તેમ જ. પરંતુ દેહ બદલાયા પણ પ્રાણ ન બદલાયો. દિલ્હી છોડ્યા પછી તેઓ આગ્રામાં આવ્યાં હતાં. જમના નદી જ્યાં વળાંક લે છે, ત્યાં પૃથ્વી પરના અમૃતબિંદુ જેવો તાજ ઊભો છે. તાજની પાછળ ખુલ્લું ભૂરું આકાશ ને આગળ હરિયાળાં નીલાં મેદાનો, એ દૃશ્ય ખરેખર રમ્ય છે. આ ઘેલો માણસ બંસીનો ઇશ્ક છોડી બેઠો, પરંતુ હવે તાજનો ઇશ્ક લઈ બેઠો. ચોવીસે કલાક એ પગોપાથર્યો આ ફૂલ જેવા મકાનની પાસે જ ભમ્યા કરતો! અને આ બધો વખત એની પૌત્રી તો સાથે જ હોય. એ જાણ્યેઅજાણ્યે સૌંદર્ય પીધા કરતી. દાદાને જ્યારે બંસીની ધૂન હતી અને દાદી જ્યારે સંગીતમાં

જ પાગલ હતી, ત્યારે આ ઊંડાઈએ ને વાતાવરણ પીધું હતું. વખત જતાં જહાંને બેગીનનો તિરસ્કાર કર્યો ને પોતે પોંચીને બેગીનથી દૂર રાખી; પણ બેગીનની જાની કઝાકડી જો ખૂન હતી ને ખૂન તો કાયમ જ રહી. ઊંડાઈ બેગીન પરથી ઊઠવ અને ચિત્ર તરફ વળી ગઈ. દેહ બદલ્યા, આત્મા તો એ જ રહ્યો. તેણે તાજના, આરસનાં ફૂલ ન આવે એવાં, કોમળ ફૂલ જોયાં : નાજુક બદનમાં ગીલાલ ને આત્માનો જે વિરલ સંયોગ છે તે જોયો : 'નાનકડી નાર' વીખા-અણુવીખ્યા નાકમાં મોતી પહેરે એ ચિત્ર તેણે અનુભવ્યું. એ તાજની કન્યા થઈ. તેના જેવી સુંદર ને સાચી—કોમળ, મીઠી ને જાણે અભી ઝરતી તેવી. તેની આંખે જે કથા પાથી ને તેણે સૌંદર્યની જે તાલીમ મેળવી તે જાણે સાંગોપાંગ તેના શરીરમાં ઢળી પડી હોય તેમ તે એક બેનમૂન કન્યા બની ગઈ. એનું નામ સિતારા.

સવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રે, ચાંદની રાત્રે જ્યારે તાજને જુઓ ત્યારે તે કંઈક ને કંઈક નવીનતા દાખવે છે. સિતારાએ આ દશ્યો વારંવાર જોયાં હતાં, અને તેના ઘેલા વૃદ્ધ દાદાએ તો એમને પૂજ્યાં હતાં. આ તાજના જ સાન્નિધ્યમાં ચાર-પાંચ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. થોડે છેટે જમનાના કાંઠા પર, બરાબર તાજની સામે તેમનું ઝૂંપડું હતું; છેટે સુમનકુંજનો નાજુક ગોખ દેખાતો; ને સામે તાજ. સિતારાના દાદાએ ભરવાડનો ઉદ્યોગ હાથ કર્યો હતો. થોડાં બકરાંઘેટાં તેમનું બધું ગુજરાન ચલાવી દેતાં. હાથમાં ડાંગ લઈ, ખભે ધાબળી નાખી, જમના-નદીના કાંઠા પર એ ચારતાં જતાં ને તાજમહેલ નિરખતા

જતો. એવી ધ્રુજારી ઉપજાવે તેવી ચિમનિમાં તે રહેતો. ને સિતારા પણ કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે સાથેસાથે ફર્યા કરતી. વૃદ્ધ માણસ તેને સમુદ્રની દેવીની વાતો કરતો, કે નક્ષત્ર ને તારાની અસર સમજાવતો, કે તાજનો ઇતિહાસ કહેતો. ક્યારેક એના પ્રિય વિષય 'જગસુંદરી' પર પણ વ્યાખ્યાન આપે. ગમે તેમ, પણ જેવો તે પોતે કલ્પનાનો આદમી હતો, તેવો જ વારસો પોતાની પૌત્રીને તે આપી રહ્યો હતો.

કલ્પનાનો પણ પડઘો પડે છે, અને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણ મળી આવે છે. વૃદ્ધ માણસ જે સ્વપ્ન રાતદિવસ ઝંખી રહ્યો હતો તે જ સ્વપ્ન એક આદમી નિરખી રહ્યો હતો. આગ્રાનો એક જુવાન ચિત્રકાર છેક સંધ્યાકાળે જ્યારે તાજના પારદર્શક દેહમાં આકાશી રંગના ઓળા ઊતરી જાય, ત્યારે જમનાના કાંઠા પર ફરતો: તેનું નામ વિધુશેખર. બહુ અચ્છો જુવાન હતો. કાળાં ઝુલ્ફાંમાં સંતાયેલું તેનું મોં ખરેખરા ચિત્રકારને શોભાવે તેવું મધુરું ને મોહક હતું. તેણે જમનાના પાણીનો, આકાશના રંગનો, ને તાજમહાલનો વર્ષો થયાં એકચિત્તે અભ્યાસ કર્યો હતો. સિતારા જેવી તાજની કન્યા હતી તેવો એ તાજનો ચિતારો હતો. તાજનું સૌન્દર્ય પી પીને એ ચિતારો બન્યો હતો.

એક વખત સંધ્યા હતી. સંધ્યા ખીલે છે ત્યારે જલપ્રવાહમાં વહેતા ગુલાબી રંગો સુંદર લાગે છે. પરંતુ જ્યારે આકાશ કુમળાં ભૂરાં વાદળાંથી ઢંકાયેલું હોય છે, ને પૃથ્વી પર વરસાદના જરાતરા છંટકાવથી ભીનાશ આવી હોય છે, ને હરિયાળી લિલોતરી પર તેજને બદલે છાયા

પથરાયેલી હોય છે ત્યારે અનન્ત ગૂઢ ને ઊંડા સંવેદનવાળી રણીઓ જન્મ લે છે. આજે એવી ઘડી હતી. આજે ધુશેખર તાજનાં હરિયાળાં મેદાનો પર થઈ, આદ્રેનીનો જે પસાર કરી, ધીમે પગલે જમનાના કાંઠા તરફ આવ્યો. જ અને છાયાની આદર ઓઢી પૃથ્વી કાંઈક ઝાંખી પડી તી. ધુમ્મસ ન છતાં ધુમ્મસ જેવું લાગે એ સમય હતો. વેધુશેખરની દૃષ્ટિ એ વખતે અકસ્માત સામેના કિનારા પર ડી, ને તે હતો ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો. એ સ્થિર થઈ ગયો, રંતુ એનું ચાલન તો એ હૃદન. સામેના કિનારા પર, જલતરંગમાંથી જ જન્મેલી હોય તેવી એક સ્ત્રી ઊભી હતી. એ ઊભી હતી ત્યાં કેડ સમાં પાણી હતાં, ને તે પાણીમાં એવી રીતે ઊભી હતી કે જાણે જળસુંદરી જ હોય!

વિધુશેખરના મનમાં પણ બીજો વિચાર ન જ આવ્યો એની કલ્પનામાં આવ્યું: 'એ જળસુંદરી!'

કલ્પનાની મૂર્તિ તરફ તે જોઈ રહ્યો. ભીના કાળા કેશ વીંખાઈ જઈને એના વાંસાને ઢાંકી રહ્યા હતા. અનિમિષ નયને જાણે એ તાજને પી રહી હતી, તાજના ચિતારાએ આ દૃશ્ય જેવું જોયુ તેવું લીધુ. તેના ખ્યાલમાં કલ્પનાની રાણી ઘૂમી રહી. પણ થોડી વારમાં અંધારું વીંટાવા લાગ્યું ને રાણી અદૃશ્ય થઈ. તે પાછો ફર્યો. સંવેદન કલ્પના ને ગૂઢ અગમ્ય વાતાવરણ એને ઘુમાવી રહ્યાં હતાં. પાછો ફરતાં ફરતાં તે સહેજમાં જ બચી ગયો: તેની સામે જ કોઈ અણઘડ આદમી ભટકાયો હતો. તે આદમી ગાંડાની માફક તેના મોં પાસે મોં લાવ્યો ને બોલ્યો:

'તમે—તમે— એ-એ-એ જોયું?'

વિધુશેખર સમજ્યો નહિ: 'એ એ શું?'

'કેમ વળી? તમે જોયું નથી? ખોટું બોલો છો? ખોટું? એ. એ.. એ જોયું?'

'એ શું?'

'એ એ એ .... એ દૃશ્ય. કોણ હતું ખબર છે?'

'ના.'

'એ આ નદીમાં રહે છે. જલસુંદરી. તાજનાં દર્શન કરવા ઘણી વખત આવે છે. જલસુંદરી. જલસુંદરી... સમજ્યા? જ ... લ ... સું ... દ ... રી ...' પેલો માણસ ઘેલછામાં લવતો લાગ્યો.

'તમારું નામ?'

'મારું?.. જલસુંદરી ... મારું નામ? હા, મારું નામ મને સાંભર્યું .. હું સિતારાનો દાદો.'

'પણ સિતારા-?'

'તમે અહીં કદી અરધી રાત્રે આવ્યા છો? આહા! ત્યારે જમનાનાં રૂપાનાં પાણી ને સામે આ તાજ! રૂપેરી... આહા! એક દિવસ એવે વખતે જલસુંદરી આવ્યાં હતાં.'

પણ આ ઘેલછાએ ચિતારાની જલસુંદરીની કાલ્પનિક માન્યતાને તોડી. 'ત્યારે એ કન્યા ... આ ડોસાની પૌત્ર સિતારા લાગે છે ...' તેના મનમાં એકદમ ખ્યાલ આવ્યો એ ખ્યાલ થતાં જ તેની કલ્પનાની રાણી, પાર્થિવ—પૃથ્વીન બની ગઈ. નશો ઊતરી ગયો; સંવેદન ચાલ્યું ગયું; વાતાવર ટળી ગયું. એ કલ્પનાની રાણીને પૂજનારો ચિતારો મટી

પાર્થિવ કન્યાના સૌંદર્યનો ખ્યાલ કરનાર મનુષ્ય બની ગયો! તેના મનમાં દશ્ય ફરી ગયું, કલ્પના ફરી ગઈ, અને ચિનારાની મૂર્તિ ફરી ગઈ.

'મેં એવું કાંઈ—જલસુંદરી જેવું જોયું નથી,' એમ બોલી તે પેલા ઘેલા આદમીને છોડી આગળ ચાલ્યો. એક તરફ એક સિપાઈ હસતો હતો: 'પેલો ઘેલો જ મળ્યો હતો ના?'

'હા; પણ એ છે કોણ?'

'બીજું કોણ? ગાંડો છે. એ કયારનો અહીં બેઠો હતો. અંધારું વીંટાયું ને એ વખતે જમનામાં કોઈ નહાવા આવ્યું. તરત જ એ જળસુંદરી—જળસુંદરી કરતો ઊઠ્યો ને દોડ્યો. ત્યાં તમે જ સામા મળ્યા.'

'એમ કે!'

ચિનારો વિચાર કરતો કરતો ઘેર ગયો. તેણે સિતારાને મનમાં તો પોતાની બનાવી પણ લીધી!

ત્યારપછી તો ઘણી સંધ્યાઓ ચાલી ગઈ. પણ કેટલીક સંધ્યાઓ, અંધારપછેડામાં લપાતાં પહેલાં, શરમની મીઠી સુરખીનો રંગ જોવા, જમનાનાં જળમાં ઘણી વાર થંભી જતી. કારણ કે વિધુશેખર મીઠું હાસ્ય કરીને સિતારાને ભીંજવતો તે વખતે શરમની મીઠી સુરખીથી છવાતું એનું મોં જમનાનાં જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય તે આ સંધ્યા છાનુંમાનું જોઈ લેતી.

સિતારાનો ગાંડા જેવો દાદો દૂરદૂરથી જળસુંદરી નિહાળવાનાં સ્વપ્નાં ઘડતો હોય, ત્યારે સિતારા ને વિધુશેખર એકબીજાની મશ્કરી કરતાં હોય! આવી રીતે તાજની કન્યા તાજના ચિનારાની થતી હતી. તે વખતે તેનો વૃદ્ધ દાદો

ઘણી વખત ફરિયાદ કરતો, કે હવે જળસુંદરી આવતાં જ નથી!—ને આવે છે તો એકલાં આવતાં જ નથી!

સિતારા એ કાંઈ સમજતી નહિ. દાદાની આટલી ઘેલછા જોવાને એ ટેવાઈ ગયેલી હતી. બીજી બધી રીતે દાદો ડાહ્યા હતા.

'તું આની સાથે પ્રીતિ જોડ,' એમ કોઈ આજ્ઞા કરે ને પછી પ્રીતિની શરૂઆત થાય તો એમાં હમેશાં ગાંઠ રહી જવાની. પ્રેમ સ્વયંભૂ છે; તેમ જ કલા પણ સ્વયંભૂ છે.

એક વખત ચિતારો જમનાના કાંઠા પર બેઠો હતો. કાળાં ભમ્મર પાણી દોડ્યાં જતાં હતાં, ને તાજ એકલો ઊભો હતો. હમેશનાં પરિચિત સિતારાનાં પગલાં તેણે સાંભળ્યાં. તેણે પાછું વાળીને જોયું તો સિતારાનું મીઠું હસતું મોં દીઠું. ચિતારો એક વિચારની ધૂનમાં હતો. તેની કલ્પના છેક ઇ. સ. ૧૧૯૨ની સાલ જેટલી પાછળ ગઈ હતી. તે આગ્રામાં બેઠોબેઠો, તાજની સામે નિહાળીને, પૃથ્વીરાજની સંયુક્તાને મનમાં ને મનમાં ઘડી રહ્યો હતો.

રાયપિથોરાનો રાતા પથ્થરનો દિલ્હીનો કિલ્લો તેની નજર આગળ ખડો થયો હતો. સુઘડ રજપૂતાઈ* [શિવલરી]-નો ઉચ્ચોચ્ચ નમૂનો તે પૃથ્વીરાજ. આ ચિતારાએ ઘડેલી તેની સ્ત્રી સંયુક્તા પાણીદાર મોતી જેવી નિર્મળ અને તેજસ્વી હતી; આજભાષામાં કહીએ તો રૂપરૂપનો અંબાર હતી. રૂપનો પાર નહિ, તેજનો પાર નહિ, અને નિર્મળતાનો પાર નહિ. રજપૂતાણીઓ ઘણી થઈ ગઈ છે, પણ સંયુક્તા જેવો પ્રેમનો

* નવલરામ: ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ

શી કોઈનામાં ન મળે. ચિતારો એને જોઈ રહ્યો હતો. પામેટ્રિઅ જાણે એ જ. કલ્પનાએ સૃષ્ટિ રચી હતી ને પ્રેરણાએ પ્રાણ મૂક્યા હતા. તાજની બરાબર પાછળ રાણીને રજપૂતાણીની મસલ આદર્શ પ્રતિમા હોય તેવી સંયુક્તા ઊભી હતી. તેના અંબોડામાંથી સાચા મોતીની લટ બન્ને બાજુ લટકતી હતી.

તાજના જેવી જ નાજુક શરીરની, પણ તેજના ફુવારાથી નાહી રહી હોય એટલી જાજ્વલ્યમાન સુંદર અને પવિત્ર.

ચિતારો કલ્પનામાં આ દશ્ય જોઈ રહ્યો હતો—પી રહ્યો હતો, તેટલામાં સિતારાએ તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો. આંગળીઓ ફરતાં જેમ વાજિંત્ર બોલે, તેમ આ કોમળ સ્પર્શ થતાં વિધુશેખરનુ હૃદય જાગી ઊઠ્યું. એની કલ્પના—પ્રેરણા વેરાઈ જવા લાગ્યાં.

હજી એ દશ્ય જ જોતો હોય તેમ તે બોલ્યો, 'કેમ સિતારા આજ તો કાંઈ મોડી?' અપમાન થયું હોય તેમ કલ્પનાની સંયુક્તા દૂર ને દૂર જવા લાગી.

ચિતારાની પાસે આવીને સિતારા ધીમેથી બેઠી, પોતાની સોડમાંથી એક કાગળ કાઢ્યો.

'ઓ–ત્–તારી! તું વળી ચિત્ર કરતાં ક્યારની શીખી?' સિતારા પ્રેમથી તેની પાસે સરી. કાંઈક આશ્ચર્ય થયું હોય—જીવન જતું હોય – તેમ ચિતારો બેબાકળો બનીને તાજ તરફ જોઈ રહ્યો. સંયુક્તાની છબી ઝાંખી બનતી હતી. તેણે વેદનાથી છાતી પર હાથ મૂક્યો ને એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો,' ઓ! રે! ગઈ કે શું!'

અત્યંત માયાથી સિતારાએ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં

લીધો: 'વિધુ ! તને શું થાય છે? તું ધ્રૂજે કાં? અને... તું શું બોલ્યો? કોણ ગઈ?'

ચિતારાએ શૂન્ય આંખે તાજ તરફ જોયું.

એની કલ્પનાની મૂર્તિ—પૃથ્વીરાજની સંયુક્તા—ત્યાં હતી નહિ. તે પીગળી ગઈ હતી. કોણ જાણે ક્યાં? અને ચિતારાને ખબર હતી કે આવી મૂર્તિઓ આવે છે માત્ર ઘડીભર. જો એનો સત્કાર ન થયો તો તેઓ બસ જાય છે—જાય છે હમેશને માટે. આજે પણ આ મૂર્તિ ગઈ તે ગઈ! પછી એ કોઈ દિવસ આવે નહિ. કલ્પનાની મૂર્તિ આવી માનભરી હોય છે.

વિધુશેખરે સિતારા તરફ જોયું. એક ઘડીભર એ ધ્રૂજ્યો. 'અરેરે! આણે મારી સંયુક્તા ખોવરાવી!' એ વેદનાથી એ વીંધાઈ ગયો. 'મારી પ્રિયતમા કલાને રોકનાર આ કોણ?' એ પ્રશ્નથી એ વ્યાકુળ બની ગયો. ત્યાં સિતારાએ અત્યંત કોમળ સ્વરે ફરીથી કહ્યું. 'વિધુ! તું ધ્રૂજે કાં? બોલ તો ખરો. મારા સમ છે, તને શું થયું છે?'

સિતારાએ એનું મન વાળવા એને તાજનું સૌંદર્ય ને આકાશી રંગો દેખાડ્યા. પણ ચિતારો તાજમાં શું જુએ? તાજ જેના વડે શોભતો હતો તે સંયુક્તા ક્યાં?

સિતારાએ ધીમેથી તેના હાથમાંથી ચિત્રનો કાગળ સેરવ્યો. તેણે તે લઈ લીધો. જાગ્યો હોય તેમ વિધુશેખર સિતારાનું ચિત્ર જોઈ રહ્યો.

'આ શું દોર્યું છે, સિતારા!' વેદના દાબીને તે બોલ્યો.

'એ છે જળસુંદરી.'

ચિતારાએ તે દિવસે જળસુંદરી જોઈ હતી તે યાદ આવ્યું. જળસુંદરીની એની કલ્પના સિતારાના નામથી વેડફાઈ ગઈ હતી. આજની સંયુક્તાનું વિધાન પણ સિતારાના આગમનથી પડી ભાંગ્યું હતું! અરેરે! કલ્પનાની મૂર્તિઓ! તમારા મૃત્યુનો ઘા જીવન પર ગજબ અસર કરે છે, ને જીવન રાહીના જીવનને પણ રંગે છે, ત્યારે તમે જ સાચી મૂર્તિઓ, ને સાચી મૂર્તિઓ એ કલ્પના એવો ક્રમ તો નહિ હોય ના!

'આ જળસુંદરી છે કાં! જળતરંગો તો આબેહૂબ છે. ને મૂર્તિ . . . પણ . . . રમ્ય છે. તેં આ ક્યાંથી ચીતરી, સિતારા!'

'મેં—! હું પણ કાંઈક છું હો!'

'એમ કે! લાગે છે સાચી. પણ આ મૂર્તિ કોણે ઘડી!' એમાં અભ્યાસ છે, ને કલ્પના નથી; તેં આ ચિત્ર વાંચ્યું છે ને જોયું નથી.'

સિતારાએ હસતાં હસતાં જવાબ વાળ્યો: 'દાદાજી જે વર્ણન કરતા તે પરથી મેં એ ચિત્ર દોર્યું.'

ચિતારાએ એ ચિત્ર સિતારાના હાથમાંથી ખેંચી લીધું, ને તેમાં ઝપાટાબંધ થોડા ફેરફાર કરી નાખી પાછું સિતારાના હાથમાં મૂકી દીધું. ચિત્ર સજીવન થઈ ગયું.

સિતારાએ તેના તરફ જોયું ને વહાલથી કહ્યું, 'વિધુ! એક ચિત્ર તું મારે માટે ન ઉઠાવે?'

ચિતારાએ દયાભર્યા અવાજે કહ્યું, 'તારે માટે? કોઈ માટે ઉઠાવું—કોઈ આપે તે કરું એ સ્વયંભૂ મૂર્તિ ન થાય. હું કોઈ માટે કાંઈ કરતો નથી.'

'પણ હું ક્યાં કોઈ છું? તું મારે માટે તો કરી જ દે. તું એક જલસુંદરી કરી દે. ઘણા કહે છે કે દાદા જુએ છે એવી જલસુંદરી જો કોઈ ચીતરે ને દાદાજી જુએ તો દાદાજીની ઘેલછા જાય.'

વિધુશેખરે ઉદાસીથી કહ્યું, 'ઘેલછા રહે કે જાય. મારાથી એ ન બને. એવું હું કરી શકતો નથી.'

'ત્યારે વિધુ! તું મનુષ્ય નથી. તને માણસ પર પ્યાર નથી. તને મારા પર પ્યાર નથી. એ કલા ન હોય.'

વિધુશેખર ઊભો થયો; તેણે બે હાથે અદબ વાળીઃ 'કોણ કહે છે હું માણસ નથી? શું મારામાં પ્યાર નથી?'

'ના. પ્યાર હોય તે પીગળે. દયા હોય તે દ્રવે. મનુષ્ય હોય તેને લાગે.'

અત્યંત દુઃખથી ચિતારો બોલ્યો, 'સિતારા! હું માણસ છું હો!'

સિતારાએ ગર્વથી કહ્યું. 'માણસ હો તો જલસુંદરી કરી દે. એક ઘેલાનું એમાં કલ્યાણ છે.'

'અરેરે! કોણ સમજે કે હું કલ્પનાનો—પ્રેરણાનો—પેલી કલાનો દાસ છું, મિત્ર નથી. સેવક છું, સ્વામી નથી. જેટલી અને જેવી જ્યોતિ જાગે એવી જ મૂર્તિ હું ઘડું!'

'અભિમાન!' સિતારા બોલી, 'આ તાજના કારીગરને કોઈ ન નડ્યું અને તને . . .'

'બસ, બસ, બસ—'વિધુશેખર વચ્ચે બોલી ઊઠ્યોઃ 'જા હું એ ચિત્ર કરીશ. જીવન . . .'

'એક ચિત્રમાં જીવન ને એક ચિત્રમાં મૃત્યુ. આમ

તમને જીવનમૃત્યુની વાતો કરવાની ટેવ પડે છે કે શું ?'

વિધુશેખર માત્ર ફિક્કું હસ્યો. તે દિવસે સિતારા કાંઈ બોલી નહિ ને ચાલી ગઈ.

કલાનાં અનેક સ્વરૂપો છે; અનેક રીતે એ રૂપો મળે છે. પરંતુ કલા સાંગોપાંગ વરે છે માત્ર આજીવન અભ્યાસીને, એના ખરેખરા ભક્તને. બીજા બધાને તો એ જરાજરા મીઠું હસાવી, ફોસલાવી, પટાવી રવાના કરી દે છે.

ચિતારો તે દિવસે લથડતે પગે ઘેર ગયો, જાણે જીવન હરાઈ ગયું હોય તેવો એ નાસીપાસ હતો. પણ હજી એને આશા હતી. આજે એણે કલ્પનાની મૂર્તિ ખોઈ હતી. બીજે દિવસે એ આવીને સરી ગઈ. ત્રીજે દિવસે આવુંઆવું થઈને ચાલી ગઈ. ચોથે દિવસે એ આવી જ નહિ. પાંચમે દિવસે એ હાથતાળી દઈને નાસી ગઈ. છટ્ઠે દિવસે તેણે એને ખૂબ આશા આપી, પણ પોતે તો સંતાતી જ ફરી. આમ એક, બે, ત્રણ અઠવાડિયાં વીતી ગયાં. એ કલ્પના ફરી ન જ આવી.

અને જેવી એની અંદરની દુનિયા હતી તેવી જ બહારની હતી. સિતારા એને મળતી, અને ન મળતી. એ ચિત્રની રાહ જોતી હતી. ચિતારાની વેદના એ સમજતી, પણ માત્ર જલસુંદરી મળી જાય તો પછી 'પોતાના' ચિતારાને એ કાંઈનું કાંઈ કરવાની હતી.

ખરેખર, છ માસ ચાલ્યા ગયા! આજે રાત્રિ સુંદર બનીને તાજને આંગણે બેદરકારપણે પડી હતી. ચંદ્રનાં શીતળ કિરણો જમનાનાં જળમાં સંતાકૂકડીની રમત માંડી બેઠાં હતાં. કુદરતમાં અનુપમ રૂપ ભર્યું હતું.

વિધુશેખરે છેવટે પેલું જલસુંદરીનું ચિત્ર પૂરું તો કર્યા જેવું કર્યું હતું. તેને સંતોષ ન થયો, પણ તેણે એને પૂરું માન્યું હતું, ને હમણાં તે દિવસની સંયુક્તાને ઘડી રહ્યો હતો! અરેરે! પણ એ સ્ત્રી જબરી ચાલાક હતી. એક અંગ પકડે ત્યાં બીજે અદૃશ્ય થઈ જતી. ચિતારો એને પકડી ન જ શક્યો. આજે આવી રૂપાળી રાત્રિએ એ છેક નિરાશ હતો! માનસિક અકથ્ય સંવેદન ઉત્પન્ન કરવામાં ઈશ્વરનો શો સંકેત હશે? આજે તો તે છેક જ લોથ થઈ ગયો હતો. પેલા ચિત્રની નાયિકા આવી તો નહિ જ, પણ મોં ચડાવીને જાણે બોલી હોય એવું તેને લાગ્યું: 'ચિતારા! તું ચિતારો જ નથી. ચિતારાને વળી બીજો ધરક શો? બીજી માયા શી? તારા માટે જ તેં મને બોલાવી હોત તો હું આવત. પણ યાદ છે ના? તેં મને છોડીને પેલી સિતારાને બોલાવી. મારે કલાને કોઈ શોક્ય હોય?–' અને સંયુક્તા સરી ગઈ!

તેણે છેક મોડી રાત્રિ સુધી એનું વિધાન કરવામાં આકાશપાતાળ એક કર્યાં. પરંતુ ન 'માગે દોડતી આવે' એવી કલાદેવી જાગી જ નહિ. તે શૂન્ય જેવો—ઘેલા જેવો થઈ ગયો. એણે પોતાના ચિત્રપટ પર એક નજર ફેરવી. ત્યાં શું હતું? માત્ર ડાઘા! તે નિરાશ બનીને જમનાના કિનારા પર જ ચાલ્યો ગયો. આવી રીતે છેક નિરાશ થઈ ને એ મૂગ વાર બેઠો. એટલામાં, કોઈ દિવસ બંસી ન બજાવવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર પેલા વૃદ્ધ પુરુષે—સિતારાના દાદાએ—બંસી બજાવવી શરૂ કરી. જ્યારે મન તદ્દન શૂન્ય હોય છે ત્યારે જે એકાદ સ્વર તે સાંભળે છે એનાથી એ એકદમ આકર્ષાય

છે. અને આજે તો વર્ષોથી બંધનમાં રહેનાર સ્વરને પેલા રૂઢ માણસે છોડી મૂક્યો હતો. રાત્રિ રૂપાળી હતી. સ્વર અખંડ બુલંદ હતો અને બજાવનારો કારીગર હતો. અખંડ રસની એક ધાર ચાલે તેમ જમનાના આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી સ્વરોની ધારા ચાલી રહી હતી. પવન, પાણી ને તેજ : જમીન, આકાશ ને પડછાયા : બધાંમાં સ્વર સોંસરવો વહી રહ્યો હતો. જળ થંભે, ચંદ્ર થોભે, સૃષ્ટિ ઘડીભર અટકે એવી આ પળ હતી. એવો સ્વર ને એવો બજાવનાર હતો!

અને જેમ કોઈ દોરથી ખેંચે તેમ તે ઊપડ્યો.

કોઈ અકથ્ય વેદનાથી નાસતો હોય તેમ તે ઊપડ્યો. સામે દૂર કેવી સુંદર બંસી વાગે છે! બસ તે આગળ વધ્યો. હજી વધ્યો. વધતો જ ગયો; ખેંચાતો ગયો. જમનાનાં પાણીને તેનો પગ અડ્યો ત્યારે તે હસ્યો: ફિક્કું, શૂન્ય, ગાંડા જેવું અટ્ટહાસ્ય!

એ હાસ્યના પડઘાથી પોતે જાગ્યો. પણ બંસીનું આકર્ષણ અનિવાર્ય હતું. એના મગજમાં બધે શૂન્યતા હતી. એના હાસ્યના પડછંદથી કોઈ એના તરફ દોડી આવ્યું. એ સિતારા હતી. ચિત્રકાર જ્યારે નિરાશ થઈ જમનાના કાંઠા પર ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યારે એની મઢૂલીમાં બે જણાં ચુપચુપ પેઠાં હતાં: સિતારા અને તેનો દાદો. વિધુશેખરનું અધૂરું ચિત્ર, રુદનની યાદ હોય તેવું પડ્યું હતું. તેનું પૂરું ચિત્ર 'જલસુંદરી' પણ એક તરફ પડ્યું હતું. સિતારાના દાદાએ ત્યાં જોયું. પોતાની માન્યતાને આજે જબરો ટેકો મળ્યો

હોય તેમ તે ઊછળ્યો ! 'બસ, એ જ આ જલસુંદરી ! પેલા જુવાને કરી નાં ? મેં તે દિવસે એને પૂછ્યું ત્યારે એણે ઇનકાર કર્યો હતો. પણ આજે એ પકડાયો ! એ જ જલસુંદરી !' એટલું બોલી તે નાઠો. એને ખાતરી થઈ કે પોતે જુએ છે તે સત્ય જ છે. એની ઘેલછા તો ઊલટી વધી, કારણ કે આજે એની માન્યતાને આ ચિત્રથી ટેકો મળ્યો હતો. પણ સાથેસાથે તેણે જુગજુગનો વિજોગ છૂટ્યો હોય તેમ બંસી એક વાર ફરીથી બજાવવી શરૂ કરી દીધી ! તે બંસી બજાવતો હતો, ને ચિત્રકાર તેના તરફ હજી આગળ ને આગળ વધતો હતો.

સિતારા દોડતી આવી. તેણે અત્યંત કોમળતાથી તેનો હાથ ઝાલ્યો, 'વિધુ ! વિધુ ! તું આમ ક્યાં જાય છે ? હવે તો પાણી ઊંડાં છે !'

તે હસ્યો. અરેરે ! કેટલું ભયંકર હાસ્ય !

એક ઘડીમાં નિશ્ચય કરીને સિતારાએ તેને પાછો ખેંચ્યો. પણ વ્યર્થ; એ આગળ વધતો જ ગયો !

બીજી ક્ષણે વીજળીના જેવી ઝડપથી તે બહાર નીકળી: 'દાદા ! દાદા ! બંસી બંધ કરો !' તેણે બૂમો પાડી.

જવાબમાં બંસીનો સ્વર વધુ ને વધુ મોહક થતો ગયો.

તરત જ તે પાણીમાં પડી. એના જીવનમાં પથરાયેલું તાજનું સૌંદર્ય ઝળક્યું. મુમતાજ—શાહજહાંના અમર પ્યારની ભાવના તાજના પથ્થરમાં કોતરાઈ છે એ યાદ આવ્યું. તે એકદમ ઊઠી, ને ચિતારાના હાથને પકડી લીધો. તે તાજની

કર્યા હતી, ને તેણે તાજના ચિનારાને પકડયો.

મૃત્યુનો સમય સુંદર હોય ને સ્થળ પવિત્ર હોય તો પછી વખત મરણ પામવાની ઇચ્છા થાય છે. એ ઇચ્છા સાવ સ્વાભાવિક છે. ચિત્રકાર પાણીમાં વધતો ગયો. છાતી સુધી પાણી આવ્યાં. 'વહાલા! ક્યાં જવું છે?' સિતારા બોલી.

'બસ, આ ઊભી એને પકડવા!'

'કોણ છે? વિધુ! કોણ છે એ?'

'સંયુક્તા!—કલ્પનાની રાણી—'

'પેલા ચિત્રની—તે દિવસની રાણી!' સિતારાના મનમાં તે દિવસ વેગથી પસાર થઈ ગયો.

એના ખભા પર માથું નાખી સિતારા રડી, 'તું પાછો ફર, વહાલા! તું પાછો ફર. તારી તે દિવસની કલ્પનાની રાણી હજી અખંડિત મળશે!'

પણ ચંદ્ર વધારે સુંદર બન્યો હતો: સમય પણ રાત્રિના ઊંડા ભારથી વધારે ઉજ્જવલ લાગતો હતો: અને પેલી બંસી વધારે ને વધારે મોહક થતી જતી હતી. સિતારા વિધુશેખરને વળગી પડી. પગલાં આગળ ભરાતાં ગયાં: એક . . . . બે . . . ત્રણ . . .

—અને અચાનક પેલી બંસી બંધ પડી.

બંધ કરી નહિ: બંધ થઈ નહિ: બંધ પડી ગઈ. . .

રાત્રિ શાંત બનતી હતી; શાંત હતી તેવી જ બની રહી: અને જમનાનાં જળમાં ચંદ્ર ને તારા ડૂબવા ને તરવા લાગ્યા.

જમનાનાં કાળાં ભમ્મર પાણી એમ જ ચાલ્યાં જાય છે . . . હજી અને હવે પછી . . .

ગોવિંદનું ખેતર

નીલી નાઘેરમાં નદીના કિનારા પર ગોવિંદનું ખેતર હતું. ગોવિંદના પિતા રઘુનાથમહારાજ રાજપુરમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષ લેખાતા. વેપારી આલમના સરદાર તરીકે એમનું નામ આસપાસનાં બેચાર ગામમાં મશહૂર હતું. ભોળા અને ભલા ખેડૂતોની ધીરધાર આ કામદારને ત્યાં થતી; અને રાજપુરના ભંગીથી માંડીને ત્યાંના ભાયાતી દરબાર જેવા મૂળુભા સુધી સૌ રઘુનાથમહારાજની સુવાસને ઓળખતા. ઘણી વખત સાધારણ કજિયા એમની હાજરીની શેહમાં જ દબાઈ જતા. રાજપુરના ધર્મમંદિરમાં, હનૂમાનની દેરીમાં ને ઝાંપામાં, બધે સ્થળે જ્યારે જ્યારે કોઈ નવો પ્રશ્ન આવે, કાંઈક અડચણ પડે કે અસાધારણ વાત બને, કે તરત રઘુનાથ-મહારાજ એનો નિકાલ લાવવાના.

રાજપુરમાં એ સૌના ગુરુ પણ હતા. કંકુ પટલાણી, ધનુ રબારણ ને સંતોક શેઠાણી, એ ત્રણને હમેશ ને હમેશ નવ ગ્રહમાંના એકાદની પીડા તો રઘુનાથમહારાજને દ્વારે મૂકવાની હોય જ. શ્રદ્ધા હશે કે અજ્ઞાન, પણ એના જ્યોતિષથી

સારું પણ થઈ જતું. સવારમાં દિવસ ઊગતાં રઘુનાથ નદીએ નાહીને પોતાનું મજબૂત ગોળમટોળ શરીર ચંદનથી શોભાવતા, 'જય નીલકંઠ' કરતા મંદિરમાં જતા. એમનો સાદ પણ ખાસ્સો ઘાટો ઘેરો; ઘેર બેચાર ભેંશ, ખેતર, વાડી અને બેત્રણ ગામમાં જામેલી જૂની પ્રતિષ્ઠા. અરધો કામદાર જેવો, અરધો શેઠ જેવો, ગામના ગુરુ જેવો, ને નાનાંમોટાં સૌને મીઠો લાગતો આ પૂજ્ય પુરુષ રાજપુરમાં સુખી હતો ને એને લીધે આસપાસનાં ત્રણચાર ગામડાં પણ સુખી હતાં.

રઘુનાથમહારાજે પોતાના ગોવિંદને શહેરમાં ભણવા મોકલ્યો હતો. રાજપુરની નાની શી સરહદમાં ગોવિંદ ચાર અંગ્રેજી ભણ્યો ત્યાં તો એની કીર્તિ પ્રસરી ગઈ. ગોવિંદની મા નાનપણથી નહિ, એટલે એનામાં કાંઈક લાડનું અભિમાન વધારે હતું, ગામડિયાઓને તાજુબીમાં તરબોળ કરે એવાં 'હોરેસ્યસ'નાં પાનાં બે પાનાં તે ક્યારેક વાંચતો. તેને સૌ વખાણતા, કારણ કે વખાણનારું મંડળ તદ્દન અજ્ઞાન હતું. ગોવિંદ ચોથી અંગ્રેજીમાં પાસ થયો. જો કે એને તો વર્ગ ચઢાવવામાં આવ્યો હતો, પણ પરીક્ષાની આ જાદુભરી જુદાઈ ગામડિયાના ભેજામાં આવે તેમ હતું નહિ તે દિવસે રઘુનાથમહારાજે મોટી મિજબાની જેવું કર્યું. જો કે શાક ભીંડાનું હતું, અથાણું ચીભડાનું, ને મુંબઈનાં 'સંતરા-મોસંબી'ની મંઘાતી ભદબોને બદલે મગની તાજી શીંગો ને તાજઆવ્યાં શેરડીના સાંઠા હતા. એની જ વાડીમાંથી લાવેલાં બોર ને દાડમ પણ ખરાં. ગામડિયા આ મેવામાં અનહદ આનંદ ભોગવી રહ્યા હતા.

ગોવિંદ પરણ્યો ત્યારપછી રઘુનાથમહારાજ પોતાના પુત્રને બહુ વાર મદદરૂપ ન થઈ શક્યા. એમનું વૃદ્ધ શરીર લથડ્યું. ગોવિંદ ત્યારે જુની અંગ્રેજીમાં હતો. એનું મન પણ પરણ્યા પછી અભ્યાસમાંથી ઊઠ્યું હતું, એટલે વૃદ્ધ પિતાની હાજરીમાં રહેવા માટે તેણે અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી. ન આપી હોત તોપણ ગાડું હવે અટકે તેમ હતું. થોડા દિવસ પછી રઘુનાથમહારાજ દેવ થયા, ને ભર્યાં ઘરમાં ગોવિંદ અને તેની ભાગીરથી બન્ને બિનઅનુભવી રહ્યાં.

ગોવિંદમાં અપૂર્ણ અંગ્રેજી જ્ઞાનના ને શહેરી જીવનના દોષ ધીમેધીમે ઘર કરી બેઠા હતા. ભાગીરથી પણ આ ગામડામાં રસ ભર્યો છે એવું સમજતી નહિ.

પરોઢિયે રબારી ઢોરને 'પહર 'માં લઈ જવાની બૂમ પાડે, ત્યારે પોતે નવ વાગ્યે પથારીમાંથી બેઠો થઈ મહારાજને દાતણની બૂમ પાડતો તે હોસ્ટેલના દિવસો ગોવિંદને યાદ આવે. ભાગીરથીનો નવરંગી સાળુ ભેંસના છાણમાં જરાક બગડે તો એનો આખો દિવસ બગડતો. ગામડા ગામમાં તો પાંચ વાગ્યે ઘંટીના ઘેરા નાદ વચ્ચે ઝીણા સુરની હલક જામતી હોય; છસાત ન વાગે ત્યાં દધિમંથનના સ્વરથી ફળીએ ફળી ગાજતું હોય! પણ ભાગીરથીની વાંકી સેંથી, ગોવિંદના ખમીસનો અક્કડ કફ, ઝીણું ધોતિયું કે નવરંગી સાળુ એમાંનું કાંઈ પણ બગડે એ કેમ ખમાય? શહેરી જીવનની ટાપટીપના મોહમાં પડેલ આ દંપતીને ગ્રામ્ય જીવન ખૂંચવા લાગ્યું. સવારની તાજી સુગંધી છાશ, મીઠું ગોરસ, ને ઇંદ્રને દુર્લભ દૂધ; આ ચીજો ચાના કપને બદલે

ઘરમાં અથડાતી જોઈ ભાગીરથી તો અકળી થઈ જતી.

ક્યાં હૉટેલ, મોટર, ચેવડા, ચા ને સુંદર બાગ: ને ક્યાં તાજી છાશ, ગાયના સ્વર, ને વડનો મીઠો છાંયો! ગોવિંદને લાગ્યું કે જો પોતે ગામડામાં બહુ દિવસ ગાળશે તો સમાજમાં બહુ પછાત રહી જશે. વર્તમાનપત્ર પણ રાજપુરમાં ક્યાંથી! ને જાહેર સભા! બેચાર પટેલિયા, એકબે શેઠિયા ને ચારપાંચ નાગાં છોકરાં ચોરાને ઓટલે બેઠાં હોય એ રાજપુરની જાહેર સભા! ધમપછાડા, ઢોંગ ને દંભ ત્યાં ન મળે. શબ્દના ઠરાવ નહિ ને ખોટાં અનુમોદન નહિ. અહીં તો બેચાર પટેલિયા મળી વાત કરે કે ગોંદરામાં અગિયારશે ખડ નાખવું છે, ને બકરાંને દૂધ પાવું છે કે ઠરાવ પાસ થાય. એમાં પ્રવૃત્તિની ધમાલ ન મળે. સાદી વાત ને સાદું વર્તન, ગોવિંદના ચશ્માંમાં આ બધું મારું ભાસ્યું, ને તેણે ગામડામાંથી જેમ બને તેમ જલદી ઊપડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગ્રામ્ય જીવનની ખોડખાંપણને સમારી એમાંથી દરેક પળે તંદુરસ્તી ને રસ ખેંચવાને બદલે શહેરના ઉપરના ભભકામાં અંજાઈ જવાથી ગોવિંદને દરેક પળે એ ગામડું ખૂંચવા લાગ્યું. તેણે ગામડામાં હિસાબ પતાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. રઘુનાથમહારાજની પ્રમાણિકતા ને ચરિત્રબળ એવાં વિખ્યાત હતાં કે એનું બધું લહેણું પતી ગયું. ગોવિંદ તથા ભાગીરથી હવે શહેરમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. 'બજરી' ભેંસ, 'કલ્યાણી' ગાય, વાછરડાં ને ઘોડી, પોતાનું સુંદર ફળી, વાલોળનો માંડવો ને તુળસીનો ક્યારો, એક પીળી બિલાડી, પારેવાનું પાણી પીવાનું કૂંડું, ગલના હોડ ને

અજમાનાં પાનનાં ફૂંડાં : બધું જ ગોવિંદે કાંઈ પણ અફસોસ વિના છોડ્યું. એનું ચિત્ત શહેરની ભભકાભરી જિંદગીમાં એવું ચોંટ્યું હતું કે કોઈ વસ્તુ એના હૃદયને સ્પર્શી શકી નહિ.

ગાડામાં બેસી ગોવિંદ રવાના થયો. સૌ દૂર સુધી વળાવી પાછાં ફર્યાં. એટલામાં ગોવિંદે પોતાના પિતાના વૃદ્ધ મિત્ર નારણભટ્ટને આવેલ જોયા.

'ગોવિંદ ! જાય છે ? બાપુ, ગામડું સંભારજે હો.'

'હા કાકા, કાંઈ ગામ ભુલાય છે ?' ગોવિંદે વિવેકના શબ્દો બોલવા ઘટે તે વાપર્યા.

'હિસાબ બધો ચૂકતો કર્યો ?'

'હા, કાકા.'

'ને ઢોરઢાંખર ?'

'મૂળુભાને વેચાતાં આપ્યાં.'

નારણભટ્ટના પેટમાં ટાઢો શેરડો પડ્યો. ગામડાંના માણસોને ઢોર વેચતાં જીવન વેચવા જેવું લાગે છે !

'ઠીક બેટા, તને ગમ્યું તે સાચું ! ખેતર-વાડી ?'

'કલ્યાણપટેલને અર્ધભાગે વાવવા દીધાં.'

નારણભટ્ટની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. રઘુનાથનો વિયોગ આજે ખરેખરો લાગ્યો. પણ ભાગીરથી ને ગોવિંદ ગામડાના જીવનની મશ્કરી કરતાં આગળ ચાલ્યાં. મિલનાં ભૂંગળાં, મોટરના ભોંકાર ને માણસોની જબ્બર ધમાલ વચ્ચે પહોંચ્યાં ત્યારે એમને લાગ્યું કે હવે તેમના જીવનમાં કાંઈક જેમ આવે છે !

શહેરમાં ગોવિંદે જીવન શરૂ કર્યું. બેચાર દિવસ આંટા

મારી રેલવેની ઓફિસમાં કારકુન તરીકેની નોકરી ગોવિંદે લીધી. રાજપુરના મીઠી તાજગીભરેલા જારના અને વણના ખેતરમાંથી પસાર થતાં જે અકથ્ય સુગંધી પૃથિવીમાંથી છૂટતી, એને સ્થાને અમદાવાદની સાક્ષાત નરક જેવી બદબો-ભરેલી પોળમાંથી ગોવિંદ હમેશાં અગિયાર વાગે જતો ને પાંચ બજ્યે આવતો. આટલી ગુલામી સ્વીકારીને તેણે પોતાની શહેરી તરીકેની ઇજ્જત સાચવી લીધી! ને ભાગીરથીનો પેલો નવરંગી સાણુ ભેંસના છાણને બદલે હવે ગટરની દુર્ગંધી પામવા લાગ્યો! ભાત, દાળ, રોટલી ને ગંધાતું શાક, એ ખાતાં ખાતાં શહેરી જીવન વીતવા લાગ્યું.

આજકાલ કરતાં પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. ભાગીરથીના સાડલા રંગવામાં, લિપ્ટનના ડબામાં, ક્યારેક કોફી, કોકો ને બિસ્કિટમાં, ને વખત મળે તો હોટેલની મરકીમાં ગોવિંદના ટૂંકા પગારનો મોટો ભાગ વપરાઈ જતો, ને તેથી જીવન-રસાયન પદાર્થોને બદલે જીવન ટકે તેવા પદાર્થ પણ ન મળ્યા. એવામાં ભાગીરથીને એક છોકરો આવ્યો. પછી તો વિટંબના વધી. નવી માતા જૂની સાસુ પાસેથી કાંઈ તાલીમ તો મેળવી શકી ન હતી, એટલે પાછો બાલામૃતનો ખર્ચ આ ગરીબ કારકુનના બજેટમાં વધ્યો. ધીમેધીમે જીવનનો શ્રમ એટલો વધ્યો કે ગોવિંદને ક્ષય લાગુ પડ્યો.

દરેક કારકુનની સ્ત્રી હોય છે તેમ ભાગીરથી બહારની ટાપટીપમાં એટલો સમય ગાળતી કે ઘરમાં વ્યવસ્થાને બદલે દરેક જગ્યાએ કાંઈ ને કાંઈ ચીજ રખડતી હોય. બિચારી સમજે ક્યાંથી કે હોટેલના જલેબી ને ભજિયાં એ છોકરાને

ઝેરનો પ્યાલો આપવા બરાબર છે. એનો પડોશીધર્મ પણ એટલો વિશાળ હતો કે એનું ઘર સૌ નવરાંનું વિશ્રાંતિભવન હતું. ભાગીરથી ધીમેધીમે ગ્રામ્ય જીવનનો વ્યવહાર ભૂલી શહેરી જીવનનો ભભકો ને કર્કશતા ખીલવતી ગઈ.

આજે હવે ગોવિંદ ધીમા બળતા દીવા સામે જોઈ રહ્યો છે. પાસે રગશીંટિયા જેવા હરિપ્રસાદ ને ભાગીરથી ગ્લાનિભર્યાં બેઠાં છે.

'નરહરને કીધું?' ઝીણા દુઃખભર્યા અવાજે ગોવિંદ બોલ્યો: 'તેણે રાજપુર તાર કર્યો?'

'હા,' ભાગીરથીએ જવાબ વાળ્યો. આ બધી સ્થિતિથી અજ્ઞાન બાળક એની માતાના ખોળામાં રમી રહ્યું હતું.

નરહર ગોવિંદ જેવો બીજો કારકુન હતો. શહેરમાં સૌ કારકુન ને ભાડૂત છે. માલિક ને શેઠ લૂંટારા, ને તેમની જ પડોશમાં ભૂખ્યા ને દુઃખી કારકુન ને ભાડૂત. આ શહેર!

એટલામાં બારણું ખોલીને એક ફાંકડા જેવો જુવાન દાખલ થયો. એ નરહર પોતે જ હતો.

'ઓહો! હરિપ્રસાદજી,' તે છોકરા સામે જોઈ બોલ્યો; પછી ગોવિંદ સામે જોયું: 'કાં કેમ છે? આજ તો 'ફિવર' નથી ના?'

'શરીર સહેજ ગરમ છે,' ગોવિંદે કહ્યું.

'એ તો સાળું અમદાવાદની 'હીટ' તોબા!'

ગોવિંદે ઉધરસ ખાધી. નાનો હરિપ્રસાદ ભાગીરથીની સાડી ખેંચીને રમતો હતો.

'તેં તાર ક્યારે કર્યો?'

'આજ બે દિવસ થયા,' નરહર એક ખુરશી ખેંચી ગોવિંદ પાસે બેઠો: 'આજના સમાચાર જાણ્યા ના!'

'શું છે?' ગોવિંદે આતુરતાથી પૂછ્યું.

'બીજું શું! આખો 'સ્ટાફ' વિરુદ્ધ છે. સાળાને એકલાં જ હોઈયાં કરવું છે; કેમ જાણે બીજાને પેટ ન હોય!'

'હં,' ગોવિંદે ટૂંકો જવાબ વાળ્યો. બીજું કાંઈ બોલે ત્યાં ઉધરસ આવી પડી.

આ વખતે દ્વાર ખૂલ્યું, ને બ્રાહ્મણો બાંધે છે તેવી ગોળમટોળ ચીંથરિયા પાઘડીવાળો એક બ્રાહ્મણ દાખલ થયો. એના એક હાથમાં ડાંગ ને ખભા પર ખડિયો હતો, ને બહુ જતનથી સાચવેલું ચંદનનું ટીલું કપાળમાં હતું. નરહર જરાક આડું જોઈ હસ્યો, ત્યાં બ્રાહ્મણની પાછળથી કોઈ વિચિત્ર ખેડૂતનો જાડો અસંસ્કૃત સ્વર આવ્યો, 'હાં, ગોવિંદભાય! કાંઈ ઓળખાણ પડે છે!'

નરહર બોલનાર સામે જોઈ રહ્યો. એના કાઠિયાવાડી જાડા વેશમાં ને ચહેરા પર જન્મસિદ્ધ ભલમનસાઈનાં ચિહ્ન હતાં. પણ કારકુનની નજર એવું જોવા કેળવાયેલી ન હતી. તે ગોવિંદ સામે જોઈ બોલ્યો, 'Perhaps those Rajpur fellows. [કદાચ રાજપુરનાં માણસ હશે.]'

ગોવિંદ બન્નેને જોતાં સફાળો બેઠો થયો: 'ઓહો! કાકા, કલ્યાણપટેલ! આવો, આવો. તમને ભૂલું!'

એટલામાં નારણભટ્ટ ખડિયો નીચે મૂકીને આગળ વધ્યા: 'અરે ગોવિંદ! બેટા! તારા આ હાલ! શું મંદો છે!' નરહર સૌને વાનોએ ચડ્યાં જોઈ ધીમેથી સરી ગયો.

શહેરમાં પડોશીધર્મ આવી રીતે સમાપ્ત થાય છે.

'કાકા!' ગોવિંદની આંખમાં આંસુ આવ્યાં: 'હું આ છોકરાને જાળવજો!'

'અરે કાંઈ ગાંડો થયો છે? આવો કલ્યાણપટેલ, આવો: ગોવિંદ પાસે આવો.'

કલ્યાણપટેલ આગળ વધ્યા, 'ઓહો ભાઈ! બહુ લેવાણા છો?' ભોળા અને ભલા કણબીએ રૂપિયાની થેલી આગળ ધરી. જુઓ, તમે તો હિસાબ ન કર્યો, પણ અમારે પાછું બીજે અવતાર ભર્યે છૂટકો. આ તમારા અરધિયાણુ ભાગનું મૂલ.'

બીજે દિવસ સૌએ સાથે સંતલસ કરી. એમ ઠર્યું કે ગોવિંદે રાજપુર આવવું. ગોવિંદ રજા લેવા ગયો. બડા સાહેબના બાંકા શરીરમાં વક્રતા ઘણી હતી. એણે કહ્યું, કે હમણાં કામની ખેંચ છે; રજા ન મળે.

'પણ સાહેબ, આ સવાલ મારી જિંદગીનો છે.'

'જિંદગી કરતાં પણ આ કામ વધારે ઉપયોગી છે. રજા નહિ જ મળી શકે.'

ગોવિંદ હતાશ બની પાછો ઘેર આવ્યો. 'સાહેબ ડિસમિસ કરશે!' તેણે નિરાશાભર્યા સ્વરે નારણભટ્ટને કહ્યું.

'શું કીધું?' નારણભટ્ટ સમજ્યા નહિ.

'ડિસમિસ કરશે.'

'ડામેસ કરશે, એમ ના?'

'હા.'

'ત્યારે બેટા! પાછો રાજપુર ભેગો થા. એવા પાંચ

સાજ ઘડીભર થંભી જાય એવા ઘોડાપૂર મોલ જામ્યા છે! જ્યાં સુધી તરોફાથી વાડી છે ત્યાં સુધી અમરે ભર્યાં છે.'

પણ ગોવિંદના નોકરીમય જીવનમાં તો 'ડિસમિસ'ની ગડમથલ જામી રહી હતી. આવા યાંત્રિક જીવનમાંથી રસાયન ઊડી જઈ એકલો ધારાધોરણનો જથ્થો રહે છે. પરંતુ રાજપુરના જાહેર જીવન વગરના ગામડિયાઓમાં સ્વાધીનતાનો જુસ્સો હતો. તેમણે કારકુનને તેજ કર્યો.

બીજે દિવસે સૌ રાજપુર તરફ આવ્યા. ગોવિંદ રાજપુરમાં તો આવ્યો, પણ શહેરી જીવનનું ઝેર એવું રગરગમાં વ્યાપી ગયું હતું કે હવે તેની તંદુરસ્તીમાં ફેરફાર થવો અશક્ય હતો. નરદરનો કાગળ એવો હતો કે સાહેબે ડિસમિસ કર્યો છે, છતાં માણસનો ખપ છે માટે રાખશે. ગોવિંદે જવાબ લખ્યો કે હવે હું નોકર નથી ને કોઈએ નોકર રહેવું નહિ. જમીનના ટુકડામાં જેટલું જીવન છે તેટલું બીજા કશામાં નથી.

ત્યારપછી થોડા માસે જીવનની મુસાફરીનો છેલ્લો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ગોવિંદને એક જ નિરાંત હતી, કે પોતાના જ ગામમાં કુટુંબને રક્ષણમાં મૂકી પોતે જાય છે.

'કાકા! કલ્યાણપટેલ!' ગોવિંદે કહ્યું, 'હવે હું જાઉં છું. અને આ તમને સોંપ્યાં.'

બાપણનો ને હાથ ઝીલવાનો રિવાજ જેવો ગામડામાં સચવાઈ રહ્યો છે તેવો જબરદસ્ત શહેરમાં પણ સચવાતો નથી; ને તેથી જ તો શહેરમાં 'અનાથાશ્રમ'નો રિવાજ છે, જ્યારે ગામડામાં બંધુત્વની ભાવનાને માન છે.

કલ્યાણુપટેલ માત્ર રોઈ રહ્યો! છેવટે બોલ્યો, 'તમારા જીવને સદ્‌ગતિ કરજો. જ્યાં સુધી હું છું ત્યાં સુધી હરિપ્રસાદની ખેડ તૂટશે નહિ.'

ગોવિંદ આંખ મીચી ગયો!

બેચાર વર્ષ પછી નીલા ભરચક ખેતરમાં ભાગીરથી ઊભી છે. તાજી સુગંધીથી મગજ ભરાઈ જાય છે. શ્રાવણ માસનાં આછાં વાદળાંમાં નીલાંપીળાં ખડ જલપ્રવાહની માફક ડોલી રહ્યાં છે. ટેકરીઓ પર ને ડુંગરા પરથી રબારીની વાંસળી ને દર્દભર્યા દૂહાઓ આખી સીમને કાંઈ જુદો જ પલટો આપી રહ્યાં છે. એ વખતે ગોવિંદના ખેતરને સીમાડે એ બળદના ગાડામાં બેસીને એક જુવાન એ તરફ આવતો દેખાયો. ગાડું છેક નજીક આવ્યું. ભાગીરથીએ જુવાનને ઓળખ્યો.

'ઓહો! નરહરભાઈ! આમ ક્યાં?'

'મારા મામાને ત્યાં જાઉં છું; અહીંથી બે ગાઉ દૂર ગામડામાં રહે છે.'

'બહુ લેવાઈ ગયા છો! કાંઈ તબિયત ઠીક નથી!'

નરહરે ઉધરસ ખાતાં જવાબ આપ્યો, 'બસ એ જ!' અને એનો શહેરી જુસ્સો બહાર આવ્યો: 'માણસને શહેરમાં મારી નાખવો ને ભવિષ્યની પ્રજાને હીનવીર્ય કરી નાખવી એ અમારી યાંત્રિક સંસ્કૃતિ અને વીસમી સદીની સુધરેલી પ્રગતિનો પ્રભાવ છે! ખરેખર, કોઈ પ્રજા [illegible] નથી હોય એના કરતાં બળવાન ને જંગલી.'

ગાડું આગળ ચાલ્યું ને પાછાં ફરતાં ભાગીરથીની મિજબાની સ્વીકારવાનું નરહરે કહ્યું. ભાગીરથી સીમમાં નજર કરી રહી. ભથવારીઓ સાંજે પાછી વળતાં ગીત લલકારી રહી હતી ને ચારે તરફ રસનો પ્રવાહ રેલી રહ્યો હતો. ભાગીરથીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. હરિપ્રસાદે તે જોયું. તેનો બાળસ્વભાવ તરત પ્રશ્ન કરવા દોડ્યો : 'બા, તું કેમ રુએ છે?'

'અમસ્તી, બેટા!'

'ના, કહે.'

'બેટા! આ પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય, ખેતરની સ્વાધીનતા, લીલી વાડી ને જિંદગીની તાજગી ખોઈ, યંત્રોના મોહમાં, શહેરમાં આપઘાત કરવાનો પાઠ કોણ આપી રહ્યું છે! શું ગામડાં ભિખારી થશે, ને શહેરો ગુલામ થશે, એ આ સંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે?'

✿

આથમતા સૂર્યમાં બાળકો રાજપુર તરફ ચાલ્યાં.

તારણહાર

પ્રભાસ સોમનાથની પાસે ત્રિવેણીનો પવિત્ર સંગમ છે. એક તરફથી આવતી સાબરણ નદીની ઊંચી ભેખડો ને ભયંકર કોતરોમાં ચારે પાસ ઝાડવાં ને ઝાંખરાં ઊગી નીકળ્યાં છે. આ ભયંકર પ્રદેશમાં એક જુવાન સવાર મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. સાંજ પડતી હતી ને અંધારું ચારે તરફથી ઘૂંટીને કાળી ચાદર ઓઢાડતું દોડતું હતું. એક પછી એક ઘણાં કોતર ને ઝાડવાં વટાવી તે જુવાન અંતે જાણીતી કેડી પર આવી પહોંચ્યો. પાંચાળની કઠણ ને મજબૂત જમીનમાં પગ મૂકી મૂકીને ટેવાઈ ગયેલી તેની ઘોડી ઝપાટાબંધ આગળ વધી.

જ્યાં ત્રિવેણી છે ત્યાં સંધ્યાના ભૂખરા ધૂસરમાં એક મનુષ્યાકૃતિ ઊભેલી તેણે જોઈ. તે ખંચાયો. તેની ઘોડીએ પણ એક પગ પાછળ લીધો. પણ બીજી જ ક્ષણે પોતાના સવારની ઇચ્છા તે સમજી ગઈ. જુવાન ધીમેથી આગળ વધ્યો.

'કોણ ?' સામે ઊભેલ મનુષ્યે એકદમ સવાલ કર્યો.

'ઓહો ! આ તો બાપુ દીનદયાળ પોતે !' સવાર મનમાં બોલ્યો. બોલ્યા વિના તે આગળ વધતો હતો.

'કોણ ! કોણ છે એ !' ફરી સવાલ આવ્યો.

'બાપુ ! હું સામંત !'

સામંત જવાબ આપતાં પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. તે ઘોડી પરથી નીચે ઊતર્યો. તેની સામે આખા શરીર પર કફની પહેરેલ એક પ્રતાપી સાધુ ઊભો હતો. નદીના જળમાં ઊભો ઊભો તે સંધ્યાને અર્ઘ્ય આપી રહ્યો હતો. સામંત છાનો ઊભો રહ્યો, ને તેની પાસે તેનું વફાદાર પ્રાણી પણ શાંતિથી ઊભું રહ્યું.

દીનદયાળે સામંત સામે જોયું: 'હાં ! ક્યાં છે નાગભાઈ, મુળુ માયર ને હાપરો !'

'એ બધાને સાલેમાળના ડુંગરામાં મૂકીને હું એકલો જ આ બાજુ આવ્યો છું. ત્યાંથી બરડામાં ઊતરી પડવું છે !'

'એમ !'

'હા.'

સાધુના પ્રતાપી ચહેરામાં સ્મિતતરંગની એક આછી લહરી આવી ચાલી ગઈ. વધતા જતા અંધારામાં દૂરના નેસના ઝાંખા દીવા ને આકાશના તારા સિવાય કાંઈ દેખાતું ન હતું.

દીનદયાળે ફરી સામંત સામે જોયું: 'સામંત ! બરડાના ડુંગરામાં એક ફકીર રહે છે. દીનદરવેશ તેનું નામ. તું એને મળજે. તને આટલું જણાવવા જ મેં તેડાવ્યો હતો. હવે તું સુખેથી જા. પણ જોજે, જ્યારે શસ્ત્રત્યાગની ઘડી આવે ત્યારે જરૂર—જરૂર અહીં આવજે.'

સામંતના ચહેરા પર આશ્ચર્ય દેખાયું. 'શસ્ત્રત્યાગ !' તે વીર હતો. પોતાની જમીનની તકરાર માટે આજ ચાર વર્ષ થયાં બહારવટું ખેડતો હતો. તેને સાધુની વાત ક્યાં

નહિ: પણ તેના પર તેની આગાહ નાખી હતી. ને સાધુને નમ્યો ને પોતાની બાજુ પર ધ્યાન આપ્યું. આંખના પલકારામાં તે સવાર થયો. આખી જિંદગીને રાખોથી વાળી એક આખો ઓવારો કર્યો. ને થોડી વારમાં તો રસ્તામાં તેના પગના આછા પડ્યા સિવાય કાંઈ ન રહ્યું.

૯

ગોરબંદર પાસે આવેલી જાંબુવંતીની ગુફાથી થોડે દૂર એક ઝૂંપડા પાસે એક ફકીર ઊભો ઊભો બરડાના તદ્દન નીરસ ડુંગરાઓ પર નજર ફેરવતો હતો. પૂર્વ દિશામાં સૂર્યની આછી લાલી આવી ગઈ હતી, ને બરડાના સૂકા પથ્થરો વચ્ચે વાંભભા થોરનાં ઝુંડના ઝુંડ ઊભાં રહી કોઈ થાકેલા મુસાફરને પોતાના એકના એક દેખાવથી વધારે કંટાળો આપે તેવાં બની રહ્યાં હતાં. પણ આ ફકીરની આંખને એ નીરસ પથ્થરો ને શુષ્ક ડુંગરમાં સૌંદર્ય જોવાની ટેવ હોય તેમ દેખાતું હતું. સૂર્યનાં પહેલાં કેસરી કિરણથી ડુંગરના પથરા જાંબુવંતીની ગુફાની રેતી જેવો આછો સોનેરી રંગ ધરી રહ્યા કે તરત જ તે અંદર ચાલ્યો ગયો. તેની પાછળ ઝૂંપડાનું બારણું બરાબર ઠસાવાયું, ને થોડી વારમાં તે પોતાના કામમાં મગ્ન ગઈ ગયો.

મનુષ્યની આંતરતૃષા જેવો બપોરનો ધૂમ તડકો તપતો હતો, ને બરડાના ડુંગરનો એકેએક પથ્થર, હલકો અધિકારી ઊંચે ચડી તપે તેમ તપતો હતો. વાતાવરણમાં મૃગજળની પરંપરા, આશાના સુંદર ચિત્ર જેવી, રમતી હતી, અને છતાં કોઈને મીઠા પાણીનું બિંદુ મળે તેમ હતું નહિ. આ ધૂમ

તાપમાં એક સવાર ઝપાટાબંધ ફકીરની ઝૂંપડી તરફ વધતો હતો. મોએ બુકાની બાંધી તેણે ગુપ્ત રહેવા યત્ન કર્યો હતો.

તેના ચહેરામાં પ્રતાપ ને ગૌરવ હતાં, ને તેની તાજણ ઘોડીની જેમ તેની દરેક દરેક રગ મજબૂત અને આખા શરીર સાથે સંગત હતી. ઉતાવળમાં તે આમળ ધસતો હતો.

ઝૂંપડી પાસે આવી તેણે સાદ કર્યો, 'બાપુ! દીનદરવેશ બાપુ!'

થોડી વાર સુધી કોઈ જવાબ આવ્યો નહિ. તેણે પોતાની ઘોડી પરથી સામાન ઉતારી તેને છૂટી મૂકી દીધી, અને પોતે ઝૂંપડી પાસે રાહ જોતો ઊભો.

થોડી વારે અંદરથી એક ધીમો શાંત અવાજ આવ્યો. પુસ્તકના જ્ઞાનના ગર્વ કે નીખાલસને બદલે તેમાં એકલા શુદ્ધ પ્યારની મીઠાશ હતી: 'કોણ! મુસાફિર!'

'હા, જી!' સામંતે જવાબ વાળ્યો.

થોડી વારમાં બારણું ઉઘાડીને સામંતની સામે એક ફકીર, ને વૃદ્ધ ને વળી નાજુક ઊભો રહ્યો. તેના શરીર પર લીલા રંગની કફની હતી ને હાથમાં એક પુસ્તક હતું. તેણે માથાથી આવનાર સામે જોયું. બાળકના અગ્નિ સામે કોઈ અરિયસ પ્રશાંત જ્યોત હોય તેમ તે સામંત સામે ઊભો રહ્યો. સામંત તેની હદમાં હોય તેમ આજે જિંદગીમાં પહેલી જ વાર નાનમ અનુભવવા લાગ્યો.

'આવો,' આછા મધુર અવાજથી દરવેશ બોલ્યો: 'થાક્યા લાગો છો. આવો, અંદર આવો.'

પ્રતાપ ને પ્રભાવ બહાર મૂકી, નમ્ર બની, સામંત અંદર

ગયો. ચોરીનો સામાન એક ખૂણામાં મૂક્યો. ઝૂંપડીના એક ખૂણામાં ચટાઈ પડી હતી તે તરફ આંગળી કરી દરવેશ બોલ્યો, 'બેસો.'

સામંત ત્યાં બેઠો. દરવેશ અંદર બીજી ઓરડીમાં ગયો. ઝૂંપડીમાં ચારે તરફ ગરીબાઈ ને સાદાઈનો પ્રતિભાસ હતો. એક તરફ થોડાંક કબૂતર પાંખ પર પાંખ લગાવી શાંત બેઠાં હતાં. બીજી તરફ એક બિલાડી આમથી તેમ આંટા મારતી દરવેશ પાછળ દોડતી હતી. એક કબાટમાં થોડાંક પુસ્તકો, બેચાર ચિત્રો તથા એક સુંદરી ને નાળિયેરની કાચલીના સાદા વાટકા પડ્યા હતા. સામંતને આ વાતાવરણમાં કાંઈક ખૂબી લાગી. ઘોડાના હણહણાટ ને તલવારના ખણખણાટ આછા પડવા જેવા દૂર ને દૂર થતા દેખાય. તેનો ઉગ્ર સ્વભાવ આ કૌતુકવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તે પહેલાં દરવેશ આવ્યો. એણે એક હાથમાં બકરીનું બચ્ચું લીધું હતું ને બીજે હાથે બકરીને દોરતો હતો. થોડાં ફળ, એક નાળિયેર, થોડીક સાકર ને દ્રાક્ષના દાણા સામંત પાસે મૂકીને તે બકરી દોહવા લાગ્યો. તાજા દૂધનું પ્યાલું છલોછલ ભરી બકરીને છોડી દીધી. સામંત પાસે દૂધનું પ્યાલું મૂકી તે પાસેની ચટાઈ પર બેઠો. કબૂતરો ઊડી ઊડી તેના ખોળામાં ને માથા પર ચડવા લાગ્યાં. સામંત આ દશ્ય જોઈ રહ્યો.

'લ્યો ! જે રુચે તે,' દરવેશે મીઠાશથી કહ્યું ને દયાભર્યા સ્મિતથી સામંત સામે જોઈ રહ્યો : 'ભૂલા પડ્યા છો !'

સામંતનો પ્રભાવ પાછો આવ્યો : 'કોણ હું ! ભૂલો પડું ! ના. ના. બરડા, ગિરનાર, સાલેમાળ ને આસમાનના

કુમળા તો પગ નીચે કાઢ્યા છે!'

'એમ કે?' ફકીરે મીઠું હસીને સામંતને નાસ્તો કરવા વિનંતી કરી. સામંતે થોડોક નાસ્તો કર્યો.

'તમે થાક્યા લાગો છો. જરા આડે પડખે થાઓ.' દરવેશે કહ્યું, અને પોતે સામંત પાસે બેસી મીઠાશથી વાત કરવા લાગ્યો. થોડી વારમાં સામંત ઘોરવા લાગ્યો. દરવેશ એક પાટી કાઢી તેમાં આંકડા મૂકવા લાગ્યો, ને પાછલે પહોરે જ્યારે સામંત જાગ્યો ત્યારે દરવેશ પુસ્તકો વચ્ચે ખડકાઈ ગયો હતો!

'આ શું? તમે ભણો છો?' સામંતે પૂછ્યું.

'ના, ના; હું તો ખુદાની ઈચ્છાના આંકડા ગોખું છું!'

સામંત પથારીમાં બેઠો થયો. તેણે ત્વરાથી ગૌરવવાળે ચહેરે પૂછ્યું: 'તમે મને ઓળખો છો?' અને તરત એણે છુરાની મૂઠી નાખી.

ફકીરે લેશમાત્ર વ્યગ્ર બન્યા વિના શાંતિથી જવાબ વાળ્યો, 'હું તમને ઓળખું છું. સામંત આચર!'

'હેં!' સામંત જરાક લેવાયો: 'ક્યાંથી ઓળખો?'

'દીનદયાળ મારો દેરન છે!'

'તેણે લખ્યું હતું!'

ફકીર હસ્યો: 'લખે શું કરવા? પ્રેમનો શબ્દ વંચાય નહિ, સંભળાય નહિ. આવે, ઊગે ને પ્રેરણા થાય.'

'હેં!' સામંતની તરવાર ઢીલી પડતી લાગી: 'સાંઈ-બાવા! તમે જાદુ જાણો છો?'

ફકીર બેદરકારીભર્યું મીઠું હસ્યો: 'જેગવેદી ફકિર

એટલે જાદુ !'

સામંત તેની તરફ ખસ્યો. પોતાનો હાથ તેની પાસે ધર્યો : 'ઓલિયા ! મારા નસીબનો તાગ દેખાડો.'

'તું માનીશ નહિ !' ફકીરે તેની સામે બરાબર તાકીને જોયું.

'હું માનીશ,' સામંત ઉતાવળે બોલ્યો.

ફરી દૃઢ નિશ્ચયાત્મક સ્વર આવ્યો : 'તું માનીશ નહિ !'

સામંતે ફરી એ જ કહ્યું.

દરવેશ ઝપાટાબંધ પાટીમાં આંકડા લખવા ને ભૂંસવા માંડ્યો. સામંત સામે જોવા લાગ્યો. ફકીર પુસ્તકનાં પાનાં ઉપર પાનાં ઉથલાવતો ગયો. છેવટે તેની આંખમાં સંતોષ દેખાયો.

'તારું નસીબ . . . .' સામંત ગોઠણભર થઈ અધીર બની ગયો.

'લડાઈમાં ગયું, ને સ્નેહમાં બદલાશે.'

સામંતના ચહેરા પર ગભરાટનાં ચિહ્ન દેખાયાં.

'પણ જમીન પાછી મળશે !'

'હા.'

સામંતે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો : 'ક્યારે ?'

'કહું ?'

'હા-હા-હા; એનું જ કામ છે.'

'જ્યારે જમીનનો રસ નહિ રહે ત્યારે.'

'કેમ ?'

'તારું ભૂતસમયનું કર્તવ્ય પાપપૂર્ણ છે. તેનું ફળ તારા ઘરમાં છે. પાપના મધુર લાગતા પ્યારા ફળને ઉચ્છેદ્યા પછી

જ નવું જીવન શરૂ થાય.'

'હું કોને ઉચ્છેદીશ!'

'જ્યારે તારું જીવન અન્યાયપૂર્ણ ને અપવિત્ર હતું ત્યારે જે ફળ આવ્યું હતું તેને! પાપનું આ ભયંકર પ્રાયશ્ચિત છે. તારા મધુર ને પ્યારા . . .'

સામંતે અધીરાઈમાં માથું ધુણાવ્યું.

'તારા મધુર ને પ્યારા એકના એક પુત્રને!'

'હેં!' સામંત ભયમાં—ગભરાટમાં બેસી ગયો: 'દરવેશ બાપુ!'

'તારા જીવનવિકાસ માટે તારણહારે એ ગોઠવણ કરી છે!'

સામંત જ્યારે જુવાન હતો ત્યારે વિલાસી, વિષયી ને ઉચ્છૃંખલ હતો. જવાબદારી કે સ્નેહના ભાન વિના આજે જેમ છોકરાંની ખાતર છોકરાં થાય છે, તેમ તેને એ વખતે એક છોકરો થયો હતો. જ્યારે જીવન અન્યાયપૂર્ણ હતું ત્યારે જીવનમાંથી પ્રગટેલી આ જ્યોતિ પણ કદી આવી. પછી સામંત દૃઢ, ધીર ને જિતેન્દ્રિય થયો. પણ પૂર્વજીવનનું કતું, મધુર ને પ્યારું ફળ ઘરમાં રહ્યું. દરવેશે આજે ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન જોડ્યાં.

સામંત બેઠો થયો તેનું તેજ હરાઈ ગયું હતું. તે બહાર કળ્યો, પાછળ દરવેશ આવ્યો: 'સામંત! ભાઈ, જા. અને યની વેદી પર પ્યારામાં પ્યારું બલિદાન દઈ, ન્યાયને તારો ભાવ બનાવી દે! બલિદાન કરો, એટલે મનોદશા સ્વભાવ જાય છે.'

એટલે જાદુ !'

સામંત તેની તરફ ખસ્યો. પોતાનો હાથ તેની પાસે ધર્યો : 'ઓલિયા ! મારા નસીબનો તાગ દેખાડો.'

'તું માનીશ નહિ !' ફકીરે તેની સામે બરાબર તાકીને જોયું.

'હું માનીશ,' સામંત ઉતાવળો બોલ્યો.

ફરી દૃઢ નિશ્ચયાત્મક સ્વર આવ્યો : 'તું માનીશ નહિ !'

સામંતે ફરી એ જ કહ્યું.

દરવેશ ઝપાટાબંધ પાટીમાં આંકડા લખવા ને ભૂંસવા માંડ્યો. સામંત સામે જોવા લાગ્યો. ફકીર પુસ્તકનાં પાનાં ઉપર પાનાં ઉથલાવતો ગયો. છેવટે તેની આંખમાં સંતોષ દેખાયો.

'તારું નશીબ . . . .' સામંત ગોઠણભર થઈ અધીર બની ગયો.

'લડાઈમાં ગયું, ને સ્નેહમાં બદલાશે.'

સામંતના ચહેરા પર ગભરાટનાં ચિહ્ન દેખાયાં.

'પણ જમીન પાછી મળશે !'

'હા.'

સામંતે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો : 'ક્યારે ?'

'કહું ?'

'હા-હા-હા; એનું જ કામ છે.'

'જ્યારે જમીનનો રસ નહિ રહે ત્યારે.'

'કેમ ?'

'તારું ભૂતસમયનું કર્તવ્ય પાપપૂર્ણ છે. તેનું ફળ તારા ઘરમાં છે. પાપના મધુર લાગતા પ્યારા ફળને ઉચ્છેદ્યા પછી

જ નવું જીવન શરૂ થાય.'

'હું તેને ઉચ્છેદીશ!'

'જ્યારે તારું જીવન અન્યાયપૂર્ણ ને અપવિત્ર હતું ત્યારે જે ફળ આવ્યું હતું તેનો પાપનું આ ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તારા મધુર ને પ્યારા . . .'

સામંતે અધીરાઈમાં માથું ધુણાવ્યું.

'તારા મધુર ને પ્યારા એકના એક પુત્રનો!'

'હેં!' સામંત ભયમાં—ગભરાટમાં બેસી ગયો:

'દરવેશ બાપુ!'

'તારા જીવનવિકાસ માટે તારણહારે એ ગોઠવણ કરી છે!'

સામંત જ્યારે જુવાન હતો ત્યારે વિલાસી, વિષયી ને ઉચ્છૃંખલ હતો. જવાબદારી કે સ્નેહના ભાન વિના આજે જેમ છોકરાંની ખાતર છોકરાં થાય છે, તેમ તેને એ વખતે એક છોકરો થયો હતો. જ્યારે જીવન અન્યાયપૂર્ણ હતું ત્યારે જીવનમાંથી પ્રગટેલી આ જ્યોતિ પણ હતી આવી. પછી સામંત દૃઢ, ધીર ને જિતેન્દ્રિય થયો. પણ પૂર્વજીવનનું કાલું, મધુર ને પ્યારું ફળ ઘરમાં રહ્યું. દરવેશે આજે ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન જોડ્યાં.

સામંત બેઠો થયો. તેનું તેજ હરાઈ ગયું હતું. તે બહાર નીકળ્યો, પાછળ દરવેશ આવ્યો: 'સામંત! ભાઈ, જા. અને ન્યાયની વેદી પર પ્યારામાં પ્યારું બલિદાન દઈ, ન્યાયને તારો સ્વભાવ બનાવી દે! બલિદાન કરો, એટલે મનોદશા સ્વભાવ થઈ જાય છે.'

સામંતે તાળી પાડી ને ઝપાટાબંધ તાજણ પાસે આવી ઊભી.

શલ્યને મનમાં રાખી સામંત પોતાના ડાયરા તરફ ગયો.

તેજપુરની નદીના જલપ્રવાહ પરથી સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણ ભૂંસાઈ જતાં હતાં. નદીના કિનારા પરથી એક પછી એક માણસ રવાના થઈ જતાં હતાં, ત્યારે એક જ જગ્યાએ એક સ્ત્રી છેલ્લું કપડું ઉતાવળે ધોતી હતી, ને તેની પાસે જ એક માણસ ઘોડીને પાણી પાતો હતો. પેલી સ્ત્રી મનમાં થરથરતી હતી, પણ પેલા માણસની દૃષ્ટિ તદ્દન નિર્મળ હતી. એકાંતમાં એક નિરાધાર યૌવનપૂર્ણ સુંદરી પાસે છતાં તે અડગ વીર દૃઢ રહી શક્યો. ન તેણે પાછળ જોયું, ન આડું જોયું, કે ન તેની પાની તરફ કે આછા ઓઢણામાંથી દેખાતા ઘાટીલા શરીર પર નજર કરી. પુરુષને જિતેન્દ્રિય જોઈ સ્ત્રી જેટલી ભક્ત બને છે તેટલી બીજા કોઈ પરાક્રમથી બનતી નથી. ચાલતાં ચાલતાં સ્ત્રીના મોંમાંથી પ્રશંસા નીકળી પડી : ‘ ભાઈ, ખરા રાજવંશી છો ! ’

પણ સવારનું ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તો તે ચાલી નીકળી.

ઉતાવળમાં તેની વીંટી ધોવાની જગ્યાએ પડી રહી હતી. તે સવારે લીધી ને પાછળ દોડ્યો.

‘ બહેન ! તમારી વીંટી કે ? ’

આભારથી ઢળતાં નયને સુંદરી બોલી, ‘ હા ભાઈ ! બાપુ, તમે કોણ છો ? ’

સવાર મીઠું હસ્યો, ‘ મારું નામ સામંત ખાચર ! ’

પેલી સ્ત્રી ભયથી ચીસ પાડી ઊઠત, પણ સામંતે ધીમેથી ઉમેર્યું, 'ડરતાં નહિ, બહેન! આજે આ ગામ લૂંટવું છે, તમે કેવાં છો?'

'અમે આયર.'

'તમારું નામ?'

'નાગમતી!'

'તમારું ઘર ક્યાં આવ્યું?'

'કણબી પરામાં, ડાબી બાંયે ચોથી ડેલી.'

'ઠીક જાઓ. કામ પડે તો સંભારજો!'

ગભરાટમાં, ભયમાં ને ઉતાવળમાં નાગમતી દોડતી ગઈ. સામંત નિર્ભય બહારવટિયો હતો. તેણે તે દિવસે ચોક્કસ જ તેજપુર લૂંટ્યું.

લૂંટ પૂરી થઈ ને મંડળ વિખરાયું. બીજે જ દિવસે જ્યારે સૌ નદીના કિનારા પર દૂર પડ્યા આનંદ કરતા હતા ત્યારે એક બાઈને આવતી સામે જોઈ. બધા આશ્ચર્ય પામતા હતા. આટલા બહારવટિયા વચ્ચે એક સ્ત્રી આવી નિર્ભયતાથી આવે એ તદ્દન અજબ વાત હતી.

એ ઊંક પાસે આવી ત્યારે સામંતે તેને ઓળખી: 'ઓહો! પેલી નદીવાળી બાઈ: નાગમતી!' આખા ડાયરામાં ગંભીરતા આવી ગઈ.

નાગમતી છેક પાસે આવી. સામંતે તેને માનથી બોલાવી: 'આવો બહેન! કેમ? મારું કાંઈ કામ પડ્યું?'

'હા,' કહી નાગમતી છેક પાસે આવી એની સીધી

સોટા જેવી પાતળી શરીરરેખા સૌંદર્યના પલટામાં ઢંકાઈ રહી હતી. એક પછી એક સૌનાં મન તોફાન કરતાં લાગ્યાં. નાગમતીના દેહમાં અકથ્ય મધુરતા ફેલાઈ રહી હતી. સામંતે એક કરડી નજરે પોતાના સાથીઓ તરફ જોયું. સૌ વશ થવા લાગ્યા.

'કેમ આવ્યાં છો, બહેન?'

'ભાઈ! તમે કાલે આંગળાને તો શોભાવી; પણ મેં નાક ગુમાવ્યું!'

'કેમ બહેન, એવું શું છે?'

'ભાઈ, તમારા સાથીઓ પુરુષ પાસેથી પૈસા લે છે ને સ્ત્રીઓ પાસેથી . . .' તે બોલતાં ધ્રૂજી.

'—ઘરેણાં' એક માણસે ઉમેર્યું.

સામંતની દૃષ્ટિ ફરી: 'મૂળુ! અત્યારે બહારવટિયા નથી હોં! એક જણ ન્યાય માગે છે—ખબર છે કે?'

'શું બહેન—?'

'સ્ત્રીઓ પાસેથી આબરૂ-લાજ!'

'હેં! કોણ છે એવો? અમારા ડાયરામાં?'

આખા ડાયરામાં ગંભીર ધ્રૂજારી આવી ગઈ. નાગમતી ડાયરા તરફ ફરી બોલી, 'જુઓ, આ તમારી પાસે બેઠેલો જુવાન!'

સામંતની પાસે તેનો કનૈયા જેવો રૂપાળો છોકરો બાપાના જેવી જ અડગ શૌર્યભરી કાન્તિમાં શોભતો બેઠો હતો. સામંતે અત્યંત દુઃખથી તેની સામે જોયું: 'નાગભાઈ!'

સામંતનો શબ્દ સાંભળતાં જ તે ધ્રૂજી ઊઠ્યો. કોઈ

કોઈ બોલે તે પહેલાં નાગભાઈએ શરમથી માથું નીચું નમાવ્યું: 'હા, કાલે તેને અન્યાય થયો છે!'

'આપણે ત્યાં, ખબર છે ને, આબરૂ હોય ત્યાં સુધી જ સૌ. પછી જીવતું મુડદું!'

'હા.'

'એટલે તેં ખૂન કર્યું છે, સમજ્યો?'

એક પણ શબ્દ બોલવાની કોઈ હિંમત કરે તે પહેલાં સામંતની ગોળી સનનન કરતી નાગભાઈને વીંધી ચાલી ગઈ!

'અરે! હાં હાં હાં...' ચારે તરફથી પોકાર આવ્યો.

સામંત અત્યંત હિંમતથી નાગમતી તરફ ફર્યો, 'બસ બહેન?'

પણ નાગમતી બે ડગલાં આગળ વધી, 'ભાઈ! હું પણ આયર છું! ખૂનની તરસી નથી; મારી આબરૂની ભૂખી છું!'

સામંત દોડીને અટકાવે તે પહેલાં નાગમતીનું હૃદય કટારથી વીંધાઈ ગયું હતું! આખો ડાયરો તેને વીંટાઈ વળ્યો. લોહીમાં તરફડતા પોતાના પુત્ર તરફ સામંત ફર્યો. તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર છૂટી. 'ઓ દરવેશ! આવો મોંઘો બલિ–!' અને તે નાગભાઈ પાસે ભારે હૈયે બેસી ગયો. અકથ્ય દુઃખથી તેની નસેનસ ખેંચાઈ રહી હતી. તે રડતાં રડતાં બોલ્યો, 'નાગભાઈ, પ્યારા! આપણે ખોટું રાજ્ય કર્યું હતું, તે હવે પછી સાચું કરવા આજ તારો મેં હોમ કર્યો છે!'

નાગભાઈ ઊંડા શ્વાસે હતો. તે આનંદથી—ભક્તિભર્યા સંતોષથી પિતા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતો હતો. છેલ્લી ઘડીએ જ્યારે

જીવન અંગેઅંગથી ખેંચાઈને માત્ર દૃષ્ટિમાં આવી કેન્દ્રસ્થ થાય છે ત્યારે દૃષ્ટિ આત્માની અકથ્ય ભાષા બોલે છે!

ખરેખર, શબ્દ એ તો જંજાળ છે; દૃષ્ટિ એ જ ભાષા છે.

'નાગભાઈ! ભાઈ! બેટા! તું મને કેટલો પ્યારો હતો! અને ઓ! તારું મરણ પણ કેટલું મધુર છે!'

ત્યારપછી સામંતના નિર્ભય બહારવટાથી તેને તેની જમીન પાછી આપવાનો આગ્રહ થવા લાગ્યો. પણ દીનદરવેશે કહ્યું હતું તેમ જ થયું. હવે જમીનમાં રસ ક્યાં હતો?

દીનદયાળને ત્રિવેણીના સંગમ પાસે ચૈતન્યહીન જેવો, અકાલવૃદ્ધ દેખાતો એક માણસ મળ્યો. દીનદયાળ અત્યંત મીઠાશથી બોલ્યો, 'સામંત! દીનદરવેશે શું કહ્યું હતું?'

'બસ એ જ, જમીનમાં હવે રસ નથી, અને હવે જમીન પાછી મળે છે!'

'ત્યારે આવ! હું તને આજ નવી જ સૃષ્ટિ બતાવું.'

દીનદયાળ જંગલ તરફ ચાલ્યો, ને સામંત તેની પાછળ ચાલ્યો. જંગલમાંથી પસાર થતાં જ એક હરિયાળી જમીન પર દીનદયાળ બેસી ગયો. આસપાસથી હરણાં કૂદતાં આવ્યાં; ઢેલડી આવી સ્નેહથી તેને બોલાવી રહી હતી; ઝાડ ઉપરથી પંખીઓ તેના માથા પર બેસવા માટે ઊડતાં હતાં: ચારે તરફ નૈસર્ગિક [illegible] ફેલાઈ રહી હતી.

'આ મને આજ ગુરુ દીનદરવેશે બતાવ્યું છે, સામંત!

એમની સૃષ્ટિમાં જે શક્તિ છે તે શક્તિ બીજે ક્યાં છે? તેં ખૂબ પરાક્રમ કર્યું છે. આજે હવે આ નવા મિત્રો વચ્ચે નવા આંકડા શીખ!'

દીનદયાળે એક વાંસળી વગાડી, ને પશુઓ તથા પક્ષીઓ અવિશ્વાસ છોડી તેની પાસે આવવા લાગ્યાં!

ભીની આંખે સામંત આ જોઈ રહ્યો. તેને દીનદરવેશના શબ્દો યાદ આવ્યાઃ 'તારણહારે તારે માટે આવો જીવનક્રમ ગોઠવ્યો છે!'

જન્મભૂમિનો ત્યાગ

આજ પંદર વર્ષથી, ત્યાંથી ફરવા નીકળનારા સૌ તેને એ જ જગ્યાએ જોતા. રસ્તાની એક બાજુ ખાંચો હતો, અને તે ખાંચાની જમીન રસ્તાથી ઊંચી હોઈ, ઘોરા જેવું લાગતું; આસપાસ બેચાર મોટા પથરા પણ પડ્યા રહેતા. ઉપર નાનું પણ ઘાટી છાયાવાળું પીપરનું ઝાડ હતું. વાઘજી મોચી ત્યાં સવારમાં આવીને બધું સાફ કરતો. પછી પોતાનો જૂનો કોથળો પાથરી, પાસે પાણીની કૂંડી ભરી, છીપર પર ધીમેધીમે પોતાનો સોયો ઘસીને તાજો બનાવતો. આઠ વાગે ને 'સૂરજનારાયણ' રાશ વા ચડે, ત્યારે વાઘજીની વહુ નંદુ માથા ઉપર ભાત લઈ, મોટો ઘૂમટો તાણી, નવી કાંબીનો મધુર રણકાર કરતી આવી પહોંચતી. તેની સાથે વાઘજીને પ્રાણથી પણ જ્યાદે પ્યારો એવો તેનો પુત્ર માવજી પણ હોય.

ધણીધણિયાણી એ ખૂણાને પોતાનો કિલ્લો માનતાં. એ ક્ષેત્રને તેમણે જરા પાળ જેવું બનાવીને સાચવ્યો હતો. પીપરના થડમાં એક ખાડો ખોદી, વાઘજીએ પોતાની

ચલમ માટે ધૂણી પણ બનાવી હતી. એક તરફ બે પથરા પર એક જૂના માટલામાં છલોછલ મીઠું પાણી છલકાતું. બેચાર કામઠાંઓ ભેગી કરી, વાઘજીએ કોઈમાં 'લેપી', કોઈમાં મીણ, તો કોઈમાં દોરા ભર્યા હતા. એક તરફ વાઘજીનો હૂકો પણ આદરભાવી ઠામમાં બિરાજતો હોય! હમેશાં આઠ વાગે નંદુ ભાત લાવે એટલે ધણીધણિયાણી વાતો કરતાં જાય, ને ભાતમાં લુખો રોટલો ને બેચાર મરચાં હોય તેમાંથી વાઘજી પોતાની શિરામણી શરૂ કરે.

માવજી એ વખતે પોતાના પિતાનું સિંહાસન ખાલી ન પડે તે માટે પેલા જૂના કોથળા પર બેઠો હોય ને એકાદ ઓજાર ટીપવા પર મસતો હોય, કે વખતે હોકાની નળી મોંમાં લઈ, વાઘજીની પેઠે ગૂડગૂડ કરવાનો ઢોંગ કરી, સાવ ખોટા ધુમાડા કાઢતો હોય! બોગી ને મોમજી છોકરાની આ હુશિયારી જોઈ હસતાં, ને નંદુ તો ગોથાંને હસતી હસતી કહેતી, 'તમનારે જૂની આસકી લાગ્યાં કરે, પણ મારો આ, ધીંરગા લાગે લાગીને જૂટ લેચશે!...' વાઘજી હોનાળ્યા માવજી તરફ જોઈ રહેતો, અને તેમાં પણ એ છોકરો પર્શાઠી વાળીને પગ પર પગ ચડાવીને કોઈ મોટા માણસની પેઠે બેઠો હોય, તો પછી તે દિવસે જોઈ રહેવો વાઘજીનો ઢંગ! મનમાં ગણગણતાં મલકાતાં એક પાનું એક હોઠ ટેકો હોય કે દેશ ખેંગી કાઢતો હોય, પણ છોકરો સવારે બોરાની માફક બેઠો હતો એ ખૂન તો તેના મલકાટમાં આવતી જ હોય!

કરામત શિરામણી અને પાની માવજી દે કે ઘડકાવનો

માવજીભાઈ તેની સામે બેસીને જોયા કરતો, ને નંદુ એકએ ઠામ ધસી, માટલામાં પાણી ભરી લેવાની તૈયારી કરતી. પછી નંદુ છોકરાને તેડી ઘેર જતી, ને વાઘજી જૂનાં ખાસડાંનું વર્ગીકરણ કરી, પોતાની 'ઑફિસ'ના ચડેલા તુમારને પહોંચી વળવા તરત જ કામે વળગતો. તેની પાસેથી રસ્તા પર આખા દિવસમાં હજારો માણસ પસાર થઈ જતાં, પણ તેનું ધ્યાન પોતાના ટાંકામાં જ ચોંટયું હોય! એ ઝપાટાબંધ વીંધ પાડતો હોય, દોરો ખેંચતો હોય, દોરો વણતો હોય, કે જૂના જોડાને ગંધાતા પાણીમાં બોળતો હોય, પણ ગમે તે નીકળે ને ગમે તે જાય, પોતાના કામમાંથી બહાર નજર કરવાની તેને ટેવ પણ ન હતી ને ફુરસદ પણ ન હતી. માત્ર રસ્તા પર જનારના પગ પર તેની નજર અચૂક જરાક ફરી જતી, ને તરત જ તે પાછો પોતાના કામમાં મશગૂલ થઈ જતો.

બપોરે પાછું ભાત આવે, ને સાંજે વાઘજી પોતાના ફિસામાં બધું સુરક્ષિત મૂકી પોતાનો હોકો ગગડાવતો ખભે ફાળિયું નાખી ચાલી નીકળે. ચાલીને તેને પહેલવહેલાં જવાનું શાકબજારમાં. ત્યાંથી કાંઈક શાકભાજી લઈ, બીજી કાંઈ ખરીદી ન હોય તો માવજી માટે થોડીક 'કેસરવાળી પીળી જલેબી' લેતોક ને તરત જ તે ઘેર પહોંચી જતો. બે પંખી માળામાં બેસીને એકબીજાની હૂંફમાં કાંઈકાંઈ પ્રેમની વાતો કરે તેમ આ ગરીબ ધણીધણિયાણી, રાત્રે કમાણીના હિસાબની, આવતા દશેરાના તહેવારની, કે માવજીના નવા કબજાની વાતો કરતાં. ચાંદની ખીલી હોય તો વખતે રસ્તાની ધૂળમાં ખાટલો

હાળા બેસતાં, ને ત્યારે નંદુ માવજીના સગપણ વિષે વાત કરતી તો વાઘજી વળી વહુનાં ઘરેણાંની ચિંતા કરતો. આદર્શ ઘડવાની તમન્ના નહિ હોવાથી ને કાવ્ય લખવાની ફુરસદ નહિ હોવાથી, બન્ને જણાં આવી કલ્પના કરીને આશાનો રસ જીવનમાં ઉતારતાં. નંદુની કાલ્પનિક 'વહુ' ને વાઘજીનાં કાલ્પનિક 'ઘરેણાં' એ બન્ને હમેશાં મળતાં ને હમેશાં વેરાઈ જતાં!

છતાં, એ ગરીબ ઘર સાદું, શાંત ને સુઘડ હતું. ને ત્રણે જણાં એકબીજાની હૂંફમાં ગરીબીનાં આંસુ લૂછી સાદા જીવનનો આનંદ લઈ રહ્યાં હતાં.

શહેરમાં એક ફેરફાર થયો.

વાઘજી બેસતો તે સરિયામ રસ્તો હતો. એ રસ્તો ખાસ કરીને ધોળાં લૂગડાંવાળા ઊંચા વર્ગ માટે હતો. આજે વાઘજી આવીને પોતાની 'ધોકડી' વાળીચોળીને સાફ કરી રહ્યો, ત્યાં તેણે જોયું કે ગોઠણ સુધી ચામડાનાં ટોલબૂટ પહેરી એક 'સાંજ' ત્યાં ફરી રહ્યો હતો. એક હાથમાં નાજુક નેતરની સોટી રાખી હતી. ચારે તરફ નજર ફેરવતો તે આમથી તેમ આંટા મારતો હતો. ભંગી લોકો રસ્તો વાળીચોળીને સાફ કરતા હતા, ને પાછળ ધડધડ પાણીની ગાડી ચાલીને ધૂળ બેસાડી દેતી હતી. આઠ વાગ્યા પણ આજે નંદુ ભાત લઈને આવી નહિ. નવ થવા આવ્યા ને વાઘજી રાહ જોઈ જોઈને થાક્યો, પણ ક્યાંય નંદુ દેખાણી નહિ. એવામાં અચાનક પેલો 'સાંજ' ફરતો ફરતો આવી પહોંચ્યો. તે

વાઘજીના [illegible] પાસે અટક્યો.

'રામુ!' તેણે બૂમ પાડી.

બનાતનો પટો બાંધીને ફેંટો અદબસર ઊભેલો એક માણસ તેની પાસે હાજર થયો.

'આ કોણ છે? રસ્તા પર ચામડાના ઢગલા શા?'

રામુના જોડાને હજી બે દિવસ પહેલાં જ વાઘજીએ એક થીગડી મફત મારી હતી એટલે તેણે કાંઈક બચાવનો યત્ન કર્યો.

'હા, જી! એ તો મોચી છે. આ એની દુકાન છે. ઘણા વખતની છે.'

સાહેબે નેતરની સોટીનો ઉપલો રૂપાના હાથાવાળો ભાગ મોંમાં નાખ્યો, 'રસ્તા ઉપર ખુલ્લી દુકાન શું!... ચાલો, ગવર્નરસાહેબની સવારી નીકળે તે પહેલાં એનો બધો સામાન ઉપાડી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કરો. જલદી થાય; દસ પહેલાં.'

આટલો હુકમ કરી સોટીને પોતાના ચામડાના બૂટમાં પછાડતો તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

'કોણ હતું, રામુભાઈ?' વાઘજીએ રામુને પૂછ્યું.

'નવા ફોજદારસાહેબ. પણ ભાઈ! હવે જમાનો બદલાયો છે. નકર આવા ઓછાપેટા અમલદાર હોય? ગરીબ માણસ બિચારો બે પૈસા કામી ખાય છે, એમાં એના બાપનું શું જાય છે? હેં? પણ ભાઈ, અમલ! અમલ કોને કે'?'

'શું કીધું ફોજદારસા'બે?'

'બીજું શું? આજ કોઈ કોઈનું સારુ' થાય એમ ઓછું જ છે? પણ હું તને હેરાન કરું તો તું મને શું દે, એના જેવી વાત. આ એમ, કે ગવર્નરસાહેબ આવે છે ના, તે તને રસ્તા ઉપર બેસવા દેવો નહિ!'

વાઘજીની પીપરમાં પાન ખખડ્યાં. વાઘજીને અત્યારે એનો અવાજ ભવિષ્યની આપત્તિ જેવો લાગ્યો. તે જરાક ખિન્ન થયો.

'અરે, ભાઈ! મારી ગરીબની રોજી...'

'હવે એનું તારે શું કામ છે? પાછા અમે ને અમે સાંધી દેશું. હમણાં બે દિવસ ફરી ગયા.'

'પણ આ મોકાનો મારગ . . .'

'હવે મોકાનો મારગ ને બીજો મારગ, તારે ક્યાં મફત પૈસા લેવા છે? અને બે દિવસ ફરી જા ને, પછી વળી સાહેબને સમજાવશું.'

એટલામાં કોજદારસાહેબ પાછા વળતા દેખાયા. બંગી લોકો ધ્યાન રાખી રાખીને વાળવા મંડયા હતા.

'વાઘજી! તું સામાન ફેરવવા મંડી જા એનો હમણાં કોયડો ફૂટે છે,' રામુએ કહ્યું.

વાઘજીએ અત્યંત દુઃખથી જૂતાં ખાસડાં કોથળામાં ભર્યાં, કાચલીઓ અંદર મૂકી, પાણી રાખવી માટલું હાથમાં લીધું ને પીએથી ત્યાંથી ઊતર્યો. કોજદાર ત્યાંથી પસાર થતા હતા. તેણે માટલાવાળા હાથે તેને સલામ કરી, ખાસડાંનો કોથળો જરા નીચે મૂક્યો, અને તેની સામે જોઈ અરજી કરવા લાગ્યો:

'સા'બ! મારી ગરીબની અરજી . . .'

નંદુ મોટીમોટી પણ માનજીને તેડીને આવતી હતી. તે વાઘજી પાછો બોલી ગયો.

'એરે! શાણા કે શું!' તેણે ઘૂમટામાંથી જ પૂછ્યું. વાઘજી તેની સામું જોયા વિના સા'બ સામે જોઈ રહ્યો હતો. સાહેબે મોટરની સિસોટી વગાડતાં વગાડતાં રસ્તા પર લાંબી નજર ફેંકી, અને સાફ થયું છે એમ જોઈ લીધું ને મોચી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

'સા'બ! મારી ગરીબની અરજી . . .' વાઘજી હજી બોલ્યા કરતો હતો. સા'બ સાંભળતા છતાં ન સાંભળતા હોય તેમ 'નિર્લેપ' ઊભા હતા! એટલામાં એક પટાવાળાએ સાહેબની પાસે આવીને સલામ કરી એક કાગળ આપ્યો. સાહેબે કવર ફાડ્યું, ને કવરની ઉપલી ફાડેલી કોર નીચે પડી તેના તરફ જરાક જોઈ કાગળ વાંચવા મંડ્યા. પટાવાળો સાહેબનું મન કળી ગયો. તેણે તરત એ કોર લઈને ડૂચો કરી પોતાના ખીસામાં મૂકી દીધી.

'સા'બ! મારી અરજી . . .'

સાહેબના હાથમાંથી ખાલી કવર નીચે પડી ગયું. વાઘજી ઉતાવળે માટલું હેઠું મૂકી, પોતે સાહેબને કવર દઈ શકે એ લોભમાં આગળ વધ્યો. સાહેબે એના તરફ જરાક કરડાઈથી જોયું, પણ તેણે ધ્રૂજતા હાથે કવર લઈને સાહેબ આગળ ધર્યું. સાહેબે તેની સામે જોયું નહિ, પણ કાગળમાંથી માથું ઊંચું કરી 'અચ્છા ચિમનલાલકુ ભેજો' એટલું કહી પટાવાળાને હાથથી જવાની નિશાની કરી.

'સા'બ! મારી અરજી...' ધ્રૂજતા હાથે હજી વાઘજી પેલું કવર સા'બને આપવા ધરી રહ્યો હતો.

'તુમેરા સબ સામાન લે કર ધવરસે જલ્દી ચલે જાઓ,' સાહેબે વાઘજીને એકદમ હિંદુસ્તાનીમાં જવાબ આપ્યો. સાહેબ ચાલ્યા ગયા. વાઘજી નિરાશ થઈને પાછો ફર્યો. ને તેનું જૂનું માટલું ઉતાવળમાં નીચે મૂકાતાં ફૂટી ગયું હતું તે જોઈને હસ્યોઃ 'આણે પણ રજા લીધી! હવે આવું માટલું પણ નહિ મળે!'

'અરે! જાઓ રે, તમે તે ભાવડા માણસ થઈને આમ શું નાખી દેવાની વાત કરતા હશો! શું આવું માટલું નહિ મળે! શું કીધું સાહેબે!' નંદુએ પૂછ્યું.

'હવે હાલ, ઘરભેળાં થઈએ નકર રહ્યાંસહ્યાં જૂનાં ખાસડાં પણ જાશે. આ માટલાએ રજા લીધી. એણે થોડાં કાંઈ પાણી પાયાં છે!' મોચીએ જવાબ વાળ્યો.

પીપર ઉપર એક દૃષ્ટિ નાખી, મોચી તે દિવસે મોરાજગાર થઈ ઘેર ચાલ્યો ગયો.

◻

'આજ તું કેમ મોડી!' રસ્તામાં મોચીએ પૂછ્યું.

નંદુને મોચીના સ્વભાવની ખબર હતી. પહેલેથી જ તેણે સાવ સાદું ને શાંત જીવન ગાળ્યું હતું, એટલે જરાક અટપટી આપણ આવતાં તે હેં-હેં-હેં થઈ જતો. નંદુએ જરા વિચાર કરીને જવાબ વાળ્યો, 'હું તો આજ ના-પીરશું' આજ તો તાવ-જરા.. કે માથું દુખે છે!'

મોચી શૂન્ય દૃષ્ટિથી એની સામે જોઈ રહ્યો. 'આજ

તો દી જ એવો ઊગ્યો છે. સાંએ આંહી બેસવાની ના પાડી, રોજી ગઈ, માટલું ફૂટયું ને હવે તને તાવ . . . . . .'
તેણે નંદુના હાથ પર હાથ મૂકયો. હાથ તાવમાં ફફડતો હતોઃ 'આ તારો જરાક તાવ?'

'તે ઈમાં શું? તાવ નો આવે? ઈ તો આવે ને ઊતરે,' નંદુએ હિંમતભેર કહ્યું. પણ મોચીના પગ ભાંગી ગયા હતા. બન્ને ઘેર ગયાં. પણ તે દિવસથી એ ગરીબ ઘરના વિનાશના ગણેશ મંડાયા.

રોજી તો ગઈ જ, અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ ઊતર્યો નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગઈઃ અને ઘરમાં પણ કેટલાક દીનું હોય? થોડાક દિવસ તો જેમતેમ પસાર થયા; પણ છેવટે ભૂખમરો સામે ઘૂરકતો ઊભો.

એક દિવસ વાઘજી નંદુ માટે રાબ કરતો હતો. રાડાં સળગાવીને રાબ કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. રાડાં સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ઘરમાં છેલ્લી ખરચી ખૂટી હતી.

'તમે કાંઈ જમ્યા?' નંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા. તે ઉપરથી હરખ્યો, 'હું તો તારી પહેલાં જમ્યો!'

ધ્રૂજતે હાથે રાબનો વાટકો લઈને નંદુ તેની સામે જોઈ રહીઃ 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ ભૂખ્યા જ પડ્યા રહેવાના ને? જરાક તો ખાવાપીવાનું ભાન રાખો. આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જેવો . . . . . .'
નંદુ વધારે બોલી શકી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાઘજી

રોઈ રહ્યો હતો!

'અરે! હું તો અમથી વાત કરું છું,' એટલામાં માવજી દોડીને માની છાતીમાં માથું ભરાવી ડૂસકાં ભરવા લાગ્યો. 'કાલ છે કાંઈ ખાવાનું? આનું—ફૂલ જેવાનું શું થાશે?'

વાઘજીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

'તમે કાલ રોજી પર જાઓને. મને હવે કાંઈ પાણુ-ય પડવાના નથી.'

'ઓલી મોકાવાળી જગ્યા ગઈ, ને બીજીમાં કાંઈ પેદાશનું નથી.'

'હાય રે! શું કીધું, સાંએ મારે પીટવે?'

'ના પાડી; ત્યાં બેસવાનું નથી.'

'અવંદરની સવારી તો હવે હાલી ગઈ છે તોય?'

'હા.'

જ્યારે છેલ્લું વાસણ વેચાઈ ગયું ત્યારે નંદુ તદ્દન સાજી થઈ ગઈ હતી. પણ આજ આખા દિવસમાં એ કુટુંબને માત્ર બે પૈસા પર ચલાવવું પડ્યું હતું. વાઘજી તે દિવસે રોજીએ ગયો હતો, પણ પેલી મોકાવાળી જગ્યા પર તો તેનો પગ હવે કોઈ ઠરવા દેના જ નહિ. ને બીજે તેની ખરાબી જામે તેવો મોકો હતો નહિ. આજ એ કુટુંબ પહેલ-વહેલું રાત્રે ભીખ માગવા નીકળ્યું.

વીજળીની રોશની નીચે અનેક સુખી યુગલ આનંદ કરતાં હતાં, પણ આ ભિખારી તરફ જોવાની કોઈને દરકાર નહોતી. તે ધીમેધીમે આગળ ચાલ્યો. સિનેમા પાસે લોકોનો ઠઠ જામ્યો હતો, ને કેટલાક જુવાનો નિશ્ચિંત હાસ્ય કરતા

તે દીકરો એવો ઉજર્યો છે. માએ આંખથી બોલવાની ના પાડી, રોજ ગઈ, ભાઠ્યું ફૂટયું ને હવે નહિ તાવ ......' તેણે નંદુના હાથ પર હાથ મૂક્યો. હાથ તાવમાં ફફતો હતો: 'આ તારે જરાક તાવ!'

'તે એમાં શું! તાવ તો આવે! એ તો આવે ને જાવે.' નંદુએ હિંમતભેર કહ્યું. પણ મોચીના પગ ભાંગી ગયા હતા. [illegible] બેઠ ગયાં. પણ તે દિવસથી એ ગરીબ ઘરના વિનાશના ગણેશ મંડાયા.

રોજી તો ગઈ જ, અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ ઊતર્યો નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગઈ: અને ઘરમાં પણ કેટલાક દીનું હોય? થોડાક દિવસ તો જેમતેમ પસાર થયા; પણ ફેરવે ભૂખમરો સામે ઘૂરકતો ઊભો.

એક દિવસ વાઘજી નંદુ માટે રાબ કરતો હતો. રાડાં સળગાવીને રાબ કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. રાડાં સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ઘરમાં છેલ્લી ખરચી ખૂટી હતી.

'તમે કાંઈ જમ્યા?' નંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા. તે ઉપરથી હસ્યો, 'હું તો તારી પહેલાં જમ્યો!'

ધ્રૂજતે હાથે રાબનો વાટકો લઈને નંદુ તેની સામે જોઈ રહી: 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ ભૂખ્યા જ પડ્યા રહેવાના ને? જરાક તો ખાવાપીવાનું ભાન રાખો. આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જેવો ......' નંદુ વધારે બોલી શકી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાઘજી

રોઈ રહ્યો હતો!

'અરે! હું તો અમથી વાત કરું છું,' એટલામાં માનજી રોગીને માની છાતીમાં માથું ભરાવી ડૂસકાં ભરવા લાગ્યો 'કાલ છે કાંઈ ખાવાનું! આનું—ફૂલ જોવાનું શું થાશે!'

વાઘજીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

'તમે કાલ રોજી પર જાઓને. મને હવે કાંઈ પાણ- ય પડવાના નથી.'

'ઓલી મોકાવાળી જગ્યા ગઈ, ને બીજીમાં કાંઈ પેદા થાતું નથી.'

'હાય રે! શું કીધું, સા'બે મારે પીટવે!'

'ના પાડી; ત્યાં બેસવાનું નથી.'

'શંકરની સવારી તો હવે હાલી ગઈ છે તોય!'

'હા.'

જ્યારે છેલ્લું વાસણ વેચાઈ ગયું ત્યારે નંદુ તદ્દન સાજી થઈ ગઈ હતી. પણ આજ આખા દિવસમાં એ કુટુંબને માત્ર બે પૈસા પર ચલાવવું પડ્યું હતું. વાઘજી તે દિવસે રોજીએ ગયો હતો, પણ પેલી મોકાવાળી જગ્યા પર તો તેનો પગ હવે કોઈ ઠરવા દેતા જ નહિ. ને બીજે તેની ધરાળી જામે તેવો મોકો હતો નહિ. આજ એ કુટુંબ પહેલ- વહેલું રાત્રે ભીખ માગવા નીકળ્યું.

વીજળીની રોશની નીચે અનેક સુખી યુગલ આનંદ કરતાં હતાં, પણ આ ભિખારી તરફ જોવાની કોઈને દરકાર ન હતી. તે ધીમેધીમે આગળ ચાલ્યો. સિનેમા પાસે લોકોનો ઠઠ જામ્યો હતો, ને કેટલાક જુવાનો નિશ્ચિંત હાસ્ય કરતા

[illegible]

'[illegible] નહિ, [illegible]!'

'[illegible] શું [illegible] તો [illegible]' નંદુએ [illegible] કર્યો. પણ મોચીના [illegible] ઊભા રહ્યા. [illegible] પણ તે દિવસથી એ ગરીબ ઘરના [illegible] ગણેશ મંડાયા.

મોચી તો ગયો જ. અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ ઊતર્યો નહિ. ને વધારે ને વધારે લેવાતી ગઈ; અને ઘરમાં પણ કેટલાક દિવસ તો જેમતેમ પસાર થયા; પણ પછી ભૂખમરો સામે ડોકાતો ઊભો.

એક દિવસ વાઘજી નંદુ માટે રાબ કરતો હતો. છાણાં સળગાવીને રાબ કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. છાણાં સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ઘરમાં છેલ્લી ખરચી પૂરી હતી.

'તમે કાંઈ જમ્યા?' નંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા. તે ઉપરથી હસ્યો, 'હું તો તારી પહેલાં જમ્યો!'

ધ્રૂજતે હાથે રાબનો વાટકો લઈને નંદુ તેની સામે જોઈ રહી: 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ ભૂખ્યા જ પડ્યા રહેવાના ને? જરાક તો ખાવાપીવાનું ભાન રાખો. આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જેવો.....' નંદુ વધારે બોલી શકી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાઘજી

તો ફી જ એનો રોગો છે. શાને આંકી બેસવાની ના પાડી, રોઝી ગઈ, મારનું ફૂટયું ને હો તને તાવ . . . . . .' તેણે નંદુના હાથ પર હાથ મૂક્યો. હાથ તાવમાં ફફડતો હતો: 'આ તારો જરાક તાવ!'

'તે એમાં શું! તાવ તો આવે! ઈ તો આવે ને ઊતરે,' નંદુએ હિંમતભેર કહ્યું. પણ મોચીના પગ ભાંગી ગયા હતા. અને ઢીલ ગયાં. પણ તે દિવસથી એ ગરીબ ઘરના વિનાશના ગણેશ મંડાયા.

રોઝી તો ગઈ જ, અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ ઊતર્યો નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગઈ: અને ઘરમાં પણ કેટલાક દીનું હોય? થોડાક દિવસ તો જેમતેમ પસાર થયા; પણ છેવટે ભૂખમરો સામે ઘૂરકતો ઊભો.

એક દિવસ વાઘજી નંદુ માટે રાબ કરતો હતો. રાડાં સળગાવીને રાબ કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. રાડાં સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ઘરમાં છેલ્લી ખરચી ખૂટી હતી.

'તમે કાંઈ જમ્યા?' નંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા. તે ઉપરથી હસ્યો, 'હું તો તારી પહેલાં જમ્યો!'

ધ્રૂજતે હાથે રાબનો વાટકો લઈને નંદુ તેની સામે જોઈ રહી: 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ ભૂખ્યા જ પડયા રહેવાના ને? જરાક તો ખાવાપીવાનું ભાન રાખો. આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જેવો . . . . .' નંદુ વધારે બોલી શકી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાઘજી

કોઈ રહ્યો હતો!

'અરે! હું તો અમથી વાત કરું છું,' એટલામાં માવજી દોડીને માની છાતીમાં માથું ભરાવી ડૂસકાં ભરવા લાગ્યો 'કાલ છે કાંઈ ખાવાનું? આનું—ફૂલ જેવાનું શું થાશે?'

વાઘજીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

'તમે કાલ રોજી પર જજોને. મને હવે કાંઈ પાણુ-ય પડવાના નથી.'

'ઓલી મોકાવાળી જગ્યા ગઈ, ને બીજીમાં કાંઈ પેદા થાતું નથી.'

'હાય રે! શું કીધું, સા'બે મારે પીટચે!'

'ના માડી; ત્યાં બેસવાનું નથી.'

'ગવંડરની સવારી તો હવે હાલી ગઈ છે તોય!'

'હા.'

જ્યારે છેલ્લું વાસણ વેચાઈ ગયું ત્યારે નંદુ તદ્દન સાજી થઈ ગઈ હતી. પણ આજ આખા દિવસમાં એ કુટુંબને માત્ર બે પૈસા પર ચલાવવું પડ્યું હતું. વાઘજી તે દિવસે રોજીએ ગયો હતો, પણ પેલી મોકાવાળી જગ્યા પર તો તેનો પગ હવે કોઈ ઠરવા દેતા જ નહિ. ને બીજે તેની ઘરાકી જામે તેવો મોકો હતો નહિ. આજ એ કુટુંબ પહેલ-વહેલું રાત્રે ભીખ માગવા નીકળ્યું.

વીજળીની રોશની નીચે અનેક સુખી યુગલ આનંદ કરતાં હતાં, પણ આ ભિખારી તરફ જોવાની કોઈને દરકાર ન હતી. તે ધીમેધીમે આગળ આવ્યો. સિનેમા પાસે લોકોનો ડેરો જામ્યો હતો, ને કેટલાક જુવાનો નિશ્ચિંત હાસ્ય કરતા

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

એક ભૂલ

શહેરના બરાબર મધ્ય ભાગમાં શાકમારકીટ હતી. અત્યારે નવનો વખત હતો; અને બકાલીઓ, શિકારીના જેવી દૃષ્ટિથી, ઊજળાં લૂગડાંવાળા અધિકારીઓ તરફ વારંવાર નજર ફેરવતા, 'ચાલો સાહેબ, ત્રણની શેર! ત્રણની શેર! તાજી કોબિજ ત્રણની શેર!' એમ એકનો એક સૂર ઊંચોનીચો કરી કાઢતા હતા.

શાકમારકીટમાં જુદાજુદા પ્રકારની પણ એક જ દૃષ્ટિબિંદુવાળી બકાલીઓની અનેક મૂર્તિ હતી. મારકીટ ગોળાકારમાં હતી, અને દુકાનો સામસામે ગોઠવાયેલી હતી. આ મારકીટમાં સૌથી ખપી બકાલી મૂળજી ઘંટો કહેવાતો. તેને ત્યાં દરેક જાતનું સૌથી સારું શાક પ્રથમ આવતું, અને પડતર શાકને તાજામાં ખપાવવામાં પણ એ એક્કો હતો.

'અરે એઈ!' પાછળ જોઈને મૂળજીએ એક છોકરાને બૂમ પાડી.

તરત બારતેર વર્ષનો ગુલાબી, હસતા ચહેરાવાળો એક સુંદર છોકરો હાજર થઈ ગયો.

'પ્યારેમોહન !'

'હો, ડો . . . સાભાઈ, શું બોલો!' છોકરાએ જરા લહેકીને જવાબ વાળ્યો. છોકરો ભલો હતો; પણ બાળપણને નિર્દોષ મશ્કરી પર જરાક પક્ષપાત હોય છે.

'સાળા! ફાટચો કે? હું ડોસો એમ?'

પ્યારેમોહનના ખભાને હાથ દઈ એક છોકરી હસતી ઊભી હતી. તેણે પોતાના હાથમાં કૂતરાનું બચ્ચું તેડ્યું હતું. તેના કાનને વારંવાર ખેંચી તે રમત કરતી હતી. કૂતરું તેને ખોટુંખોટું કરડતું હતું. છોકરી મૂળજીનો સ્વર સાંભળી ભડકી, ને જરા પાછી હઠી ગઈ.

'બંસી! તું આંહી આવ,' મૂળજીએ છોકરી તરફ નજર ફેરવીને કહ્યું, 'આ સાળો ફાટચો છે. જા મારી દીકરી, આ આટલું શાક લક્ષ્મીદાસભાઈને ત્યાં આપી આવ તો.'

'તો શું આપશો?' છોકરીએ નરમાશથી પૂછ્યું.

'તું કહીશ તે. ઓહો! છોકરાંમાં પણ કળજુગ!'

'અને આ સતજુગની મૂર્તિ!' પ્યારેમોહન બોલ્યો, 'કાકા! કાલે ભાજી કોણે સેળભેળ કરીને વેચી?'

મૂળજીએ આંખ કાઢી : 'ખબરદાર, જો બોલ્યો તો!'

'નહિતર? નહિતર શું કરશો? પણ લ્યો, આ તમારા સાહેબ આવ્યા!'

સામેથી એક પાંત્રીસચાળીસ વર્ષનો આધેડ માણસ અધિકારીની ઢબથી ચાલ્યો આવતો હતો. દરેક શાકવાળાની દુકાને જરા અટકી કાંઈક પૂછી પછી તે આગળ વધતો હતો. તેની સાથેનાં બેચાર માણસો પણ તેની ચાલ પ્રમાણે ધીમે

'પ્યારેમોહન!'

'હો, હો . . . ભાભાઈ, શું બોલો!' છોકરાએ જરા શરમાઈને જવાબ વાળ્યો. છોકરો નાનો હતો; પણ બાળપણને નિર્દોષ મશ્કરી પર જરાક પક્ષપાત હોય છે.

'આગા! કૂતરો કે? હું ઉગો એમ?'

પ્યારેમોહનના ખભાને હાથ દઈ એક છોકરી હસતી ઊભી હતી. તેણે પોતાના હાથમાં કૂતરાનું બચ્ચું તેડ્યું હતું. તેના કાનને વારંવાર ખેંચી તે રમત કરતી હતી. કૂતરું તેને ખોટુંખોટું કરડતું હતું. છોકરી મૂળજીનો સ્વર સાંભળી ભડકી, ને જરા પાછી હઠી ગઈ.

'બંસી! તું અહીં આવ,' મૂળજીએ છોકરી તરફ નજર ફેરવીને કહ્યું, 'આ સાળો ફાટ્યો છે. જા મારી દીકરી, આ આટલું શાક લક્ષ્મીદાસભાઈને ત્યાં આપી આવ તો.'

'તો શું આપશો?' છોકરીએ નરમાશથી પૂછ્યું.

'તું કહીશ તે. ઓહો! છોકરાંમાં પણ કળજુગ!'

'અને આ સતજુગની મૂર્તિ!' પ્યારેમોહન બોલ્યો, 'કાકા! કાલે ભાજી કોણે સેળભેળ કરીને વેચી?'

મૂળજીએ આંખ કાઢી: 'ખબરદાર, જો બોલ્યો તો!'

'નહિતર? નહિતર શું કરશો? પણ લ્યો, આ તમારા સાહેબ આવ્યા!'

સામેથી એક પાંત્રીસચાળીસ વર્ષનો આધેડ માણસ અધિકારીની ઢબથી ચાલ્યો આવતો હતો. દરેક શાકવાળાની દુકાને જરા અટકી કાંઈક પૂછી પછી તે આગળ વધતો હતો. તેની સાથેનાં બેચાર માણસો પણ તેની ચાલ પ્રમાણે ધીમે

બીજા બેચાર જણા તેની પાસે ઊભા ઊભા હસતા હતા.

'એલા મકન!' લક્ષ્મીદાસે વળી મકનને બોલાવ્યો ને એક ત્રીજાને પણ પકડયો: 'ક્યાં ગયા નથુ શેઠ?'

આટલા બધાને ભેગા થતા જોઈ, પોતાની કથા લક્ષ્મીદાસ કાઢી ન બેસે માટે મૂળજી એકદમ નીચેના ભંડારા તરફ વળ્યો. અંદરથી બેચાર કેરીનાં સારાં ફળ કાઢયાં ને ઉપર આવી લક્ષ્મીદાસ સામે ધર્યાં.

'જોયું સાહેબ, આ ફળ જોયું? અસલ પાયરી હો. એક વખત માલ ચાખવા જેવો છે!'

'શું છે એનો ભાવ!' લક્ષ્મીદાસે જરા બેદરકારીથી પૂછયું ને એક બૂમ વધારે પાડી, 'નથુ શેઠ—એલા રહેમાન, નથુ શેઠને બોલાવજે!'

રહેમાન—તેનો પટાવાળો હુકમ પ્રમાણે નથુ શેઠને બોલાવવા ગયો.

'એનો ભાવ?' મૂળજી બોલતો હતો, 'હવે સા'બ! આપને ભાવનું શું કામ છે? કેટલી આપું?'

'ના,' લક્ષ્મીદાસ ભડકયો હોય તેમ ખેસ ખંખેરવા મંડયો.

'હવે સા'બ! અમારું વેણ રાખો. આ માલ નહિ મળે,' મૂળજી પણ જાણે આજે સાહેબ પર ખાસ પક્ષપાત રાખતો હોય તેમ ડોક જરાક વાંકી કરીને હાથ હલાવતો હલાવતો ઠાવકે મોંએ બોલતો હતો.

'ઠીકઠીક;' લક્ષ્મીદાસે ઉતાવળે કહ્યું, 'પાંચ શેર મોકલાવજે!'

લક્ષ્મીદાસ ત્યાંથી ચાલ્યા એટલામાં મકન સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો. 'તમે, એલા, પટાવાળાને કેમ ધક્કા ખવડાવો છો? પટાવાળા દરબારી નોકર નથી!' મકનને લક્ષ્મીદાસે ધમકાવ્યો.

'અરે સાહેબ એ શી વાત છે! પટાવાળા દરબારી નોકર ખરા. એક ઘરાક સમજાવવા રહ્યો એટલે જરા મોડું થયું.' મકનનો વિવેક મુગ્ધતાથી જાય તેમ ન હતો.

'હજી તો શી વાત છે! કાલે તારી હોબિજ ખાઈખાઈ ને કામ કરવા પડ્યું છે એમ ડાક્ટરસાહેબ કહેતા હતા. ગજબ કહેવાય ના!'

મકન હાથ પહોળા કરીને બોલ્યો, 'પણ સા'બ! આખું ગામ લોભિયું છે. તેલ વિના શાક કરે, પછી શાકનો શો વાંક! આ ઘાંચી તો બધાય માથે ઓઢીને સુએ છે. તેલ જ આપે નહિ!'

'અને તું એક શાહુકારનો જણ્યો, આવાનાળો!'

'આ સા'બ રસારોટલી વિના હમણાં ખાવું હરામ છે!'

'કેરી કેમ છે?' લક્ષ્મીદાસે જરા ધીમેથી પૂછ્યું અને આગળ ચાલ્યો. મકાલી પણ પાછળ આંખમીંચામણાં કરતો ચાલ્યો.

'શો ભાવ છે!'

એટલી વારમાં નવું રોને તેડીને રહેમાન ખાતી પહોંચ્યો હતો. નવું રોકે લક્ષ્મીદાસના શબ્દો સાંભળ્યા, ને તરત લક્ષ્મેષ્ટી ઉત્તર આપ્યો, 'કેરી તો આપણી દુકાનની, ખાસી બધા મીટરના!'

'એમ કે?' લક્ષ્મીદાસને નથુ શેઠની વાત રુચી ને તેના તરફ જરા હસીને જોયું.

'જી, હા; પધારો.'

'નથુ શેઠ! તમારી બહુ શાક છે. રહેમાન! એક પાંચ શેર કેરી મૂળજીને ત્યાંથી લઈ લેજે. સારી આવે હો!'

પટાવાળો કેરી લેવા ચાલ્યો ગયો. લક્ષ્મીદાસ મકનને મૂકી નથુ શેઠને ત્યાં વળ્યો. બલા ગઈ હોય તેમ મકન આનંદ પામતો બોલ્યો, 'સા'બ આંહી નહિ આવો?'

લક્ષ્મીદાસ ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો, કારણકે તેનું ધ્યાન નથુ શેઠની વાતોમાં હતું. મકને સ્ત્રીની જેમ બે હાથના ટચાકડા ફોડી ધીમેથી 'બલા . . . ગઈ' કહ્યું, તે પાસેના બેચાર બકાલીઓ હસી પડ્યા.

'આ છોકરાં કોણ છે?' મારકીટના એક ખૂણામાં ટાંકી હતી ત્યાં પ્યારેમોહન અને બંસીને બેઠેલાં જોઈ ને લક્ષ્મીદાસે નથુ શેઠને પૂછ્યું. ટાંકીમાં ચારપાંચ નળ ગોઠવ્યા હતા, આસપાસ કેટલીક કૂંડીઓ હતી, ને એક નાનોસરખો બગીચો પણ કર્યો હતો. પ્યારેમોહન અને બંસી એક ખૂણાની કૂંડી પર બેસીને એ વખતે કેરી ખાઈ રહ્યાં હતાં.

'સાહેબ! એ છોકરાં શાકમારકીટનાં હમેશનાં વગર-તેડ્યાં મહેમાન છે.'

'એનાં માબાપ કોણ છે?'

'કોને ખબર છે! કોણ જાણે છે? અહીં હમેશાં રહે છે. ખાવાનું પણ અહીંયાં ને સૂવાનું પણ અહીંયાં. પણ અસ્સલ વાંદરાની જાત છે!'

'એમ કે!'

'હા. આ છોકરી આઠનવ વર્ષ પહેલાં ક્યાંકથી આવી ચઢી તે દિવસે તો દૂધ પીતી, ને છોકરો પણ ત્યારે અહીં જ હતો. ભગવાન રાખે એને કોણ ચાખે!'

'ખાવાનું શું કરે!'

'નળ ઉપર, માબાપ! એનો વગર ફેરવાનગીનો કર છે! કોઈ ખાવુંપીવું ત્યાં ઓટલા પર ખાવા બેસે, એટલે છોકરાંઓનો ભાગ લાગ્યો. બહારીઓની પસેથી પણ હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ મળી રહે. એ બંને મારકીટ ઉપર જ નભે છે, સા'બ!'

'હી . . . . . કે,' લક્ષ્મીદાસે કહ્યું. આ વાતમાં એને રસ પડ્યો નહિ. એનું ધ્યાન નવું ખોલની દુકાનમાં ગોઠવેલી કેસરી રંગની કેરીઓ પર હતું.

છેવટે લક્ષ્મીદાસ આજનો ફેરો સહજ કરી મારકીટના ફાટકમાંથી બહાર નીકળ્યો. ફાટક પાસેના ખૂણામાં જ બેસી નળની ટાંકી ને ભગીયો હતાં. આસોપાલવના ઝાડ પરથી બંસી અને પ્યારેમોહનની વાતો સંભળાતી હતી.

'પણ એ પહાણી કોણ! બાપરે! ડોસાભાઈ અમથા તો કાંઈ લેતા નથી!'

બંને જણાં ખડખડ હસી પડ્યાં.

'ડો . . . સાભાઈ!' પ્યારેમોહન રહી શક્યો નહિ; તેણે ત્યાં બેઠાં બેઠાં બૂમ પાડી, 'એ ડો . . . સાભાઈ!'

બજારમાં બેચાર ભાડૂતીઓનું હાસ્ય ને મજૂરના બે-ત્રણ હાંકોટા સંભળાયા. ઢોરાં પણ ભાંભરી રહ્યાં, ને અત્યારે

'એમ કે?' લક્ષ્મીદાસને નથુ શેઠની વાત રુચી ને તેના તરફ જરા હસીને જોયું.

'જી, હા; પધારો.'

'નથુ શેઠ! તમારી બહુ રાડ છે. રહેમાન! એક પાંચ શેર કેરી મૂળજીને ત્યાંથી લઈ લેજે. સારી આવે હો!'

પટાવાળો કેરી લેવા ચાલ્યો ગયો. લક્ષ્મીદાસ મકનને મૂકી નથુ શેઠને ત્યાં વળ્યો. બલા ગઈ હોય તેમ મકન આનંદ પામતો બોલ્યો, 'સા'બ આંહી નહિ આવો?'

લક્ષ્મીદાસ ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો, કારણકે તેનું ધ્યાન નથુ શેઠની વાતોમાં હતું. મકને સ્ત્રીની જેમ બે હાથના ટચાકડા ફોડી ધીમેથી 'બલા . . . ગઈ' કહ્યું, ને પાસેના બેચાર બકાલીઓ હસી પડ્યા.

'આ છોકરાં કોણ છે?' મારકીટના એક ખૂણામાં ટાંકી હતી ત્યાં પ્યારેમોહન અને બંસીને બેઠેલાં જોઈ ને લક્ષ્મીદાસે નથુ શેઠને પૂછ્યું. ટાંકીમાં ચારપાંચ નળ ગોઠવ્યા હતા, આસપાસ કેટલીક કૂંડીઓ હતી, ને એક નાનોસરખો બાગીગો પણ કર્યો હતો. પ્યારેમોહન અને બંસી એક ખૂણાની કૂંડી પર બેસીને એ વખતે કેરી ખાઈ રહ્યાં હતાં.

'સાહેબ! એ છોકરાં શાકમારકીટનાં હમેશનાં નમર-નેડનાં મહેમાન છે.'

'એનાં માબાપ કોણ છે?'

'કોને ખબર છે! કોણ જાણે છે? અહીં હમેશાં રહે છે. ખાવાનું પણ અહીંયાં ને સૂવાનું પણ અહીંયાં. પણ અજબ વાંદરાની જાત છે!'

'એમ કે!'

'હા. આ છોકરી આઠનવ વર્ષ પહેલાં ક્યાંકથી આવી ચડી તે દિવસે તો દૂધ પીતી, ને છોકરો પણ ત્યારે અહીં જ હતો. ભગવાન રાખે એને કોણ ચાખે!'

'ખાવાનું શું કરે!'

'નળ ઉપર, માબાપ! એનો વગર પરવાનગીનો કર છે! કોઈ આવ્યુંગયું ત્યાં ઓટલા પર ખાવા બેસે, એટલે છોકરાંઓનો ભાગ સાચો. બકાલીઓની પાસેથી પણ હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ મળી રહે. એ બન્ને મારકીટ ઉપર જ નભે છે, સા'બ!'

'હી . . . . ક,' લક્ષ્મીદાસે કહ્યું. આ વાતમાં એને રસ પડ્યો નહિ. એનું ધ્યાન નથુ શેઠની દુકાનમાં ગોઠવેલી કેસરી રંગની કેરીઓ પર હતું.

છેવટે લક્ષ્મીદાસ આજનો ફેરો સફળ કરી મારકીટના ફાટકમાંથી બહાર નીકળ્યો. ફાટક પાસેના ખૂણામાં જ પેલી નળની ટાંકી ને બગીચો હતાં. આસોપાલવના ઝાડ પરથી બંસી અને પ્યારેમોહનની વાતો સંભળાતી હતી.

'પણ એ પકાવી કોણે? ભાયડે! ડોસાભાઈ અમથા તો કાઢે તેવા નથી!'

બન્ને જણાં ખડખડ હસી પડ્યાં.

'ડો . . . સાભાઈ!' પ્યારેમોહન રહી શક્યો નહિ; તેણે ત્યાં બેઠાંબેઠાં જોરથી બૂમ પાડી, 'એ ડો . . . સાભાઈ!'

જવાબમાં બેચાર બકાલીઓનું હાસ્ય ને મૂળજીના બે-ત્રણ શબ્દો સંભળાયા. છોકરાં પણ આનંદી હતાં, ને અત્યારે

[illegible]

'[illegible] ભાઈ!'

'[illegible] હોટલ હવે એ તો આ તરફ જ આવે છે, તો,' [illegible]

[illegible] ગઈ.

શામજી ભંગીનું નામ હતું. ને તેનું કામ કૂતરાં પકડવાનું હતું. કાલે તેણે બંસીના ટપુને પકડ્યો ત્યારે બંસીએ માંડમાંડ છોડાવ્યો હતો. આજે તેને આ તરફ આવતો જોઈ તે ધ્રૂજી ઊઠી.

પ્યારેમોહન એકદમ નીચે ઊતરવા મંડ્યો. કેટલાક બકાલીઓ શામજીને સાદ કરી રહ્યા હતા. શામજી પોતાના લંગડા પગને લાકડીની મદદથી ટેકવીને ઝપાટાબંધ ચાલ્યો આવતો હતો. આજ તેણે નવું અંગરખું પહેર્યું હતું. માથે લીલો મોટા તારવાળો સાફો બાંધ્યો હતો. ને તેની વધુ લાંબી લાવરણો લઈ વાળતી હતી તેને રોફ બનાવવા કે વટ દેખાડવા રસ્તે જતાઆવતા સૌને સલામ કરતો હતો. બકાલીઓના સાદથી તે મારકીટ તરફ આવી પહોંચ્યો.

'કેમ નથુ શેઠ! શો હુકમ છે, સાહેબ?'

'અરે આ બે રખડુ છોકરી. એના કૂતરાને પકડજે! આજે એ કૂતરાએ ખૂબ હેરાન કર્યાં છે.'

માન ને મૂળજી ઉપરથી હસ્યા, 'કાલે કાં પકડતાં બચાવ્યું!'

એટલી વારમાં પ્યારેમોહન ને બંસી નીચે ઊતરીને આવી પહોંચ્યાં હતાં. ટપુ શામજી સામે ભસતો ભસતો આમતેમ આંટા મારતો હતો તે પોતાના મિત્રો મદદે આવેલાં જોઈને વધારે ભસવા લાગ્યો.

'પકડ સાળાને!' નથુ શેઠે એક લાકડીથી ટપુને દાંડો માર્યો હતો. કૂતરો પ્યારેમોહન તથા બંસીનો સાદ સાંભળી ત્યાં આશ્રય માગવા દોડ્યો, એટલામાં શામજીએ આંકડીથી

આબાદ પકડી લીધો ને ગર્વથી બોલ્યો, 'ક્યો મહેરબાન!'

પ્યારેમોહન ને બંસી દોડ્યાં: 'એલા એ, અમારો કૂતરો છે,' પ્યારેમોહને બૂમ પાડી. બંસી ગળગળી થઈ ને બોલી, 'બાપુ! મારું કૂતરું છે; છોડી દે.'

'હા હા, છોકરો છું ના?!' શામજીએ કૂતરાં પકડવાના પોતાના દસબાર વર્ષના અનુભવથી દયા ખોઈ હતી તે બતાવ્યું.

'એલા મૂકતો નહિ!' એક સાદ આવ્યો.

'કાં બાપુ?' બંસીનો ગળગળો સ્વર બીજા બેચાર હોકારામાં ડૂબી ગયો.

'ઠીક થયું!' મકન છેટેથી બોલ્યો, 'સાળે કાલે જ મારું ભાત અભડાવ્યું હતું!'

પ્યારેમોહન રહી શક્યો નહિ. તે પથ્થર લઈ ને દોડ્યો. ચારે તરફથી 'હાં હાં' ના પોકાર થવા લાગ્યા. 'કાં? લેતો જા ને? ગગો ફેરી લઈ ને ભાગ્યો હતો, ને હજી તો ભાજીની વાત કરે છે!' મૂળજીએ ટોણો માર્યો.

પ્યારેમોહનનો છૂટેલો પથ્થર ટપુને જ વાગ્યો ને કૂતરો બમણા દર્દથી ચીસ પાડી ઊઠ્યો. બધા બકાલીઓ હસી પડ્યા, ને બંસી હાથથી મોં ઢાંકીને રોઈ પડી.

શામજી કૂતરાને દૂર દૂર ખેંચી જવા લાગ્યો. દર્દથી ધીમી થતી એની ચીસો બંસીને બમણો શોક આપતી હતી. બન્ને જણા તેની પાછળપાછળ ગયાં. પણ શામજીએ તો કૂતરાને પાંજરામાં પૂરી દીધો હતો, ને ત્યાં તેના અનેક જાતભાઈઓ સાથે તે પણ લડાઈમાં પડ્યો હતો.

બન્ને નિરાધાર છોકરાં સામે આખી માર્કીટ થઈ

હતી, ને તેમનો નાનો કૂતરો ખૂંટવાઈ ગયો હતો. બંસી ને પ્યારેમોહન આખી રાત રોયાં.

તે દિવસે પ્યારેમોહન ને બંસી નળની પાસે પાણી ઉડાડતાં નહોતાં. તેમની રમતમાં ભંગાણ પડ્યું હતું. ટપુ વિના તેમની રમતમાં ભંગાણ પડ્યું હતું. ટપુ વિના તેમની સાથે સોડમાં સૂનાર કોણ હતું? કૂતરો આખી રાત આ છોકરાં પાસે પડ્યો રહેતો ને ગમે તેવી અંધારી રાત્રે પણ છોકરાં નિરાંતે સૂઈ રહેતાં.

બીજે દિવસ બંસી આખો વખત સ્ટેશને રહી હતી, ને ઉતારૂઓનાં પોટકાં ઉપાડી ત્રણ આના પેદા કર્યા હતા. આજે તેણે કોઈ બકાલી પાસે ચીભડાની ચીર સરખી માગી નહિ. બધા બકાલી એક કર ગયો જાણી છાના હસતા હતા.

પ્યારેમોહન કૂતરાની શોધ કરવા નીકળી પડ્યો હતો. બંસી આવીને તેની રાહ જોતી બેઠી. એટલામાં તો પ્યારેમોહનને દૂરથી દોડતો આવતો જોયો. એના પગમાં ઘણો ઉત્સાહ હતો. તે છેક પાસે આવ્યો.

'બંસી!' મોટી શોધ કરી હોય તેમ પ્યારેમોહન બોલ્યો, 'કાલે તું એકલી રહીશ!'

'કાં?'

પ્યારેમોહન છેક પાસે આવ્યો, 'જો કાલે કૂતરાનો ડબ્બો ઊપડે છે, ને હું પાછળપાછળ હાલ્યો જઈશ. ટપુ બહાર નીકળશે કે તરત ઉપાડીને હાલ્યો આવીશ.'

'હું ભેગી આવું તો!'

'ના બાપુ, તું પાછી થાકી જા ને રોતી જા.'

'ઠીક, તો તું એકલો જજે. પણ તેં શું ખાધું?'

'કાંઈ નહિ!'

' બંસીએ પોતાની ઓઢણીએથી સંતાડેલા ગાંઠિયા છોડ્યા ને બન્ને જણાં ખાવા બેઠાં, પાણી પીધું, ને ઓટલા પર વાતો કરતાં કરતાં સૂતાં. એકબીજાના શ્વાસ ભટકાય એટલાં નજીક બન્ને નિર્દોષ બાળકો એકબીજાની હૂંફમાં પડ્યાં હતાં ને શાંતિથી ઘોરતાં હતાં.

સવારે પ્યારેમોહન વહેલો ઊઠી ચાલ્યો ગયો. બંસી તો સ્ટેશને પહોંચી ગઈ હતી. આજે તેણે ઠીક કમાણી કરી. સાંજે કેરી ને રોટલી ખાવા માટે પ્યારેમોહનની રાહ જોતી બેસી રહી. છેક સાંજ પડી, પણ પ્યારેમોહન આવ્યો નહિ. બંસીએ બેત્રણ વખત લાંબી નજર ફેરવી ખૂબ ટીકી ટીકીને જોયું, પણ પ્યારેમોહન કે ટપુ કોઈ દેખાયું નહિ. તે રોવા મંડી. નાનું બાળક રડુંરડું રોયું ને રોતુંરોતું આસોપાલવના ઝાડ નીચે આખી રાત પડ્યું રહ્યું. સવાર થયું ત્યારે પાછું રસ્તા પર રાહ જોતું ઊભું. પણ પ્યારેમોહન હજી આવ્યો નહિ. બંસી બિચારી રાહ જોઈ જોઈને હમેશાં સાંજે રડે. રડતાં થાકે ત્યારે સૂએ, સૂતાં થાકે ત્યારે રડે.

એક દિવસ, બે દિવસ, . . ને ઘણા દિવસ એમ ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ ટપુ અચાનક પાછો આવ્યો. પણ હજી પ્યારેમોહનનો પત્તો લાગ્યો નહિ. બંસીએ પ્યારેમોહનની રાહ જોઈ ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણકે તે એને શોધવા નીકળે ને કદાચ પ્યારેમોહન પાછળથી આવી ચડે

તો ? . . . બંસીને દરરોજ સાંજે નિરાશા થતી, ને દરરોજ સવારે આશા પ્રગટતી.

આ ઘટના બન્યે ઘણો વખત થયો. બંસી હવે તો છોકરી મટી નાની શી સ્ત્રી બની છે. તેના ચહેરા પરથી બાલ્યપણના બધા ભાવ ચાલ્યા જઈ યુવાવસ્થાનાં ચિહ્ન આવી ચૂક્યાં છે. તે નાનપણથી મારકીટમાં જ ઊછરી હતી, એટલે તેણે પણ એક શાક વેચવાની જ દુકાન રાખી લીધી. હજી લક્ષ્મીદાસ હમેશાં આંટો આવે છે, ને બંસીને કોઈ ને કોઈ રીતે સતાવ્યા વિના રહી શકતો નથી.

પણ બંસી પ્યારેમોહનની જ રાહ જુએ છે. તેણે કહ્યું નહોતું કે હું સાંજ પહેલાં આવીશ ? બંસી હમેશાં કાલ માટે કંઈક નવીન આશા રાખે છે, ને એવી રીતે એક પછી એક દિવસ ચાલ્યા જાય છે.

બંસી હવે તો મૂળજી ને મકનની હરીફ હતી. શાકની સારી ઘરાકી એને ત્યાં જ લાગતી; ને કોણ જાણે કેમ સૌથી સારું શાક પણ હમેશાં બંસીને ત્યાં જ રહેતું. મકન આંખમીંચામણાં કરીને બોલતોઃ 'ભાઈ, જગત આંધળું છે!' ને મૂળજી તેને આશ્વાસન દેતો હોય તેમ કહેતોઃ 'એમ તે કેટલા દી ? ચાર દીનું ચટકું!'

લક્ષ્મીદાસની વિરુદ્ધ ઘણી અરજીઓ થવાથી, ને લક્ષ્મીદાસે દરેક પ્રસંગમાંથી લાભ લેવાનું સૂત્ર ખૂબ ચલાવ્યું તેથી, તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો. હવે તે શાક લેવા આવતો, પણ સુપાર્કને ધીમેથી ચાલ્યો જતો. તેની જગ્યાએ નવો માણસ નિમાયો હતો, ને આખું બજારી મંડળ એ નવા

અધિકારીની સામે ટકી ન શકે એવાં હતાં.

૯

મુરલીની દુકાન પાસે થઈને, બકાલીઓની મંડળીમાં વાતચીત ચાલુ રહેતી હતી, 'આ છોકરો મુંબઈ જઈ આપણી મશ્કરી કરીને આવ્યો, ને તેણે આપણને ઠોકી દીધા!'

નવા આવનાર અધિકારીઓએ બપોરે માર્કેટમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ને એક પછી એક દુકાન પર ગર્વ ને આનંદ આપતો હતો. પાછળ પેલો એક પટાવાળો રહેમાન હતો. નવા મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરીએ પોતાના હાથમાં નાનું બિસ્કિટ તોડ્યું હતું, ને તેની સાથે ગલીઓમાં તે રમત કરતો હતો.

બંસીની દુકાન આવી. સેક્રેટરી ત્યાં થંભી ગયો. દુકાન પરથી કૂતરો ઊભો થઈ પૂંછડી હલાવવા લાગ્યો.

'ડાઘિયા!' બંસીએ કોમળ સ્વરથી કૂતરાને બોલાવી લીધો. ટપુનું નામ હવે ડાઘિયો હતું.

કૂતરો ગેલ કરતો પાછો ફર્યો, પણ આનંદના પોકાર દાબી શક્યો નહિ.

બંસી સાંભળે તેમ બકાલીઓમાં ધીમીધીમી વાતચીત થતી હતી: 'ઓલ્યો પ્યારેમોહન તો નહિ.'

'અરે હા, એ જ. અહીં છોકરો હતો ત્યારે તો રખડતો,' બીજાએ અનુમોદન આપ્યું.

'પુરુષના નસીબ આડે પાન, ભાઈ! નક્કર, આ ડાઘિયાને ગોતવા ગયેલ. ભૂલો પડ્યો, ને કોઈ મુંબઈના શેઠે હાથ ઝાલ્યો તે આજ આપણો ઉપરી થયો.'

'કહીએ છે મોટી પરીક્ષામાં પાસ થયો છે. અને...

આપણે મેં ના મેં . . . . '

'તમે શાક સારું જ વેચો છો કે!' પ્યારેમોહન બંસીની દુકાન પાસે ઊભો રહી તેને બોલાવવા લાગ્યો.

બંસીએ નીચેથી જરા ઉપર જોયું. એની મૂંઝવણ સ્પષ્ટ હતી. તેણે ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, 'જી, હા.'

કાલિયો વધારે ને વધારે ફરવા લાગ્યો.

'મને ઓળખો છો!' પ્યારેમોહને ઓળખાણ આપવાની પહેલ કરી.

બંસીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે ધીમેથી એટલો જ જવાબ વાળ્યો, 'તમને ન ઓળખું તો કોને ઓળખું! તમે પ્યારેમોહન!'

પ્યારેમોહન ડોકું ધુણાવી આગળ ચાલ્યો. પણ બંસીનું જગત એક જ સપાટે આશામાંથી અંધકારમાં ચાલ્યું ગયું. તેની આંખમાં અનાથનાનાં આંસુની સ્પષ્ટ છાલક આવી રહી.

પ્યારેમોહન આગળ ચાલ્યો ગયો કે તરત જ બંસીએ એક સુંદર દાડમ કાઢ્યું ને રહેમાન સામે ધરી બોલી, 'રહેમાન! આ નવા સાહેબ કે!'

'હા તે, વળી ભૂલી ગઈ! પ્યારેમોહનભાઈ એમનું નામ.'

'પરણેલા લાગે છે.'

'કેમ નહિ! આ નાનો છોકરો તેડ્યો છે ને!'

બંસીએ દાડમ આપ્યું, 'લે આ સાહેબના છોકરા માટે.'

રહેમાન સાહેબ પાસે ચાલ્યો ગયો. બંસી હાથ વડે મોં ઢાંકી ત્યાં જ બેસી રહી. કાલિયો આનંદમાં રઘવાયા જેવો આમતેમ ફરતો હતો. પણ બંસીની બધી આશા પર

નિરાશાનાં વાદળાં ફરી વળ્યાં હતાં. પ્યારેમોહન નાના છોકરા માફક રોજ ફરતો બાગમાં ફરી રહ્યો હતો.

બીજે દિવસે આખી બજારમાં વાત ફેલાઈ ગઈ હતી. બંસી પોતાની દુકાન જેમની તેમ મૂકી નાસી ગઈ હતી, ને સૌ ખપાણીઓ કુટીકુટી નાખી બેઠા હતા.

રહેમાનખાંએ પ્યારેમોહનને આ વાત કરી. પ્યારેમોહન એકદમ રોતા જેવો થઈ ગયો: 'હેં! બંસી નાસી ગઈ? ક્યાં?'

'કોણ જાણે, સાહેબ. બાઈ બહુ જબરી હુશિયાર હતી. કાલે નાનાભાઈને દીઠા, ને દીઠા ભેગું દાડમ કાઢી આપ્યું.'

'નાનાભાઈ કોણ?'

'કાલે આપની સાથે બજારમાં આવ્યા હતા ને? એને જોતાં જ પૂછ્યું, "સાહેબનો છોકરો છે કે? લે દાડમ આપજે." એટલે એવી વિવેકવાળી બાઈ, સાહેબ!'

પ્યારેમોહન નીચે બેસી ગયો. એના ચહેરા પરથી તેજ ઊડી ગયું. તે બે હાથમાં મોં ઢાંકી દઈ બોલ્યો, 'અરે રહેમાનખાં, તેં કાચું કાપ્યું છે. એ તો પાડોશીનો છોકરો હતો. રમતિયાળ છે માટે સાથે આવ્યો હતો. હું તો એકલો જ છું! તને બંસીએ બીજું કાંઈ પૂછ્યું?'

'હા, સા'બ, આપ પરણેલા છો કે નહિ; છોકરાંછૈયાં શું છે?'

પ્યારેમોહન નાના બાળકની માફક રોઈ પડયો, 'અરે, રહેમાનખાં!' તે એટલું જ બોલી શકયો.

દિવસોની તપાસ નિષ્ફળ ગઈ. બંસી નજ મળી. હતાશ

હવે, હમેશાં સાંજે, પ્યારેમોહન તે મારકીટમાં જાય છે, બગીચામાં પેલા આસોપાલવના ઝાડ નીચે બેસે છે, ને નાના છોકરાની માફક રોઈ પડે છે।...,

ઘણી રાતો રોતાં રોતાં ત્યાં જ પસાર થાય છે, ને છેક સવારે માણસો તેને ઘર તરફ જતો જુએ છે.

બંસીએ રાહ જોઈ તેમ પ્યારેમોહન હવે બંસીની રાહ જુએ છેઃ શ્રદ્ધાથી, પ્રેમથી, શાંતિથી, આશાથી.

મદભર નેનાં

આનંદમોહન વિચિત્ર પ્રકૃતિનો મનુષ્ય હતો. એ નાનો હતો ત્યારે એની માએ કહ્યું હતું કે આનંદમોહનને કોઈ ચાહે એટલું કપટ એનામાં નથી! એ બહુ ઉદાર હતો, ને તેથી ઘણો જ ગરીબ રહેતો. તેના સાચા અને અપ્રિય શબ્દોથી ભડકનારા સૌ તેને છાની રીતે પૂજતાઃ વખાણતા નહિ પણ માન રાખતાઃ સોબત ન રાખતા છતાં સોબતી થવા યોગ્ય છે એમ માનતા. આનંદમોહનના આવા કડવા સ્વભાવમાં એક કરુણ પ્રસંગ મળી ગયો. તેની માતાના મૃત્યુ પછી તેનો સ્વભાવ એવો ફરી ગયો કે જાણે હવે એ પહેલાંનો આનંદમોહન જ નથી! ચહેરો એટલો દઢ છતાં ગંભીર, શોકગ્રાહી અને મૃદુ બન્યો! ચાલ એટલી જ સીધી, અક્કડ અને અડગ છતાં સાબરમતીના કિનારા પર એનાં પગલાં એક કરતાં એક વધારે ભારથી ઊપડતાં! હજી પહેલાંનો જ રખડુ આનંદમોહન, પરંતુ હવે ખીસામાં મગફળીનાં ખોખાં ભરવાને બદલે, કે એક ખીસામાં બોર ને બીજા ખીસામાં એના ઠળિયા ભરવાને બદલે એનાં ખીસાં જુદીજુદી ચિત્રોની ચોપડીઓથી ભર્યાં રહેતાં!

આનંદમોહનની માતા માત્ર સ્ત્રી કે માતા ન હતી; શરાબમાં ચકચૂર બનેલા એના પિતાના ઘરની જીવની વ્યવસ્થા હતી. આનંદમોહનનો પિતા કેદારનાથ પ્રથમથી જ દારૂનાં પીઠાંનો અભ્યાસી હતો. બીજા ઘણા ત્યાં આવીને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ એનો અડગ અભ્યાસ ચાલુ જ હતો. પોતાની નેતરની સોટી લઈ ધીમેધીમે આ આરામગાહમાં જાય ત્યારે જ એને આનંદ આવે! આનંદમોહનની મા આ બધું જાણતી; ને તેણે પોતાનું સ્વત્વ ખિલાવી, પુરુષ-પતિને આ વ્યસનમાંથી બચાવવા બહુ યત્ન કર્યો; પરંતુ કેદારનાથના સ્વભાવમાં જરા પણ ફેર ન પડ્યો. આનંદમોહનની માતા જીવી ત્યાં સુધી તે દારૂડિયા પતિ અને રખડુ પુત્રની વચ્ચે સોનાની કડી હતી. બન્નેને ઘેર આવવાનું મન થાય એવી શીતળ છાયા હતી.

અને જો બેમાંથી એકેએ પોતાના સ્વભાવ પર કાબૂ મેળવ્યો નહિ, છતાં કાબૂ મેળવવા યત્ન ચાલુ હતો, અને ક્યારેકક્યારેક તો, પિતાપુત્ર બન્ને શિયાળાની ઠંડીમાં સગડી પાસે બેસી ઊનીઊની રસોઈ જમતા ત્યારે આ માનસિક પરાજય બીની આંખે કહી દેતા! એ બીની આંખ મીઠા શબ્દોથી સુકાતી. ત્યાં તો કેદારનાથ દારૂના પીઠા તરફ રવાના થયો હોય! મનુષ્ય પ્રકૃતિને જીવનમાં પોતે જ હોમાઈ જાય છે. એ પરાજયમાં જ એનો સનાતન સંગ્રામ છે.

સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી કેદારનાથનું અવ્યવસ્થિત પરંતુ ગરીબ ઘર ખરું કંગાલ બન્યું. અત્યાર સુધી એ ગરીબી પર એક સ્ત્રીએ કળાનો પડદો નાખી એને સાદું, સ્વચ્છ અને મધુર રાખ્યું હતું. એમાં સંધ્યાનાં છેલ્લા કિરણની સુંદર અને કરુણ

પ્રભા હતી; ને તેથી જોનારને એમાં ગરીબી કરતાં સાદાઈ વધારે લાગતી, અને ગરીબીની દયા કે ગ્લાનિ અનુભવવા કરતાં જોનાર સાદાઈનું સૌન્દર્ય જ અનુભવતો. કેદારનાથની ગરીબી આમ છુપાઈ રહી હતી, તે સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તરત જ ભયંકર રીતે ખુલ્લી પડી ગઈ. તેણે મરતાં મરતાં પણ છેવટ સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવ્યું હતું, ને છેવટની ભેટ જેવી કીમતી ઘરેણાંની એક સુંદર નાની ડબી પોતાના પુત્ર આનંદમોહનને આપી હતી. આનંદમોહન એ ઘરેણાં જોઈ ખૂબ રોયો. એના જીવનનું ત્યારથી પરિવર્તન થયું; એની માનો સ્વાર્પણ કરવાનો સ્વભાવ પુત્રમાં ખીલી નીકળ્યો, ને હવે પહેલાંનો એકલ, અડગ અનંદમોહન રખડુ છતાં રખડવાનો હેતુ ફેરવી બેઠો. ઉદાર રહ્યો ને ઉડાઉ મટી ગયો, ને ખુલ્લે દિલ છતાં પ્રિય અને કરુણ બની રહ્યો. માતાના મૃત્યુ પછી કેદારનાથની બધી સેવા આનંદમોહને ઉપાડી લીધી. આનંદમોહન મજૂર જેટલું કામ કરી મજૂરી કમાવા લાગ્યો. કેદારનાથના દારૂના પૈસા પૂરા પાડવા એ સારી રાત જાગવા લાગ્યો. એનો ચહેરો ફિક્કો પડતો ગયો, એનું શરીર લેવાતું ગયું. છતાં એણે માતાની જેમ ગરીબ ઘરને ટકાવી કેદારનાથનો ઘરનો મોહ જાળવી રાખ્યો!

પરંતુ કુદરત એની વિરુદ્ધ હતી. કેદારનાથ માંદો પડ્યો. શહેરનો ડૉક્ટર એટલે જંગલનો લૂંટારુ. સામાન્ય રીતે ડૉક્ટર લાગણી વિનાનો પ્રાણ છે, અને પ્રાણ વિનાનું શરીર છે! એનામાં ચેતન નથી, છતાં ચૈતન્ય દેખાય :છે. એનું શરીર જાડું હોય ત્યારે ધારવું કે એને હાથે ઘણાં મનુષ્યો મર્યાં છે: ને પાતળું હોય ત્યારે સમજવું કે માણસો ન માર્યાની એને

ફિકર છે। એને રોગી પર જેટલો પ્યાર છે તે કરતાં રોગ પર વધારે પ્યાર છે। ને તેથી રોગ ફિટાડવા કરતાં રોગીને જ ફિટાડે છે।

ડૉક્ટર રમણલાલે આનંદમોહનની ઘણા દિવસની ભેગી કરેલી મજૂરી એક ફેરામાં ઉહાની લીધી. આનંદમોહને પિતાને બચાવવા ઘરેણાંની ડબ્બી દોભી દીધી. પરંતુ કેદારનાથે ઉત્તરે દેહત્યાગ કર્યો. આનંદમોહન તે દિવસે છાતીફાટ રોયો. પેલી નેતરના સોટી ને સામેની શરાબની દુકાન। આજે કેદારનાથે દારૂના પૈસા માગ્યા નહિ, તેથી આનંદમોહનને લાગ્યું કે આજે જાણે આખું અમદાવાદ શાંત છે. એનું જૂનું ઘર આજે એની સાથે રોયું. ઘરના પથ્થર અને પોતે બન્ને જૂના મિત્રો હતા. આજે જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે મૈત્રી જામી હતી. આનંદમોહન દરેક પથ્થરનો સોબતી હતો, ને દરેક પથ્થર કેદારનાથનો જૂનો પરિચિત દોસ્ત હતો. આનંદમોહન આ ઘર સિવાય કેદારનાથનું સ્મરણ બીજે ક્યાં કરે! એટલી પરિચિત લાગણીથી સાંભળે પણ કોણ! કેદારનાથને સંભારે પણ કોણ! ચૈતન્ય ચૈતન્યની મૈત્રી એ તો તપેલા સ્વાર્થનો એક ટુકડો બીજા સ્વાર્થ સાથે જોડાય છે. ખરી મૈત્રી જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે હોય: પથ્થર અને શિલ્પી વચ્ચે હોય: પીંછી અને ચિતારા વચ્ચે હોય: વાદ્ય અને વગાડનાર વચ્ચે હોય: આનંદમોહન અને એના ઘર વચ્ચે હોય. આનંદમોહન ત્યાં ખૂબ રોયો। હવે આનંદમોહન તદ્દન ફર્યો. એ બેદરકાર બન્યો છતાં રખડુ મટી ગયો. એનું ઘર વધારે અવ્યવસ્થિત ન હતું, છતાં વધારે સ્નેહાળ હતું. હવે આનંદમોહનને ત્યાં

નાનાં છોકરાંની અખંડ ધૂન જામી જ હોય. આનંદમોહન હવે સ્વચ્છંદી હતો. મરજી પડે તો કમાય ને ખાય: આવું ન હોય તો કામે ન જાય. એ નિયમ નકશીકાર કારીગર હોવાથી સહેજે મજૂરી ચાર રૂપિયા પાડે, છતાં એ ક્યારેક ત્રણ આનામાં પણ મજૂરી કરતો. પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે જ એ કામ કરતો. ક્યારેક દિવસોના દિવસો કામે ન પણ જાય; ક્યારેક ત્રણચાર આનામાં મજૂર બને; ક્યારેક ચાર રૂપિયા આપતાં પણ કામ ન કરે. પોતાના પેટ માટે તે માત્ર પેટપૂરતી જ મજૂરી કરતોઃ પણ કોઈનું કામ કરવા, પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરી મજૂરી કમાતો. તે કહેતો, શક્તિનો ઉપયોગ સ્નેહ વધારવામાં છે. એને ત્યાં સાંજે છોકરાંની ધમાલ જામેઃ રાત્રે તે મધુર કંઠે પદ જમાવેઃ સવારે સુંદર આલાપે પ્રભાતને જગાડે. એનું જીવન એટલે અખંડ પુણ્યપ્રવાહ. ઘણાંને મોહ થાય એવું નિર્દોષ જીવન હતું; છતાં કોઈની હિંમત ન ચાલે એટલું કઠોર હતું.

આનંદમોહનના ઘરની સામે એક સુંદર વાડી હતી. એ વાડીમાંથી વારંવાર દુલારી ગામ તરફ જવા નીકળતી. એનાં વિશાળ, ગોળ, મદ અને મસ્તીભર્યાં નયન સહજ જ, આખા અમદાવાદની મૂર્તિમંત દીનાવસ્થા સરખી આનંદ-મોહનની બેદરકાર ઝૂંપડી પર અચૂક પડતાં.

એ નાના શા ગૃહના દ્વારમાં આનંદમોહન બેઠો હોય. ઘરમાં દૃષ્ટિ કરો તો ચૂલા પર માટીનું એકાદ હાંલ્લું કે આનંદમોહનની છેલ્લી કમાણી એકાદ ચટાઈ એટલું જ દેખાય. ને છતાં ઘરના બારણામાં બેઠેલ, નાનાં છોકરાં સાથે

હસતો હોય, કબૂતર સાથે રમતો હોય, મોરને નચાવતો હોય. ઝરૂખી ઉપર ચડી એ હસતો. ક્યારેક આનંદમોહન દ્વારમાં ઊભો હોય; અને ઘણાં કાણાંવાળા ને અસંખ્ય થીગડાંવાળા કોટના એક ખીસામાં હાથ નાખી સામેના ઝાડ પર દૃષ્ટિ ચોઢી આકાશ તરફ જોતો હોય. એક ખીસામાં હાથ હોય, અને બીજા ફાટેલ ખીસામાંથી બહાર પડતાં આંગળાં હાલતાં હોય. એના કોટનું મૂળ કપડું થીગડાંમાં ઢંકાયું હતું. થીગડાં કરતાં તીનાં વધારે હતાં: ને તીનાં કરતાં રંગ વધારે હતા. આનંદમોહનનો આ કોટ જોઈ કેટલાંક છોકરાં એને ગોદડિયો ફકીર કહેતા, ને ત્યારે આનંદમોહન જરાક મીઠું હસતો.

દુલારી હંમેશાં ત્યાંથી નીકળતી. એ તરફ તેની વાડી હતી. ને તે હંમેશાં ત્યાંથી શાક લઈ મારકીટમાં જતી. એની મસ્ત આંખ પર આનંદમોહનને જોઈ મદ ચડતો, એના ખુમારીભર્યા ચહેરામાં ગુમાનથી ભ્રૂકુટિ ચડતી. આનંદમોહન માટે જ નહિ, પરંતુ લગભગ ઘણા પુરુષને જોઈ દુલારીનો આ ગુમાનભર્યો ચહેરો ને મદભરી આંખ આટલી મસ્તીથી ફરતી. દુલારીની ચાલવાની ઢબમાં પણ યૌવન કરતાં સ્વભાવનું ગુમાન વધારે હતું. એ જ મદભર નેનાં, હજાર તલવારનો એક ઘા.

આનંદમોહન દુલારીને ઘણી વખત એમ જતી જોતો.

'તમે આ વાડીમાં રહો છો?' એક દિવસ આનંદમોહને તેને પૂછ્યું.

દુલારીએ ગુમાનથી તેની સામું જોયું. પુરુષ કરતાં છોકરો કહેવાનું મન થાય એવો હસતો ચહેરો હતો. પણ

દુલારીને જવાબ આપવાનું મન તો થયું.

'હા, આ વાડી અમારી છે.'

'તેથી જ તમને હમણાં ગામમાં જતાં જોઈ હું,' દુલારીના કાન પર પુરુષના અવાજ કરતાં છોકરાનો અવાજ અથડાતો: એનું સ્ત્રી તરીકેનું ગુમાન જાગતું હતું. તે બોલી, 'હા, ગામમાં હંમેશ કામ હોય છે; વાડીનું, શાકભાજીનું તે પરચૂરણ.'

આનંદમોહન ફરી બોલ્યો: બોલતાં ફૂંજ્યો, 'તમે એકલાં જ છો?'

દુલારીનો સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રગટ્યો. પુરુષને પરવશ બનતો જોઈ એનું ગુમાન સોગણું વધી પડતું. એવા મદમાં અને મસ્તીમાં જવાબ આપ્યો: 'ના, ના; મારી મા સાથે છે.'

આનંદમોહન કાંઈ સવાલ કરે તે પહેલાં એનો અટકચાળો હાથ ખીસું ફાડી બહાર નીકળી ગયો! તૂટી ગયેલ ખીસું હાથના જોરથી તદ્દન છૂટું થઈ ગયું, ને તેમાંથી બે-ચાર રેવડીના દાણા નીચે પડ્યા! આસપાસ ઊભેલાં છોકરાં હસીને તે તરફ દોડ્યાં. દુલારી જવા માટે પગ ઉપાડે તે પહેલાં આનંદમોહનના ચહેરા તરફ જોઈ રહી. એમાં ગરીબીની ગ્લાનિને બદલે બેદરકારી પ્રગટી રહી હતી: શરમને બદલે નિર્લેપ સરળતા હતી: જાણે આ ગરીબી એના હાથ અને પગ જેવો શરીરનો નિત્યવ્યવહાર હોય! જીવનનો અમસ્તો અકસ્માત હોય!

અભિમાનને બેદરકારી ખૂંચે છે: શ્રીમંતાઈને બેપરવાઈ અસહ્ય બને છે, જ્યારે અમલદારીને તે ચિમળાવી નાખે છે.

દુલારીને આનંદમોહનની સરલ નિરીક્ષના ગમી ગઈ; એનું ભાવભર્યું વદન પ્યારું લાગ્યું; પણ એની બેદરકાર ગરીબી ખૂંચી રહી.

ત્યારપછી એક દિવસ આનંદમોહન વાડીમાં પરચૂરણ કામે આવ્યો હતો. દુલારીને એ ગમ્યું. એણે આનંદમોહનને રક્ષકના જેવા અવાજથી પૂછ્યું, 'આનંદમોહન હમણાં મજૂરી નથી કરતા !'

'ના, હજી કાચા છે.'

'તો કાલથી અહીં આવજે !'

આનંદમોહન એની વાડીમાં ફરતો. દુલારીને એ પ્યારો બનતો હતો. દુલારી ત્યાં વારંવાર આવતી હતી.

'આનંદમોહન! લે આ કોટ,' દુલારીએ એક દિવસ કહ્યું.

'કોનો છે !'

'તને આપવો છે; લે, એ મારા બાપનો હતો.'

આનંદમોહને માથું ધુણાવ્યું।

'કેમ ! નથી લેવો !

આનંદમોહન બેદરકાર ફીકું હસ્યો: પોતાના કોટનાં અસંખ્ય થીગડાં તરફ જોઈ રહ્યો. 'હજી આ જૂનો નથી થયો, હમણાં મારે જરૂર નથી; બીજાને આપો.'

દુલારી પાછી હટી ગઈ. એના ગુમાનને પૂછે એવો સરલ પોતાનો હાથ જતો જોઈ એ ખિજાઈ: 'તું ગાંડો છે !'

'હાસ્તો.'

હવે પાછી દુલારીનું ધ્યાન આનંદમોહન તરફ ચોંટ્યું.

એનો મધુર ચહેરો યાદ આવતો, ને ત્યાં પોતાનું ગુમાન ઘેરાતાં એવો શબ્દ આનંદમોહન બોલતો નહિ, તેથી તે મનમાં ખિજાતી, ત્યારે આનંદમોહનને ખીજવવા ઘણા ગરીબો ભેગા કરીને દાન આપતી. પોતાના બંગલા આગે સ્વચ્છ ઘાસને બેસતી નિર્દોષ ને હસતું વદન કરી આનંદમોહન બોલતો, 'દુલારી! તું ગરીબોને દાન દઈ આશીર્વાદ મેળવે છે. આ ધનનો સદુપયોગ છે. મારી આ અઠવાડિયાની મજૂરી મારા વતી તું જ વહેંચી દે!'

આનંદમોહન હવે ઘણુંખરું દુલારીની વાડીમાં જ કામ કરતો. દુલારીની વૃદ્ધ માતા બહુ માંદી પડી. એ વખતે રાત્રિના અમદાવાદના આંટાફેરા આનંદમોહન જ કરતો. દુલારી જ્યારે ઊઠે ત્યારે આનંદમોહન વૃદ્ધ માતાને શેકતો બેઠો હોય!

દુલારીનાં ગોળ ને વિશાળ મોહભર્યાં નયનમાં આનંદમોહનનો ઉપકાર ખૂંચવા લાગ્યો. એને આનંદમોહનનો સ્નેહભર્યો પરવશ શબ્દ જોઈતો હતો. આનંદમોહનને સીધા ને સાદા શબ્દોમાં વાત કરવાની ટેવ હતી. એ દુલારીને ગમ્યું નહિ. આ પ્યારો છોકરો હસીને બોલતો, પરંતુ એક જ પ્રકારનું નિર્દોષ મધુર હાસ્ય. દુલારીએ એને વારંવાર ભેટો આપી પ્રેમ દર્શાવ્યો. આનંદમોહન આ ઉપકાર પાછા વાળી માન ધરાવતો, ને દુલારીના સ્વભાવનાં વખાણ કરતો; પણ એનાં વિશાળ નયનની છાયામાં ક્યારેય તે મસ્ત બન્યો દેખાયો નહિ.

દુલારીને આ ગમતું નહિ. આનંદમોહન પાણીના ક્યારામાંથી પાછી ફરતી દુલારી તરફ જોઈ રહેતો, વાર્તાલાપે

કરતો, પરંતુ પોતાનો જૂનો કોટ દુલારીને દેખી છુપાવતો નહિ, પોતાનો પૃળભર્યો ચહેરો ધોતો નહિ. દુલારીની હાજરીથી એના વર્તનમાં ફરેફ જરતો, પરંતુ એ દુલારીના મનમાં હસતો નહિ. એને સારા ભેદ કરતાં પરવશતા જનાવે, તેનું અભિમાન પોષે એવા શબ્દની જરૂર હતી.

દુલારીએ ત્યારપછી આનંદમોહનને કહ્યું, 'આનંદમોહન ! મારી માની ચાકરી માટે હવે તો અમારું એક માણસ આવશે. માટે તું હવે તારી ઝૂંપડીમાં જા !'

આનંદમોહને શાંત ઉત્તર આપ્યો; 'ભલે ! પરંતુ અડધી રાતે કામ પડે તોપણ હું તો હાજર જ છું એમ માનજે.'

'વાંધો નહિ,' દુલારીએ કહ્યું, 'અને તારે કાંઈ જોઈએ ! ઠંડી છે; કપડાં કરાવવાં છે ! ઓરડી સમારવી છે ! અને જમવા તો અહીં જ આવજે હો !'

આનંદમોહનનો હાથ એના ફાટેલા ખીસામાં પડ્યો. એક સાકરનો ગાંગડો મોંમાં મૂકી તે બોલ્યો, 'ના, ના. મારે કાંઈ જરૂર નથી, અને કપડું તો હજી કપાં ફાટ્યું છે !'

'ઠીક, તારી મરજી,' દુલારી અશાંતિથી બોલી.

આનંદમોહન કરુણ દૃષ્ટિ ફેંકી ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસ રાત્રે પવનનું તોફાન વધ્યું. દુલારીની માતાની બીમારી વધી ગઈ. દુલારી ને એક વૃદ્ધ ડોશી છાનાં બેઠાં હતાં. એટલામાં દ્વાર ખખડ્યું. આનંદમોહન આવ્યો. દુલારીએ ભીની આંખે તેના તરફ જોયું. આનંદમોહનની સાથે ડાક્ટર હતો.

દિવસ ઊગ્યા પહેલાં તો મા ચાલી ગઈ. દુલારી રોઈ.

આનંદમોહન રોગો ને દુલારીને કહ્યું કે ' હું તારો નોકર છું તે યાદ રાખજે. તારું દરેક કાર્ય હું કરીશ. '

હજી દુલારી ત્યાંથી નીકળતી. આનંદમોહનની અકિંચન ઝૂંપડીમાં કાંઈ હતું નહિ, છતાં એ એટલો જ આનંદી હતો.

દુલારીની ઠસ્સાદાર યૌવનભરી ચાલમાં મદ વધ્યો હતો. હજી એની મસ્તીમાં એટલું જ ગુમાન હતું. માતાના મૃત્યુ પછી એનામાં કુલમાલિકીનું અભિમાન આવ્યું હતું.

એક વખત દુલારી સાંજે આનંદમોહનના ઘર પાસેથી નીકળી. આનંદમોહન હાથમાં એક પવાલું ને થાળી લઈ બજાર તરફ જતો હતો. એક કપડું પણ સાથે હતું. દુલારી આશ્ચર્યથી તેની પાછળ ચાલી. કેટલીક ગલીકૂંચી વટાવ્યા પછી દુલારીએ તેને એક દુકાનદારને ત્યાં ઊભો રહેતો જોયો. દુલારી થોડે દૂર પણ અદૃશ્ય ઊભી હતી. એણે વાત સાંભળી :

' આ થાળી, પવાલું અને ધોતિયું રાખવાં છે ? '

' હા. '

' કેટલું આપીશ ? '

' બે રૂપિયા. '

' કાંઈ વધારે ? '

' નહિ. '

આનંદમોહને બધું વેચી માર્યું. બે રૂપિયા લઈ તે જલદીથી એક પોળમાં ચાલ્યો ગયો.

દુલારી તેની પાછળ જ હતી. અવાવરુ ને અપરિચિત એવા સ્થાનમાં તે આવી ઊભો અને એક નાના ઘરની સાંકળ ખખડાવી. કોઈએ બારણું ખોલ્યું ને બંગડીના રણકાર પરથી

દુલારીએ જોયું કે એક રંભ ગુમ્મા હતી. ઈર્ષ્યાથી અને આશ્ચર્યથી દુલારી ત્યાં ઊભીઊભી અંદર થતી વાતચીત સાંભળવા લાગી.

'કોઈ આવ્યું હતું?' આનંદમોહનનો અવાજ હતો.

'હા; ડાક્ટર શંકરપ્રસાદ.'

'શું કહ્યું!'

'દર્દીને બચાવવો હોય તો પચાસ રૂપિયા ખરચ થશે!' દુલારી સાંભળી રહી. એણે બારીમાંથી અંદર જોયું તો કોઈ પુરુષ દર્દીની સામે સ્ત્રી બેઠી હતી.

આનંદમોહનનો ગરીબીને હસાવતો એ જ સ્વર આવ્યો, 'પચાસ જ ને!'

'હા.'

'ઠીક ત્યારે, આ પચીસ; ને બીજા પચીસ કાલે આપીશ.' આનંદમોહને પચીસ રૂપિયા પૂરા કરવા ઘરની બધી સમૃદ્ધિ વેચી હતી: થાળી, વાટકો ને પીતળિયું ઉસ્સો હતાં!

'રમણ! કેમ છે?' આનંદમોહને દર્દીને પૂછ્યું. પુરુષનો મંદ દર્દભર્યો અવાજ આવ્યો, 'સારું છે, આનંદ-મોહન! તું આવ્યો? કોઈએ મદદ કરી? હવે ઘરમાં વેચવાની ચીજ પણ નથી!'

'મદદ મળી ગઈ છે!'

દર્દીએ છુટકારાનો એક દમ ખેંચ્યો. આનંદમોહન ત્યારપછી તરત બહાર નીકળ્યો. દુલારી અંધારામાં છુપાઈ ગઈ. એનું ગુમાન સરી જઈ ઓરત પ્રગટતું હતું!

આનંદમોહન ત્યાંથી ચાલ્યો. એક પ્રખ્યાત કારીગરની

દુકાન પર આવ્યો. અંદર એક વૃદ્ધ પુરુષ ગાદીતકિયા પર લાંબા પગ કરી પડ્યો હતો. સામે એક યુવાન બેઠો હતો. વૃદ્ધે આનંદમોહનને જોઈ પરિચિત સ્વરમાં કહ્યું, 'આઈએ, બાદશાહ! હાલ ક્યાં છો? કાલથી કામે આવશો? એક અઠવાડિયું જરૂર છે.'

આનંદમોહને જવાબ વાળ્યો તે દુલારી પાછળ હતી તેણે સાંભળ્યો: 'હા; પણ અઠવાડિયાના પૈસા અગાઉથી લઉં!'

'ભલે અગાઉથી!' યુવાને જવાબ આપ્યો. એક કારકુને તરત વીસ રૂપિયા ગણી આપ્યા. આનંદમોહન રૂપિયા લઈ નીચે ઊતર્યો. તે પાછો જોસથી ચાલવા લાગ્યો. લગભગ દસ વાગ્યાનો સમય હતો ને દુલારીને તો ઘેરથી નીકળ્યાં બહુ વાર થઈ હતી, પરંતુ એના ગુમાનનું વિષ ઊતરતું હતું. તે આનંદમોહનની પાછળ જ ચાલી.

આનંદમોહન પાછો તે દર્દીને ઘેર જ ગયો. રૂપિયા આપ્યા અને કાલે તુરતમાં પાંચ રૂપિયા મળશે એમ કહી રવાના થયો.

તે સીધો પોતાની ઓરડીએ ગયો ને દીવો કર્યા વિના નિરાંતે દ્વાર ઠસાવી સૂતો.

દુલારીનું વિષમય ઘેન હવે ઊતર્યું. આનંદમોહન કોઈ ઉદાર ગરીબ હતો. હવે એની સમક્ષ આનંદમોહનનો પ્યારો ચહેરો જ તરી રહ્યો.

બીજે દિવસે સવારે આનંદમોહન દુલારી પાસે પાછલો હિસાબ કરવા આવ્યો હતો. તેને પાંચ રૂપિયાની જરૂર હતી તે દુલારીને ખબર હતી.

'કેટલો હિસાબ થાય?' દુલારીએ હસીને પૂછ્યું.

'સાડાપાંચ રૂપિયા ને બે આના.'

'કેમ?'

'પખવાડિયું કામ કર્યું તેના હમેશના છ આના લેખે.'

'પણ એક દિવસ તેં અરધો રોજ કામ કર્યું છે તેનું કેમ?'

'બરાબર, ત્રણ આના ઓછા આપો.'

'ઠીક લે.'

દુલારીએ પૈસા ગણી આપ્યા. આનંદમોહન વિચારમાં પડ્યો. તે કાંઈક સંભારવા લાગ્યો.

'કેમ, હિસાબ ખોટો છે?'

'ના; પણ તમે બે આના માગો છો.'

'શાના?'

આનંદમોહનનો ચહેરો ફક્ક થયો: 'એક રાત્રે તમારી વાડીમાંથી નાળિયેર ચોર્યું હતું; તે પૈસા આજે વાળી લ્યો!'

દુલારીનાં વિશાળ મદભર નેનાંમાં સ્નેહની કરુણ દયા પ્રગટી! એનું વિષ ઊતરવા માંડ્યું! એ બોલી, 'આનંદમોહન! તારે બીજી મદદ જોઈએ છે?'

'મારે!' આનંદમોહન હસ્યો! 'ના, ના; હજી મારો કોટ ચાલે છે; વાસણ પૂરતાં છે! બીજું શું જોઈએ?' દુલારીની સમક્ષ ગઈ રાતનો આખો ઇતિહાસ તર્યો: એણે પેલા દર્દીને મદદ કરવા વાસણ વેચ્યાં, એક અઠવાડિયાની મજૂરી અગાઉથી લીધી, ને આ મજૂરીમાંથી પાંચ રૂપિયા આપ્યા પછી તેને માટે એક અઠવાડિયાની ખોરાકીના પાંચ આના રહેશે!

'ઘેલા ઉદાર! અઢી પૈસામાં દિવસ કાઢવો છે શું?'

કહેતાંક ને દુલારીએ પ્યારથી આનંદમોહનનો હાથ પકડી લીધો.

આનંદમોહન આજે સ્નેહભરી દૃષ્ટિ ફેંકી દુલારીને વીંધી રહ્યો.

'દુલારી ! આ શું ?'

દુલારીની ઓઢણી માથા પરથી ખસી ગઈ. એનાં ઝુલ્ફાં ચારે તરફ વેરાઈ ગયાં. એ પોતાનાં મદભર્યાં વિશાળ આકર્ષક નયનો જરાક તીરછાં ફેંકી હોઠે આંગળી અડાડી હસીને બોલી, 'શું તારી ઉદારતા દુલારીથી અજાણી છે ?'

દુલારીની શુભ્ર દંતપંક્તિમાં એના જરાક હેલે ચડેલા ગુલાબનું પ્રતિબિંબ પડ્યું, અને કપોલ પરના તિલક સાથે આ કાળા મીનાનું ગુલાબ સ્પર્ધામાં પડ્યું. ચિત્રકારને દુલારીના ચહેરામાં બે આછાં ટપકાં મૂકવાનાં હતાં : એક કપોલ પરનો તિલ, અને બીજું દંતપંક્તિમાં પડેલ મીનાનું સુંદર પ્રતિબિંબ.

આનંદમોહનના બાહુ સાથે દુલારી રમી રહી.

પૃથ્વી અને સ્વર્ગ

જ્યાં સતલજનાં ઉનાળાનાં વેગભર્યાં પાણી હિમાલયની તળેટીનો ભાગ છોડીને પંજાબના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાં ગગનચુંબી ડુંગરાઓની પરંપરા અને નાખી નજર ન પહોંચે તેવાં લાંબાલાંબાં મેદાનો એકબીજા સાથે હાથમાં હાથ મિલાવી આજે સૈકાઓ થયાં ગાઢી મૈત્રી સાધી રહ્યાં છે.

જ્યારે જગત બાલ્યાવસ્થામાં હતું ત્યારે એ મેદાનો પર નિસંગ અને નિરંકુશ હરણાંઓ કિલોલતી ચરતાં ફર્યાં કરતાં; સોનેરીરૂપેરી વાદળીઓના પડછાયા નીચે ઋષિમુનિની ગાયો ત્યાં ચર્યાં કરતી; તેનાં વાછરૂ રૂપાળાંરૂપાળાં નાની ડોકો આમથી તેમ ફેરવીને ચારે તરફ દોડ્યાં કરતાં; સમિધ લઈ ને આવતાં ઋષિમુનિનાં સંતાનો જલધિજલના તરંગ જેવા મેઘને ડુંગરાઓ પર ઘૂમતા જોઈ રહેતાં. ચારે તરફ નવો પ્રાણ, અમૃતભર્યું સ્વપ્ન ને મનોહારી જિંદગી ભરચક જણાતાં.

ન જાણી શકાય તેટલાં વર્ષો પહેલાં સતલજના કિનારા પર બે સુખી કુટુંબ રહેતાં હતાં. તેમની સાદી ઝૂંપડીમાં વેદ અને ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન, ભણ્યા વિનાનું કે બોલ્યા વિનાનું,

અનુકરણ માનવાની ત્યાં પ્રથા હતી. એ પ્રદેશમાં વિવાહ કોઈ જાણતું નહિ; પ્રેમને સૌ પિછાનતાઃ અને પ્રેમથી બંધાયેલ યુગલ મૃત્યુથી છૂટાં પડતાં નહિ. ત્યાં વિધવાવિવાહનો પ્ર કોઈ રાજસી પ્રકૃતિના માણસે હજી રજૂ કર્યો ન હતો કારણકે ત્યાં કોઈ બાલવિધવા થતી નહિ, અને મોટી વિધવાઓ બધી પવિત્ર રહેતી. ત્યાં કોઈ વિધુર ન હતો, કારણકે પ્રેમ બંધન પુરુષ સ્ત્રી સૌને માન્ય હતું. ત્યાં માણસને મારના ડૉકટર ન હતા, કારણકે જિવાડનાર કુદરત હતી. ત્યાં ખોટી મોટાઈ, દંભભર્યો વિવેક કે અકારણ ધમાલ ન હતી. ત્યાં આંખ બોલતી અને જીભ મૂંગી રહેતી. ત્યાં વસ્તુ હતી, વસ્તુના ભાવો ન હતાઃ વ્યાપાર ન હતો, વ્યવહાર ન હતો, મંદિરો ન હતાં, કથા ન હતી, રાજ ન હતું, રાજા ન હતોઃ કાયદો ન હતો, યંત્ર ન હતાં; હતો માત્ર પ્રેમ. પ્રેમથી વસ્તુ મળતી ને અપાતી. ધર્મ ખુલ્લા મેદાનમાં ઈશ્વરની પૂજા કરતો. કથા માત્ર અંતરમાં જ ચાલતી. સૌ પોતે પોતાના રાજા હતા. નીતિ એ કાયદો હતો. સત્ય એ મર્યાદા હતી. સદ્‌ગુણને સૌ ધર્મ માનતા, શૌર્યને યંત્ર સમજતા. એવો એ અદ્‌ભુત પ્રદેશ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ જેવો પ્રકાશતો.

ઘનશ્યામ વાદળાંઓ હિમાલયને ઘેરીને ઊભાં હતાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં અદ્‌ભુત રંગોની અદ્‌ભુત મિલાવટ જામી હતી.

એ વખતે સતલજ પાસેના એક સૌથી ઊંચા ડુંગરા ઉપર આરણ્યક અને સુકેશી બેઠાં હતાં.

બધાં મેદાનોમાં ઘાસ ઉપર ફૂલની જાજમ પથરાઈ ગઈ હતી. ડુંગરાઓ ધોવાઈ ધોવાઈને પશ્ચાત્તાપ પછી બનેલા

હૃદય જેવા નિર્મળ થયા હતા. ઝાડ ઉપર નીલો રંગ પથરાયો હતો. પક્ષીઓ કૌકતાં હતાં, મેઘ ઊકના હતા, કુદરત ખીલી હતીઃ પ્રેમના વિકાસની જે ઋતુ કહી છે તે એ ઋતુ હતી.

સુકેશીના શરીર ઉપર તેના છુટા વાળ લોટી રહ્યા હતા. તેણે કમળપત્રથી શરીરનો નીચેનો ભાગ ઢાંક્યો હતો ને ફૂલની ચાદર માથા ઉપર ઓઢી હતી. તેના કાનમાં આરણ્યક ફૂલ પરોવી રહ્યો હતો.

અચાનક જેમ શરીરમાં વીજળીનો સંચાર થાય તેમ બન્નેએ અકથ્ય રોમાંચ અનુભવ્યો.

પ્રેમની મૂંગી ભાષા તેમની આંખોમાંથી બોલતી હોય તેમ ઘડીભર બન્ને અનિમિષ નેને સામસામે જોઈ રહ્યાં.

આરણ્યક ફરી તેનું ઉત્તરીય ગોઠવવામાં ગૂંથાયો. આ વખતે મેઘ નીલાંબરા પૃથ્વીને ચૂમતા હતા, શિખરો મેઘને સ્પર્શતાં હતાં, વેલીઓ વૃક્ષને વળગતી હતી, અને વનના મોરલા પાસે ઢળકતી ઢેલો ફરતી હતી.

એટલામાં સુકેશીની દૃષ્ટિ આરણ્યકના હાથ પર પડી. આરણ્યકે પોતાની મુઠ્ઠીમાં કાંઈક સાચવી રાખ્યું હતું. મંદ હાસ્ય કરીને સુકેશીએ પોતાના કોમળ હાથથી આરણ્યકની મુઠ્ઠી ઉઘાડી.

જેમ વાદળાંથી ઢંકાયેલી ચંદ્રની કાન્તિ વાદળું દૂર થતાં શોભી રહે, તેમ મુઠ્ઠી ખૂલતાં જ ઇન્દ્રનીલમણિની હરિયાળી કાન્તિથી આસપાસની જમીન પ્રકાશી રહી.

'આ શું છે આરણ્યક!' બોલીને સુકેશીએ ઇન્દ્રનીલમણિ પોતાના હાથમાં લીધો.

'આ પથ્થર મને શરદની ખીણમાંથી મળ્યો છે. નીલાકાશ જેવો એનો ઘેરો શ્યામ રંગ અત્યંત મોહક છે.'

સુકેશી ઇન્દ્રનીલમણિ તરફ જોઈ રહી. મણિ વધારે ને વધારે સુંદર લાગતો હતો.

સ્ત્રીને સહજ પ્રેમભર્યા ઉમળકાથી તેણે મણિને પોતાની છાતી ઉપર લગાવ્યો. શ્રીકંઠના લાંછન જેવો તે સુકેશીના સુંદર વક્ષઃસ્થળને શોભાવી રહ્યો.

આરણ્યક આ મોહન સૌંદર્ય જોઈ રહ્યો. પોતાની કમળપત્રથી ઢંકાયેલી છાતી પરથી હળવે રહીને સુકેશીએ ફૂલની ચાદર દૂર કરી. પ્રભાતમાં જેમ કમળસંપુટ અર્ધખીલ્યું અર્ધ–વણખીલ્યું શોભી રહે તેમ સુકેશીનું રસયૌવન શોભી રહ્યું. જેમ ભીના શ્વેત બરફના ખંડમાં ઘનસ્યામ મેઘનો રંગ સોંસરવો નીકળી હિમશકલને અવર્ણ્ય જાંબુડા રંગથી રંગી રહે તેમ એ રસપ્રદેશને ઇન્દ્રનીલમણિએ રંગી દીધો.

કિંચિત્ હાસ્ય કરીને સુકેશી આરણ્યક તરફ ફરીને બોલી, 'આરણ્યક, આ મણિ તો મને શોભે એવો છે.'

આરણ્યકે અત્યંત પ્રેમથી એ મણિને સુકેશીની ફૂલની ચાદરમાં છુપાવી દીધો.

'એ મણિ તારો જ છે, સુકેશી!'

એ વખતે નીલા મેદાન પર થઈને સુમેરુ ડુંગર ઉપર ચડતો હતો. તે ચડતાં ચડતાં થંભી ગયો. સુકેશીના જમણા હાથને ખેંચીને આરણ્યક તેનાં સ્નેહથી નીચે નમતાં નેણ ચૂમી રહ્યો હતો.

સુમેરુ આ જોઈને થંભી ગયો.

તે વખતે એ મેદાન પર પહેલવહેલી ઈર્ષ્યા ઉદ્‌ભવી.

પાસેનો એક ડુંગર મોટા અવાજ સાથે નીચે દડી પડ્યો! તેના અવાજથી વન ધ્રૂજ્યાં, પક્ષીઓ નાઠાં, પશુઓ રોયાં અને પર્વતોએ પડઘા આપ્યા. એ અવાજથી સુકેશી અને આરણ્યક જાગી ઊઠ્યાં, અને તેમની નજરે ડુંગર પરથી દડતો મોટો પથ્થર અને ડુંગર પર ધીમેધીમે ચડતો સુમેરુ બન્ને દેખાયાં.

સુમેરુને ત્યારથી ઈર્ષ્યા થઈ છે. તેણે ઘણીઘણી ખીણો ખૂંદીને બીજા અનેક લાલપીળા ચળકતા પથ્થર ભેગા કર્યા છે. પોતાની ગાયોને ડોકે તેણે રૂપાળા પથ્થરોની માળા લટકાવી છે. પણ તેમાં ક્યાંય પેલા ઇન્દ્રનીલમણિ જેવો પથ્થર નથી.

એક દિવસ ગુરુ સતપર્ણની પાસે જઈ ને સુમેરુએ કહ્યું કે મારે હવે અરણ્યવાસ કરવો છે.

અત્યંત મધુર અવાજથી ગુરુ બોલ્યા, 'કેમ બેટા! તને શાથી એકાંતવાસ પ્રિય બન્યો છે?' સુમેરુએ કચવાતાં ઉત્તર આપ્યોઃ 'સુંદર પ્રભાત જેવી સુકેશી આરણ્યક સાથે ફરે છે.'

ગુરુએ કિંચિત્ હસીને ઉત્તર આપ્યો, 'જે પ્રદેશમાં મનુષ્યો પ્રેમની ઈર્ષ્યા કરે છે, યોગ્ય યુગલને ઈર્ષ્યાથી જુએ છે, ત્યાં નરકની ગંધ પ્રગટ થાય છે, ત્યાં જીવનમાં રસને બદલે વિકાર પ્રગટે છે; ત્યાં પવિત્ર પ્રેમની સૃષ્ટિને બદલે વિલાસની બદબો છૂટે છે. હે પુત્ર! તું પણ તારી કોઈ યોગ્ય સહધર્મચારિણી શોધીને સુખી થા.'

'ગુરુદેવ! હું સુકેશીને જ મેળવીશ. આરણ્યકે તેને એક

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સુમેરુના [illegible] ઓ રંગીન પથ્થર [illegible] જેવા કિંમતી [illegible] પથ્થર, [illegible] જેવા [illegible] રંગના પથ્થર, અને બીજાં [illegible] જેવા [illegible] પથ્થર સુમેરુ પારેખી જ મળે છે. તેના બદલામાં ગાયો, જવ, [illegible], નવનીત અને દૂધ તેને ત્યાં [illegible] આવે છે. ત્યાંની સુંદરીઓ હવે [illegible] કાંઠાથી કાન પૂરવાને બદલે લાલ પથ્થરને લટકાવવાનો શોખ ધરાવે છે. સૌ એ શોખને પૂરવા પરાધીન બન્યાં છે. સુમેરુએ ત્યાં નવો કાયદો ચલાવ્યો અને જાણેઅજાણે સૌ તેની સત્તા તળે આવ્યાં. આજ દિવસ સુધી સૌ સૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે વસ્તુઓ આપલે કરતા. દરેક વસ્તુ સરખી કિંમતની હતી, તે બધી સરખી ઉપયોગી હતી. પણ સુમેરુએ પથ્થરના રંગ અને સૌંદર્ય પરથી દરેક પથ્થરની જુદીજુદી કિંમત આંકી. સુમેરુ પાસે ઘણી વસ્તુઓ આવી પડી ને જેમને જરૂર હતી તેઓ વસ્તુ વિના રખડવા લાગ્યાં.

એક વખત એક જુવાન માણસ સુમેરુ પાસે આવ્યો. તેણે સુમેરુને જવ આપ્યા અને નવનીત માગ્યું. સુમેરુએ જવાબ આપ્યો કે હું જવને બદલે નવનીત નહિ આપું. મારે બેમાંથી એકેની જરૂર નથી. પેલા જુવાને કહ્યું કે ત્યારે મારે

જરૂર છે માટે તમારે આપવું જોઈએ.

'પણ એ તો મારું છે તે કેમ અપાય?' સુમેરુ આ શબ્દ બોલ્યો ત્યારે ચુસકાર કરતો પવન દેવદારનાં વન સોંસરવો નીકળી ગયો.

આ પ્રદેશમાં આ શબ્દ અને આ વિચાર નવા હતા.

'ત્યારે એ ચીજનો ઉપયોગ શો?' પેલા જુવાને પૂછ્યું.

આંખ ફરીને સુમેરુએ જવાબ વાળ્યો, 'સત્તા મેળવવી તે.'

ફરી વન ધ્રૂજ્યાં. આ નવા વિચાર પૃથ્વીને અપવિત્ર કરતા હતા.

'સત્તા એટલે શું?' ભોળા જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. તે વખતે બીજી દિશામાંથી અનેક સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સુમેરુના એકાંતવાસ તરફ આવતાં દેખાયાં. કેટલાક ગાયો લઈ ને, કોઈ જવ લઈ ને, કોઈ કમળ અને કંદ લઈ ને, અને ઘણા તો નવનીત, દૂધ અને માટી લઈ ને આવતાં દેખાયાં. સુમેરુ તેમના તરફ જોઈ રહ્યો અને પછી પેલા ભોળા જુવાન તરફ ફરીને ગર્વથી બોલ્યો, 'જો આનું નામ સત્તા. કેટલાં માણસો આ તરફ આવે છે!'

આખું ટોળું સુમેરુ પાસે દોડી આવ્યું. કેટલાંક બૂમ પાડતાં હતાં કે અમને લાલ પથ્થર આપો. કેટલાકે આસમાની પથ્થર પર નજર ઠેરવી હતી. કોઈકને પીળા પથ્થરનો મોહ હતો. સત્તાધીશની ઢબથી સુમેરુએ બધાને કહ્યું, 'સૌ શાંત રહો!'

ટોળામાં એકદમ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ.

સુમેરુએ કેટલાક ધોળા અને પીળા કટકા કાઢ્યા.

સૂર્યનાં કિરણ નીચે તેઓ પ્રકાશવા લાગ્યા.

'એ શું છે? એ શું છે? અમને એવા કટકા આપો,' આખા ટોળામાંથી સૌ બોલવા લાગ્યાં. એક કટકાને ઉપાડીને સુમેરુ બોલ્યો, 'આનું નામ સુવર્ણ, અને આ ધોળો કટકો તે રજત.'

'અમને સુવર્ણ આપો.'

'અમને રજત આપો.'

'અમને બન્ને આપો.'

'શાંતિ રાખો!' ફરી સુમેરુ બોલ્યો, અને આખું ટોળું શાંત થઈ ગયું.

'સુવર્ણ કોને કોને જોઈએ છે?'

'મને' અને 'અમને'ના અવાજથી વાતાવરણ ભરાઈ ગયું. સુમેરુ સંતોષથી હસવા લાગ્યો. 'ત્યારે જુઓ આ પાત્ર; આવાં સો પાત્ર જવથી ભરી આપશે તેને આટલું સુવર્ણ મળશે,' સુમેરુએ એક માટીનું પાત્ર લઈને ક્રિયા સમજાવી.

સૌ બાહ્રામંડળ માફક ઊભાં રહ્યાં, અને પછી જેની પાસે દૂધ હતું તેણે દૂધ આગળ ધર્યું: 'પણ આ દૂધ છે તેનું?'

સુમેરુએ માટીના નવા પાત્રથી દૂધ ભરવા માંડ્યું. રજત અને સુવર્ણના કટકા સૌ લેવા લાગ્યા; અંદરઅંદર જોવા લાગ્યા; અરસપરસ દેખાડવા લાગ્યા.

છેટેથી આરણ્યક અને સુકેશી આવતાં હતાં. આખા ટોળામાં સુમેરુ સ્વામી જેવો શોભી રહ્યો હતો. તે પેલા ભોળા જુવાન તરફ ફર્યો: 'જુવાન માણસ! તારે મારા દાસ થવું છે?'

'દાસ શું ?'

'સત્તા એટલે શું એ તેં જોયું ?'

'હા.'

'ત્યારે દાસ એટલે શું તે હવે જો: આ બધું એક તરફ મૂક, પથ્થર સરખા ગોઠવ, પણે કમળપત્રો ગોઠવી દે, પેલી જગ્યાએ દર્ભાસન નાખી દે.'

ભોળો જુવાન તે પ્રમાણે કરવા ગયો.

સુમેરુ રાજા તરફ ફર્યો, 'તમને યાદ રહી જાય માટે બોલો: સો પાત્ર જવનાં બરાબર ત્રણ સુવર્ણના કટકા.' આખું રાજ્ય એકસાદે બોલી ઊઠ્યું, 'સો પાત્ર જવનાં બરાબર ત્રણ સુવર્ણના કટકા !'

'દોઢસો ઘડા દૂધના બરાબર દસ રજતના કટકા,' અને એવા ઘોંઘાટથી હિમાલયનાં વન ગાજવા લાગ્યાં.

'પાંચસો ગાયનો એક ઇન્દ્રનીલમણિ,' એના પડઘાથી પણ પહાડ છવાયા.

'દસ ઇન્દ્રનીલમણિની એક સ્ત્રી,' એ વખતે સુકેશી ને આરણ્યક ત્યાંથી પસાર થતાં જરા થોભ્યાં. રાજાએ સુમેરુને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'દસ ઇન્દ્રનીલમણિની એક સ્ત્રી.'

અત્યંત ખિન્ન હૃદયથી એ યુગલ ત્યાંથી ચાલ્યું ગયું.

સુમેરુને આખી રાત્રિ નિદ્રા આવી નહિ. તેની પાસે અખૂટ સમૃદ્ધિ હતી, એક દાસ પણ હતો અને બીજા અનેક થવાની તૈયારીમાં હતા; છતાં તે આજે સુખે સૂતો નહિ. નીલોત્પલ જેવાં સુકેશીનાં નયન તેને વારંવાર યાદ આવતાં હતાં.

તે પોતાના અતિ મૂલ્યવાન પથરાઓ લઈને સવારે

આરણ્યકને ત્યાં ગયો.

પ્રભાતનો સૂર્ય કમળપત્ર પર પડેલાં જળબિંદુનો સોનાનો મુગટ રચી રહ્યો હતો, ખૂલતા ફૂલગુચ્છોથી રંગનાં કમળ જરાક પોપચાં ઉઘાડીને પ્રભાતને નિરખતાં હતાં, ને સુકેશી ત્યાં જળપાત્ર લઈને ઊભી હતી. છેટેનાં મેદાનમાં સારસ ફરતાં હતાં.

પોતાના મહામૂલ્યવાન પથરાઓ સુમેરુએ સુકેશીને ચરણે ધર્યા. સરોવરથી પાણી ભરીને પાછી ફરતી સુકેશી ઘડીભર ત્યાં થંભી. વન એને જોવા થંભ્યાં હતાં, ને સુમેરુ અત્યંત તૃષ્ણાથી એને નિહાળી રહ્યો હતો.

'સુંદરી!' તે બોલ્યો. તેના શબ્દમાં વિહ્વળતા હતી અને નસેનસમાં ઘેન હતું: 'સુંદરી! હું તારી પાછળ આવ્યો છું, ઇન્દ્રનીલમણિ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન અસંખ્ય પથરાઓ હું તારે માટે લાવ્યો છું. હું તને એમનો હાર કરી આપીશ.'

'સુમેરુ!' સુકેશીએ જવાબ વાળ્યો, 'પ્રેમને તેં કદી જોયો છે?'

અવાક બનીને તે ઊભો રહ્યો. સુકેશીના પ્રવાલ જેવા હોઠ પર સ્મિત ફરક્યું. તેણે ફરી પૂછ્યું, 'પ્રેમને તેં જોયો છે?'

'ના.'

'ત્યારે જો આનું નામ પ્રેમ: જેને તું સંખ્યાથી કે માપથી માપી શકે નહિ, સત્તા અને વૈભવથી ખરીદી શકે નહિ; જે અપ્રમેય છે ને અજેય છે.'

પોતે પેલા ભોળા માણસને સમજાવ્યું કે જો આનું નામ સત્તા, એનો જ પ્રતિધ્વનિ સંભળાતો હોય તેમ સુમેરુના

કાનમાં શબ્દો ગુંજી રહ્યા, 'જો આનું નામ પ્રેમ.'

'અને જો એ ક્યાંથી જન્મે છે તે,' સુકેશીએ સામેના દશ્ય તરફ આંગળી કરી. સુમેરુ તે તરફ જોઈ રહ્યો.

ખીલતા કમળના રંગથી પાણી છવાયું હતું; મેદાનોમાં મયૂરની કળા હતી; સારસબેલડી ધીમી હલકતી ચાલે ફરી રહી હતી; વૃક્ષો, પશુઓ ને વેલીઓ બધાંના ઉપર સૌમ્ય તેજ ફેલાઈ રહ્યું હતું.

'જો આ પ્રેમની સૃષ્ટિ.' એટલું બોલતી સુકેશી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

સંધ્યાના સૂર્યે રંગો પૂર્યા હતા; આરણ્યક ને સુકેશી નીલાં હરિયાળાં મેદાનો વટાવી દૂરદૂરના ડુંગરાઓ પર નજર રાખી ચાલ્યાં જતાં હતાં. તેમનું આ ગામમાંથી છેલ્લું પ્રયાણ હતું. સુમેરુએ સુકેશીની આશા છોડી હતી. પણ વિષય જાય ને વિષયનો રસ રહી જાય તેમ તેની તૃષ્ણા ગઈ હતી ને તૃષ્ણાના કાંટા રહ્યા હતા. સુકેશી ને આરણ્યકને જતાં જોઈ તે તેમની પાસે આવ્યો.

'તમે ક્યાં જાઓ છો?' તેણે પૂછ્યું.

'જ્યાં પ્રેમની સૃષ્ટિ છે ત્યાં. જો પેલાં દૂરદૂર સોનેરી રસે રંગેલાં હિમાદ્રિનાં શિખરોની પેલી મેર.'

'અને અહીં!'

'અને અહીં શું! અહીં હવે પૃથ્વી રસ નહિ મૂકે, મનુષ્યો નિર્દંભ નહિ રહે, કુદરત કળા નહિ ખીલવે.'

ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં સુમેરુએ પૂછ્યું, 'એમ કેમ?'

'જ્યાં દામ મપાય ત્યાંથી કળા જાય, વસ્તુ મપાય

ત્યાંથી પ્રેમ જાય, મનુષ્ય મપાય ત્યાંથી સ્વર્ગ જાય. તેં પૈસા ઉત્પન્ન કર્યા, હવે મનુષ્યોમાંથી પ્રેમ જશે. સાચા પ્રેમને મનુષ્યો ખરીદીની વસ્તુ માનશે. હવે આ જમીનમાં એવું વાતાવરણ આવશે કે મનુષ્યો પ્રેમને નહિ પણ પૈસાને, વિલાસને, વગને, મોટાઈને, સામાજિક મહત્તાને પ્રધાનપદ આપશે. હવે કોઈ પ્રેમ ખાતર નહિ પરણે. આ જમીનમાંથી પ્રેમની ઋતુ જશે. અષાઢી મેઘ પ્રેમ નહિ પ્રગટાવે; વિરહ અને વિરહનાં આંસુ નહિ હોય; સાચું શૌર્ય નહિ હોય; કામિની અને પિયુ નહિ હોય; ઋતુ નહિ હોય, ઋતુનો રસ નહિ હોય; ઉત્સવ, ઉલ્લાસ, શૃંગાર, તેજ કાંઈ નહિ હોય. જીવન નીરસ બનશે; કામના રસને બદલે યંત્રની નિયમિતતા હશે; ઉદારતા બેવકૂફાઈ મનાશે; આતિથ્ય ગાંડપણ ગણાશે; પ્રેમ સગવડતા લેખાશે; પ્રજા બોજો મનાશે; વિલાસ શૃંગાર મનાશે; છાની વિકારવૃત્તિ ચતુરાઈમાં ખપશે; અને પ્રેમની સૃષ્ટિ પર જ જગતનું પુનર્વિધાન છે એમ છેક મૂળથી રૂપાંતર કરવાને બદલે માણસો ચારે તરફ થીગડાં મારવાનું શરૂ કરશે.'

સુમેરુને ચક્કર આવવા માંડ્યાં.

'આ ક્યારે બનશે? ત્યારે મનુષ્યો કેવાં હશે?'

'સુમેરુ! તેં જે શરૂ કર્યું છે એ હવે બન્યાં જ કરશે. જ્યારે એ સ્થિતિ પરિપક્વ થશે ત્યારે એ મનુષ્યો સર્પ જેવાં હશે. બોલ્યા વિના બીજાને હણશે અને હણ્યા વિના શાંતિ નહિ પામે.'

સોનેરી રંગથી ઢંકાતાં હિમાદ્રિનાં અનેક શિખરો પર ગુલાબી રંગની કલગી ફૂટતી હતી.

આરણ્યક ને સુકેશી તે તરફ, દૂર-દૂર—દૂર ચાલ્યાં ગયાં.

આછા અંધકારનો પછેડો પૃથ્વીને વીંટવા લાગ્યો. સુમેરુ મ્લાન થઈને નીચે બેસી ગયો. તેણે પોતાનું મોં બે હાથથી છુપાવી દીધું.

'ઓ મહાન પિતા !' તેનાથી ઉંચરે આર્ત સ્વરે બોલાઈ જવાયું, 'સ્વર્ગ જેવી આ પૃથ્વી આટલી બધી જડ બની જશે, અને તે માત્ર મારા દોષથી ! તો હવે આ નવા વિચારો શી રીતે નાશ પામે !—'

અને ચારે તરફનાં અંધારાં બોલતાં હોય તેમ લાગ્યું, 'ફેલાયેલા ખોટા વિચારોના ડાઘ પૃથ્વી પરથી નાબૂદ કરવા માટે સ્વાર્પણનાં ઊનાંઊનાં લોહીનું ખમીર જોઈશે.'

ત્યાંથી વૈભવ જાય, મનુષ્ય મપાય ત્યાંથી સ્વર્ગ જાય. તેં પૈસા ઉત્પન્ન કર્યા, હવે મનુષ્યોમાંથી પ્રેમ જશે. સાચા પ્રેમને મનુષ્યો ખરીદીની વસ્તુ માનશે. હવે આ જમીનમાં એવું વાતાવરણ આવશે કે મનુષ્યો પ્રેમને નહિ પણ વૈભવને, વિલાસને, વગને, મોટાઈને, સામાજિક મહત્તાને પ્રધાનપદ આપશે. હવે કોઈ પ્રેમ ખાતર નહિ પરણે. આ જમીનમાંથી પ્રેમની ઋતુ જશે. અષાઢી મેઘ પ્રેમ નહિ પ્રગટાવે; વિરહ અને વિરહનાં આંસુ નહિ હોય; સાચું શૌર્ય નહિ હોય; કામિની અને પિયુ નહિ હોય; ઋતુ નહિ હોય, ઋતુનો રસ નહિ હોય; ઉત્સવ, ઉલ્લાસ, શૃંગાર, તેજ કાંઈ નહિ હોય. જીવન નીરસ બનશે; કામના રસને બદલે યંત્રની નિયમિતતા હશે; ઉદારતા બેવકૂફાઈ મનાશે; આતિથ્ય ગાંડપણ ગણાશે; પ્રેમ સગવડતા લેખાશે; પ્રજા બોજો મનાશે; વિલાસ શૃંગાર મનાશે; છાની વિકારવૃત્તિ ચતુરાઈમાં ખપશે; અને પ્રેમની સૃષ્ટિ પર જ જગતનું પુનર્વિધાન છે એમ છેક મૂળથી રૂપાંતર કરવાને બદલે માણસો ચારે તરફ થીગડાં મારવાનું શરૂ કરશે.'

સુમેરુને ચક્કર આવવા માંડ્યાં.

'આ ક્યારે બનશે ? ત્યારે મનુષ્યો કેવાં હશે ?'

'સુમેરુ ! તેં જે શરૂ કર્યું છે એ હવે બન્યાં જ કરશે. જ્યારે એ સ્થિતિ પરિપક્વ થશે ત્યારે એ મનુષ્યો સર્પ જેવાં હશે. બોલ્યા વિના બીજાને હણશે અને હણ્યા વિના શાંતિ નહિ પામે.'

સોનેરી રંગથી ઢંકાતાં હિમાદ્રિનાં અનેક શિખરો પર ગુલાબી રંગની કલગી ફૂટતી હતી.

આરણ્યક ને સુકેશી તે તરફ, દૂર–દૂર—દૂર ચાલ્યાં ગયાં.

ટેરવાં પર નાચતી રહી હતી! એની આંગળી ફરતી ત્યાં માણસનાં નયન અને હૃદય ફરતાં હતાં. અત્યારે સૌને સંગીતની ખુમારી ચઢી હતી. ઇન્દ્રમણિએ રત્નગિરિને ઠીક જ પરવશ બનાવી દીધું હતું.

પરંતુ સૌકોની તાળીઓના ગડગડાટ ને સ્વરની મધુરતા એ બન્નેનું માપ કાઢતી હોય તેવી બેઠી હતી, તે કર્ણાટકી સ્ત્રી, પ્રખ્યાત જમીનદાર નીલમણિરત્નની દીકરી–તારા. તારાનો ચહેરો પ્રશાંત હતો; અને ઇન્દ્રમણિની સમસ્ત કળાથી એ ગંભીર ચહેરા પર એકાદ કરચલીની કરચલી વધી! તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાનના ઉચ્ચ શિખર પરથી જરાક માથાભર્યું હસે તેમ એ શાંત હસતી હતી! અજ્ઞાનને હમેશાં એ આવો મધુર ઠપકો આપતી. આજે તારા સિવાય બધાં ડૂબ્યાં હતાં; સૌ સંગીતની છાયામાં હતાં; બધાં અનુકરણ કરતાં હતાં. ઇન્દ્રમણિના સ્વર રત્નગિરિની શેરીમાં પાછા એવી જ હબથી ફરીફરીને ગવાતા હતા. જાહેર મિલકત હોય તેમ ઇન્દ્રમણિના શબ્દો સૌ વહેંચતા હતા, ને સૌને તેથી આનંદ થતો હતો.

પરંતુ એટલું છતાં ગવૈયો જ્યારે રાત્રે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેનું મોં ઢીલું હતું. તેણે પોતાના યજમાન સાથે વાત કરીઃ 'રાજગોપાલજી! રત્નગિરિને સંગીતનો ભારે શોખ લાગે છે.'

'રત્નગિરિએ આવા સૂર તો પ્રથમ જ સાંભળ્યા,' રાજગોપાલે કહ્યું.

ગવૈયો જરાક સંતોષ પામ્યો. પણ હજી પેલી સ્ત્રીની અડગ મૂર્તિ તેની સામે છાનું હસતી ઊભી હોય તેમ લાગતું હતું. એ જ હાસ્યઃ જ્ઞાની અજ્ઞાની સામે કરે છે તેવુંઃ શાંત

મશહૂર ગવૈયો

કર્ણાટકી સ્ત્રીઓના સહજ જ સંગીતપ્રિય સ્વભાવને આ વાત બહુ ગમી. આજે રત્નગિરિના લોક ઘેલા બન્યા હતા. દિલ્હી અને આગ્રાના સંગીતમય વાતાવરણમાંથી આત્માના અનેક સંસ્કારોને જગાડે એવો આબાદ સારંગી વગાડનારો ઇન્દ્રમણિ આજે આવનાર હતો. ઇન્દ્રમણિ દિલ્હીનો મશહૂર ગવૈયો હતો અને તેના સ્વરમાંથી પીછીની જેમ અનેક રંગ ખડા થતા. એ સ્વરનો જ બન્યો હતો. અઢાર વર્ષના સતત અભ્યાસ પછી જ્યારે તેણે પોતાના કંઠને પ્રથમ જાહેરમાં મૂક્યો ત્યારે ઘડીભર સારું દિલ્હી વ્યવહારના વિપત્રેનમાંથી મુક્ત બન્યું હતું. ઇન્દ્રમણિના આલાપ એટલે સૂતેલા આત્માને કોઈ કરુણ સ્વરથી બોલાવતું હોય એવો તદ્દન નજરે ભમતો દેખાવ! ઇન્દ્રમણિના આવવાથી રત્નગિરિ ઘડીભર સ્વરમય બની ગયું.

રાત્રે જ્યારે જલસો થયો ત્યારે એક પછી એક ચીજ નીકળવા લાગી. લોકોની તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે સારંગીના છેલ્લા સ્વર વિલય થતા હતા, ને હજારો પુરુષો તથા સ્ત્રીઓનાં પરાધીન હૃદય આ માણસ પોતાની કલાથી આંગળીનાં

ટેરવાં પર નચવી રહ્યો હતો! એની આંગળી ફરતી ત્યાં માણસનાં નયન અને હૃદય ફરતાં હતાં. અત્યારે લોકોને સંગીતની ખુમારી ચડી હતી. ઇન્દ્રમણિએ રત્નગિરિને છેક જ પરવશ બનાવી દીધું હતું.

પરંતુ લોકોની તાળીઓના ગડગડાટ ને સ્વરની મધુરતા એ બન્નેનું માપ કાઢતી હોય તેવી બેઠી હતી, તે કર્ણાટકી સ્ત્રી, પ્રખ્યાત જમીનદાર નીલમણિરત્નની દીકરી–તારા. તારાનો ચહેરો પ્રશાંત હતો; અને ઇન્દ્રમણિની સમસ્ત કલાથી એ ગંભીર ચહેરા પર એકાદ કરડાઈની કરચલી વધી! તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાનના છેલ્લા શિખર પરથી જરાક માયાભર્યું હસે તેમ એ શાંત હસતી હતી! અજ્ઞાનને હમેશાં એ આવો મધુર ઠપકો આપતી. આજે તારા સિવાય બધાં ફર્યાં હતાં; સૌ સંગીતની છાયામાં હતાં; બધાં અનુકરણ કરતાં હતાં. ઇન્દ્રમણિના સ્વર રત્નગિરિની શેરીમાં પાછા એવી જ ઢબથી ફરીફરીને ગવાતા હતા. જાહેર મિલકત હોય તેમ ઇન્દ્રમણિના શબ્દો સૌ વહેંચતા હતા, ને સૌને તેથી આનંદ થતો હતો.

પરંતુ એટલું છતાં ગવૈયો જ્યારે રાત્રે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેનું મોં ઊતરી ગયું હતું. તેણે પોતાના યજમાન સાથે વાત કરી: 'રાજગોપાલજી! રત્નગિરિને સંગીતનો ભારે શોખ લાગે છે.'

'રત્નગિરિએ આવા સૂર તો પ્રથમ જ સાંભળ્યા,' રાજગોપાલે કહ્યું.

ગવૈયો જરાક સંતોષ પામ્યો. પણ હજી પેલી સ્ત્રીની આકૃતિ તેની સામે છાનું હસતી ઊભી હોય તેમ લાગતું હતું. એ જ હાસ્ય: જ્ઞાની અજ્ઞાનીની સામે કરે છે તેવું: શાંત

અને મધુર, છતાં તીવ્ર અને કરુણ !

જલસામાં રાજગોપાલ તારાની પાસે જ—સામે જ બેઠા હતા. ગવૈયાએ શંકામાં—ભયમાં પ્રશ્ન કર્યો, ' રાજગોપાલજી તમારી બરોબર સામે કોણ બેઠું હતું ?'

રાજગોપાલે જરા વિચારમાં પડીને જવાબ આપ્યો ' હાં, એ તો નીલમણિની તારા. '

' એ કોણ છે ?'

નીલમણિ અહીંનો જમીનદાર છે. મિલનો માલેક છે. તારા એની દીકરી. અમારા કર્ણાટકની એ મૂર્તિમાન સરસ્વતી છે, અત્યંત વિદ્વાન ને પવિત્ર છે.'

ગવૈયાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તેનું નૂર ઊડી ગયું. તેના વિજયનો આનંદ ચાલ્યો ગયો. તેણે કર્ણાટકને પ્રસન્ન કર્યું હતું, પણ કર્ણાટકની સરસ્વતી હજી અડગ હતી. તે ધીમેથી બોલ્યો, ' એને સંગીતનો શોખ છે ખરો ?'

' હા, ' રાજગોપાલે ટૂંકો જ જવાબ વાળ્યો.

બીજે દિવસે ગવૈયાએ ગામના પ્રખ્યાત માણસોને ત્યાં જવાનું રાખ્યું હતું, એમાં નીલમણિ પણ હતો. નીલમણિ વ્યવહારની ગડમથલમાં પડેલો અસલ વેપારી હતો. એને સંગીતનો સહેજ શોખ હતો; પરંતુ લાગણી વિનાનો મનુષ્ય કંઈ કામ ન હોય ત્યારે જરા ' ન ન ન ના ના ' કરી લેતો. નીલમણિ તો એને સાધારણ રીતે જ મળ્યો; મોટા માણસ બહાર જતાં રસ્તામાં કોઈ જૂની પિછાનવાળા ગરીબ મિત્રને મળે તેમ: જરાક હાથ હાલે, જરાક મોં હસે, ને તરત જ [illegible] બહાર થઈ તેમ.

ગવૈયાને પણ આ વેપારીનું કામ ન હતું, દરકાર પણ ન હતી. તેને તો કર્ણાટકની સરસ્વતી જોતી હતી. તારાએ પિતાના દીવાનખંડમાં તેને સત્કાર આપ્યો. ગવૈયો શાંત હતો. આપની શંકા હતી, ને શંકાનો ભય હતો. એના મનમાં ગડભાંગ હતી કે તારા શો જવાબ આપશે! તેણે ધીમેથી વાત ઉપાડી:

'તમારી વિદ્વત્તા વિષે ઘણું સાંભળ્યું છે. આજે નજરે જોઈને આનંદ થયો!'

ગવૈયો લોકાચારના જ શબ્દો બોલી શક્યો, તારા જરાક હસી. ગવૈયો મૂઝાયો. એ જ હાસ્ય! તદ્દન શાંત મૂર્તિ. જાણે પોતે બધી અસરથી પર છેઃ બધી અસર પોતાનામાંથી જન્મે છે, પોતે એમાંથી નહિ. તેણે ડોક જરાક ઊંચે લઈ જવાબ આપ્યો, 'તમારું સંગીત લોકોને અજબ અસર કરે છે!'

ગવૈયાનું નૂર ઊડવા લાગ્યું. એ અરધુ મર્મમાં, અરધું ભયમાં બોલ્યો, 'લોકોને?'

'હા,' તારાએ તદ્દન ટૂંકો જવાબ આપ્યો. પણ બાકી રહેલો જવાબ તેની આંખ આપી રહી હતી.

'તમને એ કેવું લાગ્યું?'

ગવૈયો આશામાં આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

તારા વધારે કડક બની. તેનું લાવણ્ય મધુરતાના પ્રવાહ જેવુ હતું. લાવણ્ય પર પડેલી આત્માની અકળ છાપથી તે સુંદર મધુર મટીને બદલે ભવ્ય બાલા બનતી હતી. તેણે જરાક હોઠ કરડીને જવાબ આપ્યો, 'સાધારણ. એમાં હૃદયસ્પર્શી ભાવ છે; આત્માને જગાડવાની તાકાત નથી!'

ગવૈયો ઝાંખો પડી ગયોઃ 'તમે શાંત રહીને જ સાંભ-

જ્યું છે. મેં એ જોયું હતું.'

'કારણકે,' તારાએ એક હાથે પોતાની ઊડતી લટ સમારી અને દૃઢ જવાબ આપ્યો, 'એ શાંતિથી જ સાંભળવાનું હતું! આત્મા સાંભળે એવો છાનો અવાજ એમાં ન હતો.'

ગવૈયો ગમે તેમ પણ પુરુષ હતો. એ પોતાની કળાના જોસમાં આવ્યો: 'અને એ સ્વર આવે તો?'

'એ સ્વર લાવે તેને હું,' તારાએ સાધારણ જવાબ આપતી હોય તેમ જવાબ આપ્યો, 'જીવનનો સાથી માનું છું!'

ઇન્દ્રમણિ બીજો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલતો થઈ ગયો. કર્ણાટકની સરસ્વતી તેના સંગીતને નાપસંદ કરતી હતી. તેને પોતાની કળાનો દોષ ઊગ્યો. અપૂર્ણતા પર એ તપ કરવાનો હતો. તે રાત્રિનો જલસો બંધ રહ્યો લોકો આવ્યા ને નિરાશ બની ચાલ્યા ગયા. ઇચ્છાનો પરાભવ થતાં લોકોને ગુસ્સો આવ્યો હતો. પણ તે જ રાત્રે ઇન્દ્રમણિ તો ચાલતો થયો હતો. રત્નગિરિએ ઇન્દ્રમણિના સ્વર ફરીફરી સંભાર્યા ને આ અકસ્માતથી એ સંગીતનો જલસો ઇતિહાસરૂપ બન્યો; સૌના નવરાશના સમયની કથા પણ એમાંથી જન્મી.

ઇન્દ્રમણિ હવે સંગીતની ધૂનમાં જ ચોંટયો. તેનામાંથી વિજયનું અભિમાન ચાલ્યું ગયું. તેણે નિરાશા અનુભવી. તે વિગતજ્વર બનતાં શીખ્યો. તેને ઊંચે જોતાં આવડયું. તેની ગામડાની ઝૂંપડીમાં સંગીતના સાચા સ્વર છૂટવા લાગ્યા. તે દિલ્હીના લોકોનાં મોં સામું જોઈ શબ્દને આલાપ દેતો બંધ થયો. હવે તેની દૃષ્ટિ જલતરંગ પર સ્થિર બનતી. નદીને કાંઠે ઊભેલા ઢેલા માત્ર સાંભળનાર લોક હતા. આત્મા બોલતો

હોય તેવો ગંભીર અને પ્રશાંત સ્વર હવે જન્મ્યો.

ઇન્દ્રમણિ પોતાની પ્રિય સારંગી સાથે રાત્રિદિવસ ખેલ્યા કરતો હતો. સારંગીનો તાર એને જવાબ આપતો હતો, એ જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે પ્રેમની સૃષ્ટિ જામી હતી. ઇન્દ્રમણિની કળા આત્માના આવિર્ભાવ જેવી બનવા લાગી. તેનામાં હજી તારાની એક જ લગની જાગતી હતી. તેથી એની કળામાં ભવ્યતા છતાં, દિવ્યત્વ છતાં, માનુષી ભાવ આવ્યા. એ રડતો તે ગાતો. એની સારંગી એના દરેક આંસુની સાક્ષી હતી. એ સામું એવું જ રડી દેતી! ઓ જડ તાર! દૈવી શબ્દ! અને ભવ્ય મનુષ્ય!

ઇન્દ્રમણિ પોતાના એકાંતવાસથી છએક મહિને પાછો ફર્યો. તેનામાં હવે તપ કરવાની કળા આવી હતી. તેથી તે અભિમાની ગવૈયાને બદલે સંગીતમૂર્તિ બન્યો હતો. તેનું સંગીત, તેનો દેહ, તેનો આત્મા, બધાંમાં એક જ કળા પ્રવર્તી રહી હતી. સંગીત હવે પારકાના પ્રદેશ પરથી જન્મવાને બદલે તેની પોતાની અંદરથી પ્રસૂતિ જેટલી વેદના પામી જન્મતું હતું. ઇન્દ્રમણિ પાછો રત્નગિરિ આવ્યો.

રત્નગિરિએ આજે જે જલસો જોયો તેણે કમાલ કરી. તે દિવસે ગવૈયાએ સૌને શૃંગારમાં નચાવ્યાં, સ્નેહમાં નવડાવ્યાં, વિરહમાં રોવડાવ્યાં: આજ તારાનો આત્મસ્વર જાગ્યો. એ બે હાથથી મોંને ઢાંકી ખૂબ પડી રહી. દરેકે દરેક શબ્દ જાણે એના આત્માને આમંત્રણ કરતો હોય તેવો સમર્થ ભાવવાહી હતો.

જ્યારે ઇન્દ્રમણિ પાછો ફર્યો ત્યારે તારાનું મંદ સ્મિત કરતું

મોં આંખની શરમથી છવાઈ ગયું હતું. ઇન્દ્રમણિ બીજે
એને મળ્યો, ત્યારે તેણે દૃઢ અને આગ્રહી તારાને બદલે શર
સુરેખમાં છુપાયેલું મુગ્ધનું વદન જોયું: સ્નેહથી ભીંજ
સ્ત્રીહૃદય જોયું: અનેક ભાવોમાં ઢંકાયેલું મૂર્તિમાન
જોયું! તારા તેને જોતાં સ્મિત કરી ઊભી રહી: 'ધ
ઇન્દ્રમણિ! આટલો કાબૂ તમે શી રીતે મેળવ્યો?'

ગવૈયો આનંદથી ડોલ્યો. તે બોલ્યો નહિ: પણ તે
આંખે એક હજાર વાત કરી લીધી.

તારાને સ્નેહ તેની દરેક વાતને આવકાર આપી રહ
હતો. ત્યારપછી તારાને સંગીતનો શોખ થયો. એકની એ
પુત્રી હોવાથી નીલમણિનું વ્યવહારુ મગજ પણ આ વાતમ
આડે ન આવ્યું. જો કે વૃદ્ધ મુનીમ નંદલાલ પાસે તેણે બળાપે
કર્યો કે ચાર પૈસાના તારને વગાડવા પાછળ આટલાં નાણાં
આંધણુ મૂકવું એ નરી બેવકૂફાઈ હતી.

એની પ્રિય શિષ્યા અને સ્નેહરાણી હવે હમેશાં એને
પાસે બેસતી. તારા ધીમેધીમે સંગીતમય બની ગઈ હતી. એ
ગવૈયાના સૂર સાંભળતી, એમાં તલ્લીન બનતી. નીલમણિને
આવા એક અજાણ્યા માણસ પાસે પોતાની જુવાન પુત્રીને
બેસવા દેવી એ ખૂંચતું હતું. તેણે પોતાના વૃદ્ધ મુનીમને એનો
ઉપાય પૂછ્યો. જ્યારે શેઠનું મગજ ગૂંચવાય ત્યારે પણ
નંદલાલ હિંમતથી જવાબ આપતો, ને કામ થાય ન થાય છતાં
એના અવાજમાં દૃઢતા ગાજી રહેતી. એ સમયસૂચક હતો.
શેઠને પાઈ વહાલી હતી, તો પોતે અરધી પાઈના નફા
બનાવતો. એના નાના કપાળમાં વૈષ્ણવનું ગાજર જેવડું મોટું

ટીલું શોધાનું. એ ટીલું છે માટે તે ભક્ત છે, કે તે ભક્ત છે માટે એ ટીલું છે, એ કોયડો આખી રત્નગિરિમાં કોઈથી ઉકેલાયો ન હતો. તેણે શેઠને હિંમત આપી અને ગવૈયાને વગરહરકતે રત્નગિરિથી રવાના કરવાની યુક્તિ શોધવાનું કામ માથે લીધું

એક દિવસ ગવૈયાને ગાતો સાંભળીને નંદલાલ પણ ડોલવા લાગ્યો. નંદલાલને આમ ડોલતો જોઈ તારાને અનહદ આનંદ થયો. ગવૈયાનું આ સામર્થ્ય જોઈ તારાનું અંતઃકરણ બમણા પ્રેમથી ગવૈયાના ચરણમાં તલ્લીન થયું. તે દિવસે જરા ઠંડી હતી, ને ગવૈયો જરા મોડેથી ઘેર જવા ઊઠયો. નંદલાલ સાથે જ હતો. તેણે ગવૈયાની સારંગી ઉપાડી લેવાનો વિનય કર્યો.

પણ ગવૈયાએ ડોકું ધુણાવી ના પાડી. હસતો હસતો તે નંદલાલ તરફ જોઈ બોલ્યો, 'માફ કરજો, પણ આ સારંગીથી હું જીવું છું. મારું મૃત્યુ એના જ હાથમાં છે.' પછી તરત ગંભીર બની બોલ્યો, 'જે દિવસે આ સારંગી નહિ હોય તે દિવસે હું પણ નહિ હોઉં.'

નંદલાલ વાણિયાશાહી હાસ્ય હસ્યો, 'એમ કે વારુ! એટલો બધો પ્યાર! પણ શું તમારો હાથ બોઠો છે! પછી તો એવી જ પ્રીતિ હોય ના!'

ગવૈયો ને નંદલાલ બહાર નીકળ્યા. મેઘલી રાત જામી હતી. વીજળી ચમકારા દઈ રહી હતી. વિરહનાં આંસુ જેવાં વરસાદનાં ટીપાં પડતાં હતાં. નંદલાલ ધીમેથી વાત કરતો ચાલ્યો: 'ભાઈ, તમને આ સારંગી પર તે આવો પ્યાર કયાંથી?'

ગવૈયાએ જવાબ દીધો, 'મેં એને બાળપણથી જ રમાડી છે. આ સારંગી પર વર્ષોનાં વર્ષો કાઢ્યાં છે.'

નંદલાલને લાગ્યું કે ગવૈયા ગાંડા જ હોય, અને આ ગવૈયો પણ ગાંડો છે. પણ વાણિયો જુદા જ વિચારમાં હતો.

'ત્યારે તમને આ ગામ ગમ્યું, કેમ વારુ ?'

'હા, ઠીક છે.'

નંદલાલનું ઘર આવતું હતું. ગવૈયો ત્યાંથી છૂટો પડયો. નંદલાલે મિત્રતાભર્યા સ્વરમાં કહ્યું, 'હવે તમારી તે કોણ રાહ જુએ છે ? આવોને, આજે અહીં જ સૂઈ રહેજો.'

વરસાદ શરૂ થયો હતો ને તેથી ગવૈયાએ એ વાત કબૂલ કરી લીધી. બન્ને જણા અંદર ગયા. એક આરામખુરશી ઉપર નંદલાલ પોતાનું સ્થૂલ શરીર નાખી પડયો. સામે ગવૈયો બેઠો.

'અત્યારે તો જરાક સગડી કરી હોય,' નંદલાલે કહ્યું. ઇન્દ્રમણિએ ના પાડી. નંદલાલ પણ એકલો જ હતો, તેથી અત્યારે રસોઈની તરખડ કરવી ઠીક ન લાગી, છતાં સગડી કરી બન્ને તાપતા બેઠા.

'બોલો વારુ, શેઠનો સ્વભાવ કેવો લાગે છે ?' નંદલાલે પૂછ્યું.

'બહુ સારો.'

'બહુ સારો છે. ઘણા માયાળુ છે,' કહી નંદલાલે પોતાની બાજીની શરૂઆત કરી: 'માત્ર તારાબહેન જરાક અદેખાં છે.'

'અદેખાં ?' ગવૈયો મૂંજયો.

'હા; જરાક. બાઈમાણસ છે ને !'

ગવૈયાને વાત સાચી લાગી. એક વખત ગવૈયાને તારાએ પ્રશ્ન કર્યો હતો, 'તમારા સ્વરમાં કોણુ કોણુ મોહ્યું છે?' અને ત્યારે તે પોતાની આગલી વિદ્યા ભૂલી જઈને સહજ સ્નેહની શંકામાં પડી હતી. ગવૈયાના મનમાં રહેલા એટલા બીજને નંદલાલે આજે અકસ્માત્ પોષ્યું.

ગવૈયાએ પણુ કબૂલ કર્યું કે તારામાં એ દોષ છે ખરો.

'અને મને તો બાપની જેમ માને એટલે મારી પાસે તો દિલ પણ ઘણી વખત ખોલે,' નંદલાલે સહજ જ કહ્યું ને તેની શી અસર થાય છે એ જોવા જરાક થંભ્યો.

ગવૈયો ભોળો હતો. 'હાસ્તો, તમારી પાસે તો વાત થાય જ ના? તમને મારા વિશે કૈં વાત કરેલી ખરી કે? સહજ જ પૂછું છું હો.'

'ના રે, એમાં શો વાંધો! એક જ વખત. તમે પરણેલ છો કે નહિ, એમ પૂછેલું.'

'પછી?'

પછી મેં તો કહ્યું, 'એ પરણેલ ક્યાંથી હોય! પણુ તમને ખાનગી કહું છું. બીજે કહેવા વાત જાય નહિ. નીલમણિથી છાની રીતે તમારા ઉપર પ્યાર છે.'

ગવૈયો ભડક્યો.

'ભડકતા નહિ. મારી તો દીકરી જેવી; સુખદુઃખની વાત મારી પાસે જ કરે.'

'સાચી વાત છે. નહિ તો પણુ તારાનો સ્વભાવ સ્નેહાળ છે.'

'અરે બા! ઘણો જ. તમારી સારંગી પાછળ તો મરી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ગવૈયાને પૈસા [illegible] છે, ને એ પરદેશી છે.' [illegible], પણ સાંભળ્યાં હતાં તો ખરાં જ.

નીલમણિને માઠું લાગ્યું. પણ પોતાની એકની એક પુત્રી માટે બધું સહ્યું. તારાના નવા જીવનના દિવસો વહેવા લાગ્યા. પરંતુ ગવૈયો કળાનો સ્વામી હતો. એ તારાને ચાહતો, પણ કળા પાછળ ઘેલો હતો. મધરાતે એ પોતાની સારંગી પર બેસતો ને આખી રાત્રિ એમ જ વહી જતી ! તારા તેને વારંવાર ફોસલાવતી, ધમકાવતીઃ પણ એ તારા કરતાં કળાનો વધારે પૂજારી હતો. નંદલાલ આ તાલમેળ જોઈને હળવેક રહીને કહેતો, 'હજી સાંભરશે; હજી સંભારજો ! તેને ચાહનારાં બીજાં પણ ઘણાં હશે.'

ગવૈયાનું ધ્યાન તારા કરતાં સારંગી તરફ વધારે હતું જ.

નંદલાલ હસીને ક્યારેક તારાને કહેતો, 'એને તમારા કરતાં એ લાકડાનો કટકો વધારે વહાલો છે!'

દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તારાનો સ્ત્રીસ્વભાવ મૂંઝાયો. એક દિવસ કહ્યું, 'તમને કોના પર વધારે પ્યાર છે! મારા પર કે સારંગી પર!'

ગવૈયે નિષ્કપટ ભાવથી જવાબ વાળ્યો, 'હું તને ચાહું છું, પણ સારંગી મારો પ્રાણ છે.'

ઘણી વખત મધ્યરાત્રે ઇન્દ્રમણિ પાસે તારા બેસતી. તે સ્નેહથી કહેતી, 'હવે સૂવું છે!' ગવૈયો ધૂનમાં ડોક હલાવતો. ધીમેધીમે તારા પાસેથી એ વધારે ને વધારે દૂર થવા લાગ્યો. અને આ બધો વખત નંદલાલ તક શોધતો જ રહેતો. આ વાત ખોળી કાઢી તેણે તારાને કહ્યું, 'એક ઉપાય છેઃ સારંગી સંતાડી દે! તોડી નાખ!'

તારાનું સ્ત્રીહૃદય ડગ્યું. તે સ્ત્રી હતી. તેને પોતાનો પતિ હાથ કરવો હતો. સારંગી તેની શોક હતી. તેણે ગવૈયાને એક વખત નિદ્રામાં પડેલો જોઈ સારંગી ખરેખર સંતાડી દીધી.

ગવૈયો જ્યારે ઊઠ્યો ત્યારે તેનો હાથ ખાલી પથારીમાં બોદો પડ્યો. તે જાગી ઊઠ્યો, 'અરે, સારંગી! તારા! મારી સારંગી ક્યાં છે?'

તારાએ બહુ જ માયાભર્યા શબ્દે કહ્યું, 'આજે ઠંડી છે. સૂઈ જાઓ.'

પણ ગવૈયો ઊઠીને ઘરના ખૂણેખૂણા ખોળવા લાગ્યો. સારંગી ક્યાંય હતી નહિ. તારા તેની પાસે આવી.

'એક વાત કહું ?' તારાએ ધીમા મીઠા અવાજે કહ્યું.

'શી ?'

'જુઓ. હું જીવતો સૂર છું! મારા પર સ્નેહથી દૃષ્ટિ કરો!'

ગવૈયાએ ડોક ધુણાવી, 'સારંગી! મારી સારંગી એ મારો આત્મા છે! એ ક્યાં છે?'

'એક વાત કબૂલ કરો તો આપું!' તારાએ હમેશને માટે શોકનું સાલ કાઢવાના ઇરાદાથી કહ્યું.

'શી?'

'આજ છેલ્લી વખત સારંગી વગાડવી.'

'હેં! પછી ન વગાડું તો હું શું કરું?'

'પછી? આ પ્રિયતમ! પછી કોઈ દિવસ નહિ. હું તમારી આગળ છું. જરા વિચારો, જીવતા મનુષ્યના અવાજ કરતાં તારના અવાજમાં શી વધારે મજા છે?'

ગવૈયો ઊંડા ગમગીન વિચારમાં પડ્યો.

'તારા, તું અદેખી છે.'

'મારું સ્થાન લાકડાના કટકે ઝૂંટાવ્યું છે!'

'પણ હવે એક વખત સારંગી દે!' ગવૈયો નિરાશ થઈને બોલ્યો.

'મેં કહ્યું તેમ,' તારાએ આનંદમાં કહ્યું, 'આજ છેલ્લું બજાવી લો. પછી બજાવવું બંધ. મારા માટે આટલું કરો.'

ગવૈયાની આંખમાં જોસ આવ્યું, 'તારે માટે?'

'હા. હું તમારી છું; એટલું કરો!' તારાની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો હતો.

ગવૈયાએ હા પાડી. તારાએ તેને સારંગી આપી.

ને પોતાની પેઠે એને ભેટી પડ્યો, ફેર્ય પાછો. સારંગીના ર બોલવા લાગ્યા.

'અને ત્યારે આજ ઉત્સવ વધારી લઉં!' ગવૈયાએ વેશમાં—ધ્યાનમાં પ્રશ્ન કર્યો.

તારાએ નિર્દોષ સ્મિત કર્યું, 'હા.'

અને ઇન્દ્રમણિએ પોતાનું સર્વસામર્થ્ય આજે ઠાલવ્યું. પ્રિયતમાથી છૂટા પડતાં વિરહનો અત્યંત કરુણ સ્વર છૂટ્યો. વાતાવરણમાં શુદ્ધ કરુણ રસની ઝુલરી થવા લાગી, ને ઇન્દ્રમણિનો રુદન કરતો આત્મા વધારે ને વધારે બહાર નીકળવા લાગ્યો:

જીવન જાય, જોબન જાય,
રસ ચૈતન્ય સર્વ જાય;
આત્મનો પ્રકાશ આજ,
દૂર.. દૂર.. દૂર.. થાય.

તારાની આંખમાંથી અસ્ખલિત અશ્રુપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. ધીરીએ ધીરીએ ને ઘરઘરમાં, મધ્યરાત્રિની એ ઘોર શાંતિમાં કરુણ ભાવ ઊભરાયા. ગવૈયો હજી આગળ વધ્યો. પણ તારા બોલી ઊઠી. તેનાથી આ રુદન સંભળાયું નહિ: 'ઓ પ્રિયતમ! હવે નહિ, હવે નહિ, હવે બંધ કર. હવે નહિ સંભળાય.'

ગવૈયાના હાથમાંથી સારંગી ધબ દઈને નીચે પડી ગઈ. તેનો વિરામ પામતો સ્વર સ્પષ્ટ કરુણ છાપ મૂકી ગયો. તારા દોડી. તેણે સારંગી ઊંચકી લીધી. ગવૈયાની આંખમાં એક આંસુ હતું, તે તેણે લોહ્યું.... પણ ત્યાં તો ગવૈયાનું નિશ્ચેષ્ટ શરીર સાદડી પર ઢળી પડ્યું!

'એક વાત કહું ?' તારાએ ધીમા મીઠા અવાજે કહ્યું.

'શી ?'

'જુઓ. હું જીવતો સૂર છું! મારા પર સ્નેહથી દૃષ્ટિ કરો!'

ગવૈયાએ ડોક ધુણાવી, 'સારંગી! મારી સારંગી એ મારો આત્મા છે! એ ક્યાં છે?'

'એક વાત કબૂલ કરો તો આપું!' તારાએ હમેશને માટે શોકનું સાલ કાઢવાના ઇરાદાથી કહ્યું.

'શી ?'

'આજ છેલ્લી વખત સારંગી વગાડવી.'

'હેં! પછી ન વગાડું તો હું શું કરું?'

'પછી? ઓ પ્રિયતમ! પછી કોઈ દિવસ નહિ. હું તમારી આગળ છું. જરા વિચારો, જીવતા મનુષ્યના અવાજ કરતાં તારના અવાજમાં શી વધારે મઝા છે?'

ગવૈયો ઊંડા ગમગીન વિચારમાં પડ્યો.

'તારા, તું અદેખી છે.'

'મારું સ્થાન લાકડાના કટકે ઝૂંટાવ્યું છે!'

'પણ હવે એક વખત સારંગી દે!' ગવૈયો નિરાશ થઈને બોલ્યો.

'મેં કહ્યું તેમ,' તારાએ આનંદમાં કહ્યું, 'આજ છેલ્લું બજાવી લો. પછી બજાવવું બંધ. મારા માટે આટલું કરો.'

ગવૈયાની આંખમાં તેજ આવ્યું, 'તારે માટે?'

'હા. હું તમારી છું; આટલું કરો!' તારાની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો હતો.

ગવૈયાએ હા પાડી. તારાએ તેને સારંગી આપી.

તે પેલાની પીઠ એને જોઈ પડ્યો, ધૈર્ય પામ્યો. સારંગીના તાર બોલવા લાગ્યા.

'અને ત્યારે આજ છેલ્લું વગાડી લઉં?' ગવૈયાએ જોસમાં—ધૂનમાં પ્રશ્ન કર્યો.

તારાએ નિર્જીવ સ્મિત કર્યું, 'હા.'

અને ઇન્દ્રમણિએ પોતાનું સર્વસામર્થ્ય આજે ઠાલવ્યું. પ્રિયતમાથી છૂટા પડ્યાના વિરહનો અત્યંત કરુણ સ્વર છેડ્યો. વાતાવરણમાં શુદ્ધ કરુણ રસની ધ્રુજારી થવા લાગી, ને ઇન્દ્રમણિનો રુદન કરતો આત્મા વધારે ને વધારે બહાર નીકળવા લાગ્યો:

જીવન જાય, જ્યોત જાય,
રસ ચૈતન્ય સર્વ જાય;
આત્મનો પ્રકાશ આજ,
દૂર..દૂર..દૂર..થાય.

તારાની આંખમાંથી અસ્ખલિત અશ્રુપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. શેરીએ શેરીએ ને ઘરઘરમાં, મધ્યરાત્રિની એ પોર શાંતિમાં કરુણ ભાવ ઊભરાયા. ગવૈયો હજી આગળ વધ્યો. પણ તારા બોલી ઊઠી. તેનાથી આ રુદન સંભળાયું નહિ: 'ઓ પ્રિયતમ! હવે નહિ, હવે નહિ, હવે બંધ કર. હવે નહિ સંભળાય.'

ગવૈયાના હાથમાંથી સારંગી ધબ દઈને નીચે પડી ગઈ. તેનો વિરામ પામતો સ્વર સ્પષ્ટ કરુણ છાપ મૂકી ગયો. તારા દોડી. તેણે સારંગી ઊંચકી લીધી. ગવૈયાની આંખમાં એક આંસુ હતું, તે તેણે લોહ્યું.... પણ ત્યાં તો ગવૈયાનું નિશ્ચેષ્ટ શરીર સાદડી પર ઢળી પડ્યું!

[illegible]

[illegible] ... શાંત થઈ જતા હતા. અને અંદર પાછું નિઃશબ્દ બની જતું હતું.

અચાનક ચોરાનાં પગથિયાં પર ઝુકાની બાંધેલ બે જુવાન દેખાયા. ધાટીલું શરીર, મજબૂત અવયવબંધ ને રૂપાળું મોં—આટલા ગુણ બન્નેમાં સામાન્ય હતા. પણ પછી ધીમેધીમે ફેર વધતો જતો હતો: તે એટલે સુધી કે બન્નેના સરખા વેપ નીચે ને સામાન્ય દેખાવ નીચે તદ્દન જ સ્વતંત્ર બે જુદી જ પ્રકૃતિ ખીલી રહી હતી.

થોડી વારમાં એક ઝીણી સિસોટી વગડી, ને ચોરા પાસે બીજા પણ બેચાર આવ્યા. બધા હથિયારબંધ હતા. સૌએ

ગુફાની બાંધી પોતાની જાત છુપાવવા અને તેરબો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

પેલા બે જણમાંથી એક જુવાન આગળ આવ્યો. તે ધીમેથી બોલ્યો, 'નથુ!'

તરત જ નવા આવેલ મંડળમાંથી એક આધેડ વયનો માણસ બહાર આવ્યો. એના દેખાવમાં માણસ પહેલે જ સપાટે ધ્રુજી ઊઠે એટલી કરડાઈ હતી. કાળુ દેપું ને કડક સ્વભાવ એ બંને એની વ્યક્તિગત સમૃદ્ધિ બની ગયાં હતાં.

'પોલીસ પટેલ ક્યાં રહે છે!'

'આ સામે જ.'

નથુએ પાસેના એક મકાન સામે આંગળી કરી બતાવ્યું.

તે જ વખતે જે મકાન તરફ નથુએ આંગળી બતાવી હતી તે ખૂલ્યું, અને તેમાંથી દીવાનો આછો પ્રકાશ ચોરાનાં પગથિયાં પર પડ્યો. બધા ઊભેલા ચાંકયા, પણ એક ક્ષણમાં જ સ્થિર બની ગયા. મકાનમાંથી નીકળનારે તેમને પડકાર્યા. 'કોણ છે એ! રોષવ!' તેના અવાજમાં અમલદાર-શાહી દમામ હતો.

ચોરા પર ઊભેલા જુવાને નિર્ભય રીતે જવાબ વાળ્યો, 'હું છું.'...... અને પછી તેણે મશ્કરીમાં સ્વર જરાક લંબાવ્યો: 'હું...... છું.'

'કોણ!..હું કોણ!' પૂછનાર પોલીસ પટેલ પોતે હતો. તેણે વધારે ઉતાવળમાં ફરીથી પૂછ્યું. પણ આ વખતે એના અવાજમાં જરાક ભયની ધ્રુજારી હતી. પેલો જુવાન બેદરકારપણે જરા હસ્યો:

'હું . . . છું . . . . એભલ!'

'હે'!' પોલીસ પટેલનો સાદ ફાટી ગયો. ધડાક દઈને તેણે એકદમ બારણું બંધ કર્યું અને અંદરથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો બોલ્યો, 'એભલ! . . . એભલવાળા!'

અને મૃત્યુ વખતે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરે તેમ તેણે પોતાના પસાયતાઓની નામાવલિ લેવી શરૂ કરી, 'અલ્યા રાઘવ! જાદવ! ગોવિંદ! અલ્યા એ અભરામ!'

પણ પોલીસ પટેલના ઘરમાં પવનના સુસવાટથી દીવો ભડકભડક થવા લાગ્યો, ને એ ઠરી જવાના ભયમાં તે ઘરની અંદર જ દોડ્યો. રાઘવ કે ગોવિંદ કોઈ દેખાયા જ નહિ.

એ જ વખતે પોલીસ પટેલે પોતાના મન પરથી જાણે કોઈ જબરદસ્ત બોજો ઉપાડી લેતું હોય તેમ, ચોરા પરના માણસોના જરાક ખખડાટ ને હસવાના અવાજ વચ્ચે એક પરિચિત સ્વર સાંભળ્યો, 'એલા, ત્યાં કોણ આદમી ઊભા છે?'

અને આ બોલની સાથે જ કોઈકની ડાંગ જમીન પર અથડાઈ. 'ગજેન્દ્રમોક્ષ'નું કાવ્ય ભવિષ્યમાં સમજી શકે એવી માનસિક સ્થિતિમાંથી પોલીસ પટેલ પસાર થઈ ગયો. ડાંગનો અવાજ કરનાર જુવાનને તેણે તરત ઓળખ્યો.

'ગોકળ!' તે અંદરથી જ બોલ્યો.

પણ ગોકળ પોલીસ પટેલને જવાબ આપે તે પહેલાં એભલવાળાએ પહેલે જ સપાટે જાણી લીધું કે પોતાની સામે હવે એક સાચો જુવાન આવ્યો છે. તેણે પોતાની તલવાર પર હાથ દીધો, ને તરત જ એક ગોળી સનનન કરતી ગોકળના કાન પાસેથી પસાર થઈ ગઈ. પાછળ તરત જ

ગામળનો ચોખ્ખો ને જબરો જવાબ આવ્યો, 'એલા એ રાઘવ! જાદવ! દોડો, દોડો બહારવટિયા! પોલીસ પટલ! એ પોલીસ પટલ!'

બીજી તરફથી બેચાર માણસોના દોડવાનો અવાજ આવ્યો. પોલીસ પટેલે પોતાની બારીમાંથી આ સઘળું જોયું. તેણે પણ અરધું બારણું ખોલ્યું. તરત જ એના ફાનસના ચૂરેચૂરા કરતી એક ગોળી તેના પગ આગળથી પસાર થઈ ગઈ. ધડાક કરતું બારણું બંધ કરીને તે અંદર પેસી ગયો.

રત્નગઢના એક ખૂણામાં કેસરનું ઘર હતું. સાદાઈ ને સુંદરતાની ભાવના તેણે જીવનમાં સાંગોપાંગ ઉતારી હતી. વૃદ્ધ પિતા જેવા પોતાના શ્વસુર નારાયણદેવ ને પોતાના પતિ પંડિત કૃષ્ણદેવની સેવા એ જ એના જીવનમાં વિદ્યાસંગ્રહ હતો. લાગણીનો તો જાણે કેસર સમુદ્ર. કેસરનું જીવન એટલું વિશુદ્ધ હતું કે એના આખા ઘરમાં વિશુદ્ધિની જાણે ફોરમ છૂટતી હતી. કેસરની જીવનવિશુદ્ધિ એટલા પાડોશમાં શાંત ભાવના આપી રહી હતી, ને એટલામાંના દરેક ઘરનું જીવન ઘડી રહી હતી.

આજે વૃદ્ધ નારાયણદેવ બેઠા છે ને રાત્રિ ખૂબ વીતી ગઈ છે ત્યાં જાગે છે. સામે જ કૃષ્ણદેવ પોતાની પુત્રી લલિતાને વાંસા પર હાથ ફેરવી સુવાડતા બેઠા છે અને કેસર કોડિયાના દીવામાં ઘી પૂરી રહી છે.

'તો બાપુજી! હવે આપ કહો એટલે તરત જ જાત્રાએ જવાનું કરીએ,' કેસર બોલી.

નારાયણદેવ, વીસમી સદીમાં ક્યારેક મળે છે તેવો, હજાર વર્ષ પહેલાનો બ્રાહ્મણ હતો. બ્રાહ્મત્વની એની ભાવના આ

જમાનાના પુરાતિયા જ્ઞાન કરતાં જુદી હતી. એનામાં સ્વરૂપે તેજ પણ એવું જ હતું.

'હા, ભલે બેટા! પણ કૃષ્ણદેવને પૂછ્યું?'

'જી! આપની ઇચ્છા એ અમારે મન આજ્ઞા છે!' કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

'તો ભલે! ચાર દિવસ પછી મુહૂર્ત સારું છે.'

નારાયણદેવે બોલતાં બોલતાં નાક પાસે હાથ ધર્યો: અત્યારે કાંઈક ભય છે!' એણે સ્વરોદયનો અભ્યાસ ઉત્તરતા પ્રસંગમાં ઉતાર્યો હતો. કેસર હસી પડી: 'બાપુજી! આપનો ભય તો એવો જ!' છેટે એક ઘુવડ બોલતું રહી ગયું.

'જાત્રામાં આપને શો ખરચ કરવો છે?' કૃષ્ણે પૂછ્યું.

ધીમેથી કેસરે મોંઆડું લૂગડું રાખ્યું અને જરાક હસીને બોલી, 'ખબર છે ના? તે દિવસે બાપુજીએ પોતે જ મૂક્યા છે તે બધા—'

બાપડાની રીત પ્રમાણે નારાયણદેવની સેવિંગ્ઝ બૅંક હજી તો જમીનમાં જ હતી.

'ભલે!'

કૃષ્ણદેવ ચીડ્યો. નારાયણદેવ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવા જાય છે તેટલામાં જ સ્થિર થઈ ગયા! 'આ શું? કાંઈ સંભળાય છે?'

પાડોશમાં કોલાહલ થતો હતો. એટલામાં બંદૂકના બે અવાજ સંભળાયા.

'દોડો! દોડો! બહારવટિયા!' છેટેથી જોસભર્યા પોકાર આવતા હતા.

'હેં ! કોણ ! એભલવાળો છે !' નારાયણદેવે બહાર જઈને હોઈને પૂછ્યું. આ શબ્દની સાથે જ સૌની હિંમત છૂટી પડતી હતી.

કેટલાંક માણસોને ન્યાય માટે એવી ધગશ હોય છે કે શરીરને તો તેઓ ઈશ્વરી રમકડું માને છે! એભલવાળો આવા પ્રકારનો નિર્ભય બહારવટિયો હતો. એનું બહારવટું પહેલાં તો નીતિપુરઃસર હતું, પણ છેલ્લાછેલ્લાંમાં તેણે રંજાડથી મનુષ્યને મુંઝવી દીધાં હતાં.

એટલી વારમાં તો રત્નગઢના દરેક ખૂણામાં કોલાહલ થવા લાગ્યો. ગોકળના પડકારા સાથે પસાયતા આવ્યા હતા. પણ પોલીસ પટેલે હિંમત ન કરી અને પોબારા કરવામાં ડહાપણ માન્યું, એટલે થોડી વારમાં જ રત્નગઢ એભલવાળાની દયા માગતું ખડું બની ગયું.

નારાયણદેવ હજી જવાબ મેળવે છે ત્યાં તો એક માણસ એકદમ દોડતો આવ્યો.

'અરે, દેવ! દેવ!'—એનો સાદ ફાટી ગયો.

'બાપુ! હવે તો તમે હાલો.'

'કોણ! ગોકળ!—કોણ એભલવાળો છે!'

'અરે માબાપ; મારી દીધા! વીસ માણસ છે!'

'પોલીસ પટેલ ક્યાં છે!'

'ભાગી ગયા. રાવત ને બાદર લોથ થઈ પડ્યા છે. જલદી હાલો, નકર હવે આબરૂ રહેવી વસમી છે!'

ગોકળ ચોરા પાસેથી છૂટ લઈ નાઠો હતો. નારાયણદેવ પાસે મદદ માટે આવ્યો હતો. દેવના શબ્દે ઘણી વખત

ગામને બચાવ્યું હતું.

નારાયણદેવ એમ ને એમ ચાલ્યા. પાછળ કૃષ્ણદેવ પણ થોડેક છેટેછેટે આવતો હતો. નારાયણદેવના શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર શોભી રહ્યું હતું. ધોળા રૂપેરી વાળમાં ચંદનની સુગંધ ભભકતી હતી, ને ભસ્મના સુંદર ત્રિપુંડ્રથી એમનું ભવ્ય કપાળ શોભ આપે તેવું બન્યું હતું. અડગ વિશ્વાસ ને અખૂટ ધૈર્યથી તે આગળ વધતા હતા, ને એટલા ગભરાટમાં પણ એમની પાદુકાનો અવાજ સાંભળી શ્રદ્ધા ને આનંદનાં આંસુ પાડતી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને હૈયા સાથે ચાંપી રહી હતી. ઘરની હૂંફમાં ને રક્ષણમાં પંડિતનો બહારથી ભીંત વીંધીને આવતો પાદુકાનો અવાજ અજબ ધૈર્ય ને વિશ્વાસ પ્રેરી રહ્યો હતો.

નારાયણદેવ થોડે દૂર પહોંચ્યા ત્યાં તો બજારમાં જ અતિ ભયાનક દેખાવ નજરે પડ્યો. એક પટેલ ને એક રબારીનાં અચેતન શરીર પર થઈ એભલવાળો આગળ વધતો હતો. પૈસાની તરસ મનુષ્યના પાશવ સ્વભાવને બહાર ખેંચે છે. અત્યારે એભલવાળો લૂંટના રસમાં હતો. એના સાથી પણ એ વેગમાં પડ્યા હતા, ને જે આવે તેને પૂરા કરી પૈસા કઢાવવાની ધૂનમાં જ મચ્યા હતા.

નારાયણદેવનું વૃદ્ધ પ્રચંડ શરીર બરાબર એભલની સામે આવી ઊભું રહ્યું. એક બાજુ એભલવાળાના સાથી ગામના એકબે જુવાનને રોકી રહ્યા હતા. વીજળીનો ઝબકારો થાય તેમ એભલવાળાની તલવાર ઊંચેથી નીચે પડી.

'અરે! હાં! હાં! હાં!' ચારે તરફથી એનાં જ

માણસોના અવાજ આવ્યા.

પોતે પોતાનો જ કોઈ સાથી માર્યો કે શું, એ જોવા માટે એભલ પાછો ફર્યો. વૃદ્ધ નારાયણદેવનો હાથ છૂટો પડી ગયો હતો ને તેમાંથી લોહીનો ધોધ વહેતો હતો.

'દેવ !–બાપ ....'

એભલવાળો નારાયણદેવને જોઈને ધ્રૂજ્યો, પણ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો લાકડીનો એક જબ્બર ફટકો તેના હાથ પર પડ્યો. એની તલવાર દૂર ઊડી પડી.

નારાયણદેવનું મોં આશ્ચર્યમાં સ્થિર થઈ ગયું ! ઝપાટાબંધ એક પછી એક બનાવો દર ક્ષણે બનતા હતા. લાકડી મારનાર જુવાન સામે તેમણે જોયું, ને તેમનાથી બોલી જવાયું, 'અરે કૃષ્ણ ! . . . '

નારાયણદેવ પર તલવારનો ઘા પડ્યો કે તરત જ કૃષ્ણદેવ જે પાછળ હતો તેણે ઝંપલાવ્યું હતું.

ફરી વાક્ય અધૂરું રહ્યું. એભલવાળા પર લાકડીનો ઝપાટો પડ્યો તે સાથે જ એના એક સાથીની તલવાર કૃષ્ણદેવના ખભાને બરાબર જનોઈવાઢે કાપી રહી. બ્રાહ્મણના લોહીથી રજપૂતની તલવાર રંગાવા લાગી !

હવે લોહીથી ખરડાયેલાં હથિયાર શરમાવા લાગ્યાં. દરેકના મોં પર શાહીના જેવો કાળો રંગ આવ્યો. યુદ્ધ પછી હમેશાં બંધુત્વની વાતોએ ચડવાની જગતની જૂની ટેવ છે. પેલો ફરો નથુ પણ આ પરિણામ જોઈ ધ્રૂજ્યો.

'બાપા ! એભલભાઈ ! ભૂંડું કર્યું ! બ્રહ્મહત્યા થઈ !'

અત્યંત દુઃખથી નારાયણદેવ કૃષ્ણદેવના અચેતન શરીર

પાસે બેસી ગયા અને એભલવાળા સામે જોયું:

'એભલ! વાળા! બાપ! આજ તને આ શું સૂઝ્યું?'

બહાદુર બહારવટિયાની આંખમાં આંસુ—સાચાં આંસુનો છંટકાવ હતો.

કૃષ્ણદેવને સંભાળવાની અને નારાયણદેવના હાથ પર પાટાપીંડી કરવાની ચિંતામાં બહારવટિયા પડ્યા. અત્યારે તેઓ લૂંટ ભૂલ્યા, પોતાનો ભય પણ ભૂલ્યા, અને હવે તો જે થાય તે ખરું કરી નારાયણદેવની સારવારમાં જ પડ્યા.

પણ હજી બસ ન હતું. કૃષ્ણદેવના મૃત્યુની વાત થોડી વારમાં જ કેસર સુધી પહોંચી ગઈ! તે ઘરના દ્વારમાં જ પોતાના પતિ અને શ્વસુરના પાછા આવવાની રાહ જોતી ઊભી હતી.

તેણે આ સાંભળ્યું ને તરત જ પોતે ઘરમાં જઈ તલવાર લઈ ઘર એમ ને એમ મૂકી ચાલી નીકળી.

સાક્ષાત્ ભવાની હોય તેવી એક સ્ત્રીમૂર્તિ આવેલી જોઈ બહારવટિયાના પગમાં ઢીલાશ આવવા લાગી. સ્ત્રીમાં જ્યારે શૌર્ય પ્રગટે છે ત્યારે પુરુષો એ ચમત્કારની શેહમાં જ યુદ્ધનું કૌશલ્ય ભૂલી જાય છે ને એમનું પુરુષત્વ તરત એમને છોડી જાય છે. પછી કાં તો તેઓ લડી શકતા નથી, અથવા તો રાક્ષસ બની જાય છે. જોન ઑફ આર્ક આનું ઉદાહરણ છે.

'હેં! આ કોણ? દેવી!'

નથુ ધ્રૂજતો સ્થિર થઈ ગયો. નથુના શબ્દથી એભલ ચમકી ઊઠ્યો.

'હેં કોણ છે?'

'કૃષ્ણદેવને મારનાર તમે!' આમ ધૈર્યભર્યો અવાજ સાંભળતાં જ નથુની કરડાઈ ગળી ગઈ, અને તે સાથે જ બે ગોળી સનસનાટ કરતી કેસરના માથા પાસેથી ચાલી ગઈ.

'નામર્દ! બાયલા! સ્ત્રી સામે યુદ્ધ!' એભલ ગાજ્યો.

નારાયણદેવની દુ:ખપીડિત આંખ તરત ખૂલી ગઈ. એમની કુલવધૂ હાથમાં તલવાર લઈ રણચંડી જેવી ઘૂમી રહી હતી.

'બેટા! કેસર!' તે શાંતિથી બોલ્યા. પણ નારાયણદેવનો સ્વર તલવારના ખણખણાટમાં ડૂબી ગયો, કારણ કે નથુનું માથું તે વખતે જ કેસરની તલવારથી જુદું થઈ ગયું હતું, ને મામલો ભયંકર જોઈ સૌ કેસર પર તૂટી પડ્યા હતા.

પણ એણે ખૂબ ટકાવ કર્યો.

વૃદ્ધ નારાયણદેવે ઊભા થઈ શાંત રહેવા પોકાર કર્યો. એના અશક્ત હાથમાંથી ફરી લોહી વહેવા લાગ્યું. પરંતુ એ વખતે પણ એના શબ્દો યુદ્ધના હોંકારામાં જ ડૂબી ગયા.

આખું ગામ જાગૃત જોઈ બહારવટિયા પલાયનની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પણ છેલ્લા ગોળીબારે નારાયણદેવ મૂછ્યા. તેમણે પાછળ જોયું તો કેસરનું તરફડતું શરીર કૃષ્ણદેવના ચરણ પાસે જ પડેલું હતું. એમની વૃદ્ધ દૃષ્ટિ તરત જ કેસર પાસે ઊભેલી તેમની નાની પૌત્રી પર પડી. છૂટા સુંદર વાળનાં ઝુલ્ફાંમાં લલિતાનું વદન પ્રકાશી રહ્યું હતું. એવું જ મીઠું જીવનનું હાસ્ય, એના વહી જતા જીવનમાં દેખાતું હતું. પૌત્રીને આમ અચાનક આવેલી જોઈ તે અત્યંત દુ:ખથી પીગળી ગયા.

કૃષ્ણદેવની પાછળ જવા કેસર નીકળી ત્યારે લલિતાની

[illegible] ગયો, ને [illegible] ગયા, ત્યારે [illegible] આવી [illegible] કોઈ [illegible] નીકળી [illegible] કોઈનું ધ્યાન ન ગયું, અને [illegible] આવીને આ [illegible] સ્થિર જેવી રહીઃ ન બોલી, ન રડી, પણ [illegible] જેવી રહી!

ને નારાયણદેવનો હાથ ભીંતને અઢેલી બેઠેલી પૌત્રીના કોમળ ગાલ તરફ ફર્યો. ઓ વૃદ્ધ હાથ ને એ સ્નેહભર્યું નયન!

જીવન એમ ને એમ ઠરી ગયું હોય તેમ લલિતા શાંત ઊભી હતી. પેલાં આસમાની અર્ધ ખુલ્લાં નયન, જાણે બોલે કે તેવા ગાતા હોઠ, જીવનનો રંગ હોય તેવા મૃદુ ગાલ, ને જીવનની નિશાની હોય તેવા હાલતા વાળ!—ઓ!

તરવારના ભાથી જાણે વહેતું જીવન સ્થિર ઊભું છે! જાણે આરસની મૂર્તિ—પૂતળી—જાણે જીવનની ભાવના!

'લલિતા!'

ને વૃદ્ધ નારાયણદેવનો હાથ તદ્દન ઠંડા શરીરનો સ્પર્શ થતાં ભડક્યો. તેની પાછળ વળેલી આંખ પાછળ જ રહી. છેલ્લા ગોળીબાર કરતાં પણ આ ઘા જબ્બર હતો.

પોતાની પૌત્રી—પોતાના વંશની છેલ્લી નિશાની પણ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી એ વિચારે નારાયણદેવ પણ સહજ ઢળી પડ્યા. ઢળી પડ્યા તે ફરીને ઊઠ્યા જ નહિ!

❦

આ ઘટના પછી દિવસો પસાર થઈ ગયા.

મનુષ્યની વાસનાથી ખવાઈ ગયેલા શરીરની જેમ રત્નગઢના ચોરાની નજીક બધાં ઘર ખવાઈ ગયાં છે. કેટલાંક ભાંગી ગયાં છે ને કેટલાંક તજાયેલાં છે. ચોરા પાસે વસ્તી હતી ન હતી થઈ રહી છે.

રત્નગઢના ધૂળિયા રસ્તા પર સૂરજનાં કિરણનો રંગ ભૂખરો બની સંતાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો, ને ગોંદરા તરફથી આવતાં બેચાર રખડુ ઢોર સિવાય બધાં ગામમાં આવી ગયાં હતાં, તે વખતે એક વૃદ્ધ પોતાની ડાંગના ટેકાથી ચોરા પાસે આવી ચડ્યો. અત્યંત થાક ને દુઃખની સ્પષ્ટ નિશાની એના મોં પર હતી.

'અહીં ક્યાંય રાત રહેવાશે કે ?'

ચોરા પર એક સુકલકડી જેવો બાવો બેઠો હતો. તેણે આવેલા વૃદ્ધને પગથી માથા સુધી નિહાળ્યો. પછી જરાક હસ્યો ને ઉપરથી બેદરકારીથી બોલ્યો, 'કેવા છો ? ક્યાં રહેવું ?'

'બાપુ, બ્રાહ્મણ, રાતની રાત કાઢવી છે.'

'આ ઓટાની પાસે—જુઓ આ બજાર તરફની ખડકી. એ ઉઘાડીને અંદર જાઓ. વાડામાં ધર્મશાળા છે, ને ચોરાની એક બાજુ તથા પાછલો ભાગ પણ વાડામાં પડે છે.'

વૃદ્ધ બજાર તરફની ખડકીમાં થઈને અંદર ગયો. એના ગયા પછી પેલો ઊઠ્યો, જરાક ઘંટડી વગાડી, બેચાર પોપડા ભીંત પરથી ઊખડી નીચે પડ્યા હતા તે બહાર ફેંકી દીધા, ને તરત જ રવાના થયો. જતાં જતાં પાસેની ખડકીમાંથી જરાક ડોકિયું કરવાની ઊંડરવૃત્તિ દબાવી ન શક્યો. અંદર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ઓટાની બાજુની પરસાળમાં શાંત બેઠો હતો.

[illegible]

[illegible] નિવૃત્ત બની [illegible] તૈયારી
કરતો હતો. તેણે એક લોટો પાણી [illegible] કાઢ્યું ને ધીરે
બેઠાને ઘૂંટડેઘૂંટડે પીવા માંડ્યું. ઓટા ઉપર [illegible]

પ્રકાશમાં તેણે બેચાર મનુષ્યોને ફરતાં જોયાં.

થોડી વારમાં તેઓ બ્રાહ્મણ પાસે આવી પહોંચ્યાં. બ્રાહ્મણ ભડક્યો પણ ડર્યો નહિ. કેસરી વેષમાં સજ્જ થયેલી એક સ્ત્રીમૂર્તિ એની સામે ઊભી હતી, ને તેની પાછળ પેલો નગ્ન જુવાન, વૃદ્ધ પુરુષ ને પેલી સુંદર બાળકી ઊભાં હતાં.

'કેમ મહારાજ!' પેલી સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે પોતાની સામે કોઈ રાજવંશી જેવી વ્યક્તિ ઊભેલી જોઈ, કાંઈક આશા અને ઉત્સાહમાં તેની સામે જોયું.

'જમ્યા!'

'જી હા, બાસાહેબ.'

'એક વાત સાંભળશો? ભડકશો નહિ કે!'

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે કદાચ અહીં ઊતરવામાં પોતે ગુનો કર્યો હશે. તે જરાક ધ્રૂજ્યો.

'શું બાપુ!—બાસાહેબ! હું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ—'

'જુઓ, સાંભળો; ડરશો નહિ ના? હું કહું તેમ કરશો?' વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પેલી સ્ત્રી સામે જોઈ રહ્યો. એના ચહેરામાં અત્યંત વીરશ્રી પ્રકાશી રહી હતી. સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હોય તેમ એના મોં પર કલ્યાણરેખા તરવરતી હતી ને અમીરસભર્યા સ્ત્રીભાવની સહૃદયતા હતી.

'અમે કોણ છીએ?—જુઓ. અહીં એક વખત ધિંગાણું થયું. તેમાં હોમાયેલાં અમે ચાર આ ગામનાં છીએ—'

બ્રાહ્મણ ધ્રૂજ્યોઃ 'હેં! તમે લડાઈ—'

'હા, અમે લડાઈમાં કપાયેલાં છીએ; પણ જીવન્ત વાસનાના ઉગ્ર સ્પર્શથી આજ હવે એકલી વાસનારૂપે,

તેજની છાયારૂપે છીએ. અમારો ઉદ્ધાર તું કરીશ?'

બ્રાહ્મણનું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું, 'હેં બાપુ? હું—?'

'હા, બાપુ, તું—જો, અમારી છેલ્લી વાસના યાત્રા કરવાની હતી. અહીંથી સવારે નારાયણદેવના ઘરના ખંડિયેરમાં જજે. તેના બરાબર ઉંબર પાસેથી પૈસા ખોદજે. પછી તું અમારા નામે જાત્રા કરીશ?' વીર છતાં સ્ત્રીના છેલ્લા શબ્દોમાં વાસનાના તીવ્ર દુઃખની ગ્લાનિ સ્પષ્ટ હતી.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ધ્રૂજવા લાગ્યો, 'હા! હા! હા!'

'ચોક્કસ?'

'હા!' અને એ દોરીલોટો મૂકવા જરાક નીચે નમ્યો.

'અને—'

પણ એનું વાક્ય અધૂરું રહી ગયું. તે ચિત્રવત્ સ્થિર થઈ ગયો! દિવસની છાયારેખા જેવું એક પણ ચિત્ર તેની સામે હતું નહિ. ઓટા પાસેના પીપળાનાં પાન માત્ર પવનથી સુસવાટ કરતાં હાલતાં હતાં. તે ફાટેલી આંખે ચારે તરફ જોતો ઊભો.

'તમારું નામ?' એણે છેવટે હિંમત કરી હવામાં જ પૂછ્યું.

પવનમાંથી શબ્દ આવતા હોય તેમ સ્પષ્ટ અવાજ આવ્યો, 'કેસર!'

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ એકદમ બહાર દોડયો. ચારે તરફ હવામાં એને તોફાન લાગ્યું. તે ઓટાની બહાર જઈને ઊભો ને બજારમાં મોડી રાતે જાગનાર એકબે દુકાનદાર હાટના ઓટા પર રાતની રાત કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

❦

એક વર્ષ વહી ગયું છે, ને રત્નગઢના ચોરાના ખંડેર આગળ પાછી વસ્તી વધતી જાય છે.

પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાછો ફરતો આવે છે. એનો એ સુકલકડી બાવો ત્યાં જ બેઠો છે.

'કાં બાવાજી! આજે રાત રહેવાનું મળશે કે?'

અને બાવાજી પોતે પણ આજ તો પાછલી પછાળીમાં બ્રાહ્મણ સાથે સૂતા.

ખખડતાં પાનમાંથી વૃદ્ધના કાન પર શબ્દો આવતા લાગે છે: 'કેસર!'

અને તેને ઊંઘ ન જ આવી. પીપળાનાં પાન પર, ભીંત પર, કૂવા પર એની શંકાભરી દૃષ્ટિ ફર્યા કરતી હતી.

'મહારાજ!' બાવાજીએ આ તાલ જોયો, ને બ્રાહ્મણને પૂછ્યું, 'તે દિવસે અહીં રોકાયા હતા કે?'

'હા.'

'કાંઈ જોયેલું?'

'કેસર—' વૃદ્ધ બ્રાહ્મણથી પોતાના મનનો સૌથી આગળપડતો શબ્દ બોલી જવાયો.

'પણ ત્યારપછી એ કોઈ દિવસ દેખાઈ નથી; ને આ ભાગ હવે ફરી વસ્યો છે.'

'હેં!'

બ્રાહ્મણે કેસરના કહ્યા પ્રમાણે પૈસા મેળવ્યા હતા, અને આજે જાત્રા કરી તે પાછો ફર્યો હતો. પેલી કેસરી ચૂંદડી ને સૌમ્ય મુખમુદ્રા પુનઃ જોવા મળશે એ ભાવભર્યા ઉલ્લાસમાં તે અહીં આવ્યો હતો. પણ હવે એને લાગ્યું કે કેસરની

વાસના છૂટી ગઈ.

સવારે તે વહેલો ઊઠયો, ને એક કામ પૂરું થવાથી વાસનાના પ્રબળ વેગ પર વિચાર કરતો, ફરી રત્નગઢની ધૂળભરેલી શેરીમાં થઈ પોતાની જૂની ડાંગ ખખડાવતો ચાલ્યો ગયો.

આત્માનાં આંસુ

વૈશાલીના સંથાગારમાં* આજે ભારે ગડબડ મચી રહી હતી. કેટલાક વૃદ્ધ રાજપુરુષો સંથાગારનાં સ્વચ્છ આરસનાં પગથિયાં પર બેસી ગયા હતા, ત્યારે કેટલાક ખુલ્લા મેદાનમાં, પોતપોતાના રથની દોરી હાથમાં રાખી સંથાગારમાં થતો કોલાહલ સાંભળી રહ્યા હતા. જબ્બર ભાલા હાથમાં ધરીને કેટલાક જુવાનો ફાવે તેમ ટેલતા હતા. સભામાં ગેરવ્યવસ્થા હતી. કોઈ કોઈનું સાંભળે તેમ હતું નહિ. જેને જેમ ફાવે તેમ બોલતા હતા.

એટલામાં સામેની બજારમાંથી એક રથ આવતો દેખાયો. આતુરતામાં ને કૌતુકમાં લાંબી ડોક કરી કરી આવનાર કોણ છે તે જાણવાને સૌ ઉતાવળા થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં જ રથ પાસે આવ્યો.

'એ તો મહાનમન છે,' એક જુવાને બૂમ પાડી.

---

* વૈશાલીમાં પ્રજાકીય તંત્ર હતું, એટલે આ સંથાગાર પાર્લમેન્ટનું કામ પણ કરતું. સંથાગાર એટલે સભામંદિર—'ટાઉન હૉલ' જેવું.

એ સાંભળીને સંથાગારનાં પગથિયાં પરથી કેટલાક જુવાનો મેદાનમાં આવી મહાનમનના રથના માર્ગમાં જ ઊભા રહ્યા.

'મહાનમન એકલા જ આવ્યા લાગે છે!'

'એમ? ત્યારે આમ્રપાલી નથી આવી!' બેત્રણ જુવાન માણસો એકીસાથે બબડી ઊઠ્યા. તેમાંના એકે તો ગુસ્સામાં પગ પછાડી પોતાનો ભાલો ભોંયમાં ખોસ્યો: 'ત્યારે રાજગણની ને કાયદાની અવજ્ઞા કરવાની તેની દાનત છે એમ?'

એક સુંદર સવારને રસ્તો આપવાને તેઓ જરા પાછા હટ્યા. બીજી દિશાએથી બેચાર ઘોડેસવારો આવ્યા. તેમણે શિકારીનો જ વેષ પહેર્યો હતો. સુંવાળા, લીસા ને ચળકતા વાળવાળા કૂતરાઓ તેમના ઘોડાની આગળપાછળ દોડતા હતા. એટલામાં મહાનમન રથમાંથી નીચે ઊતરી, આરસનાં લીસાં પગથિયાં ચડતો ચડતો, નગરમંદિરમાં જઈ ઊભો રહ્યો.

ઊકળતો માનવસમુદાય, જાદુઈ લાકડી ફરી હોય તેમ, એકદમ શાંત બન્યો. હવે મહાનમન શું બોલે છે તે સાંભળવાને સૌ આતુર બન્યા.

'મહાનુભાવો! મારી પાલિતા પુત્રી આમ્રપાલી . . .' તેનો સ્વર જરા લથડ્યો પણ તે ખોંખારીને આગળ વધ્યો: 'આમ્રપાલી, જેને લિચ્છવીગણના * કાયદા પ્રમાણે તમે સમ

*વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યમાં એવો નિયમ હતો કે અતિ સૌંદર્યવતી સ્ત્રીએ કોઈને ન પરણતાં, જનસમૂહને રંજન કરવા, અપરિણીત અવસ્થામાં રહેવું. મહાનમન નામના શ્રીમંતને આમ્રપાલી નામે પુત્રી હતી. તે અત્યંત સુંદર હોવાથી, જો તે કોઈને પરણે તો વૈશાલીનો જુવાનવર્ગ અંદરઅંદર સ્પર્ધા કરીને

કરવા દેવાની ના પાડી હતી, અને જેને મેં સિન્ગ્છરીઓ અંદર-અંદર કપાઈ ન મરે માટે અવિવાહિતા રાખી હતી . . .'

લોકો અંત સાંભળવાને અધીરા થવા લાગ્યા.

' . . તેનો આઠ દિવસ થવાં પત્તો નથી!'

'પ્રજાનો દ્રોહ! મંડળનું અપમાન! તદ્દન ખોટી વાત!' કેટલાક બરાડ્યા.

મહાનમન કંઈ ન સાંભળતો હોય તેમ આગળ બોલ્યે જતો હતો: 'પત્તો નથી . . .પત્તો ન હતો, પણ, આજે તે પોતે જ અચાનક મળી આવી છે!'

લોકોએ છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો, કેટલાકે હર્ષના પોકાર કર્યા.

'અને હવે . . . .'

એ જ વખતે મેદાનના ગરબડાટ વચ્ચે થઈ, એક ભવ્ય ઘોડેસવાર લોકસમુદાયમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપીને આગળ આવતો દેખાયો. ચારે તરફથી પ્રજાજનો બે હાથ જોડીને તેને પ્રણામ કરતા હતા.

'પણ લ્યો, આ નાયક આવે છે. એ તમને બધી વાત કરશે,' એમ કહી મહાનમન તરત બેસી ગયો.

લોકોએ કુતૂહલથી મેદાન તરફ જોયું. પેલા સવારે ઘોડાથી ઊતરીને નગરમંદિરનાં પગથિયાં પર પગ મૂક્યો હતો; ઘોડાને ત્યાં નોકર પાસે રાખી તે આગળ વધ્યો.

કપાઈ મરે તેવી અવસ્થા હતી. સિંહનાયક, જે અહીંની મહાજન-સત્તાક વ્યવસ્થાના 'પ્રેસિડેન્ટ' જેવો હતો તેણે એ વાતનો મર્મ સમજી તેનો નિકાલ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

'વૈશાલીની જય ! લિચ્છવીગણની જય ! સિંહનાયકની જય ! . . .' લોકસમૂહમાંથી એકદમ જયનાદ ઊઠ્યા.

જરા હસીને લોકસમૂહ સામે બે હાથ જોડી રાખી તે સંભાળથી ચપળતાપૂર્વક પગથિયાં ચડ્યે જતો હતો. નગરમંદિરમાં પહોંચતાં રાજપુરુષોએ ઊભા થઈને તેને માન આપ્યું. તે મહાનમનની બાજુમાં જ એક આસન પર જઈ બેઠો. કોઈ એક કાંકરી ફેંકે તોપણ સંભળાય એવી ગાઢ શાંતિ એકદમ પ્રસરી ગઈ. સિંહનાયક હવે શું કહે છે તે સાંભળવાને લોકો તલ્લીનપર થઈ રહ્યા.

સિંહનાયક ઊભો થયો. તેણે લોકો તરફ એક ઊડતી નજર ફેંકી.

એક માણસના પ્રતાપ ને પ્રભાવ આગળ આખો જનસમુદાય નાનો થતો હોય તેમ લાગતું હતું. તેણે ધીરેથી પણ સ્પષ્ટ અવાજમાં વાત શરૂ કરી: 'મહાનુભાવો ! નીલપદ્મભવનમાંથી આમ્રપાલી આ તરફ આવવાને તૈયાર થઈ ત્યારપછી જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું. જો મહાજનને વૈશાલીનો નિયમ અક્ષરશઃ પળાવવાનો આગ્રહ હોય તો આમ્રપાલી જે શરતો મૂકે તે મહાજને સ્વીકારવી પડશે.'

'બરાબર છે ! બરાબર છે ! શરતો શી છે તે બોલો.'

'આમ્રપાલી કહે છે કે મારું ઘર સુરક્ષિત કિલ્લા જેવું મનાશે; તેમાં રજા વિના કોઈથી નહિ અવાય. જનસમૂહને સંગીતથી આનંદ આપવો એ એનું મુખ્ય કામ રહેશે.'

'એ શરત તો બરાબર છે,' કેટલાક બોલ્યા. નગરમંદિરમાં બેઠેલ ગણરાજો, નગરશેઠો ને પ્રજાના

પ્રતિનિધિઓએ 'ઠીક છે' એટલું કહીને નાયકને બીજા નિયમો સંભળાવવાની પ્રથારત કરી.

'આમ્રપાલીને રહેવા માટે પુષ્પવિહારમાં મહાજને સુંદર પ્રાસાદ—સપ્તભૂમિકાપ્રાસાદ—આપવો પડશે.'

મહાજનમંડળમાંથી કેટલાકે એકબીજાની સામે જોયું.

'ત્રીજી શરત એ છે કે આમ્રપાલીના ઘરમાં કોણ આવે છે—જાય છે, તથા તે કોણ છે તેની તપાસ નહિ કરી શકાય.'

મહાજનમંડળમાં ગણગણાટ શરૂ થયો. કેટલાક વૃદ્ધ રાજપુરુષોનાં મો ક્રોધથી તપાવેલા તાંબાના પતરાં જેવાં લાલચોળ થઈ ગયાં. કેટલાક * નવકોટિનારાયણોએ અસંતોષ દર્શાવવા ભવાં ભેગાં કરીને સિંહનાયક તરફ તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ જોયું. એક * ગણરાજ તો જરા ભોંઠા જેવો થઈ ગયો. અને 'એ તો મહાજનમંડળની સત્તાનું અપમાન થાય' એમ મોટેથી બોલી ઊઠ્યો.

પણ આ બધાં દૃશ્યો પૂરાં ભજવાયાં, ન ભજવાયાં, ત્યાં તો સૌનો આંખ નગરમંદિરના પગથિયાં પર ચોંટી. ચાંદની જેવાં તદ્દન શ્વેત વસ્ત્રમાં લપેટાયેલી એક સ્ત્રીની મૂર્તિ ત્યાં દેખાઈ. મેદાનમાં મોટી ગરબડ મચી રહી હતી, ને આગળ આવવા માટે લોકો ધક્કામુક્કી કરતા હતા. કેટલાક જુવાન માણસો પોતાના ભાલાથી લોકોને હઠાવીને રસ્તો કરતા હતા.

* ગ્રામઅધિપતિને માટે વપરાતો શબ્દ; નવ કોડનો માલિક એમ સાધારણ અર્થ છે.

* આવા આઠ ગણરાજો પણ મહાજનમંડળમાં હતા.

'એનો અર્થ એટલો જ કે ગમે તે શત્રુ આવીને તેને ત્યાં સલામત રહી શકે,' મંડળમાં ચર્ચા થવા લાગી.

'એ નિયમ ન જ સ્વીકારાય.'

'એ તો જાણે કે મહાજનમંડળની પોતે જ અધિકારી!'

મામલો તોફાને ચડ્યો જોઈને 'તમે નિશ્ચય કરો' એટલું બોલી આમ્રપાલી એકદમ ચાલી નીકળી. તેની પાછળ તેનો પિતા મહાનમન પણ ચાલી નીકળ્યો.

'મહાજન એવો નિયમ નહિ સ્વીકારે,' અંતે સૌએ એકઅવાજે સિંહનાયકને જવાબ વાળ્યો, 'અને પ્રજાસત્તાનો નિયમ મહાનમને સ્વીકારવો જ પડશે.'

સિંહનાયકના કપાળ પર ચિંતાની રેખાઓ પડવા લાગી. તેણે પોતાનો એક હાથ જરા કપાળ પર ફેરવ્યો, ખોંખારો ખાઈને સાદને સુધાર્યો, અને મહાજનને કહ્યું, 'મહાનુભાવો! વૈશાલીની સ્વતંત્ર મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થા અત્યારે સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે. પણ વૈશાલીની આસપાસ તેને કોળિયો કરી જવા માટે અનેક રાજ્યો તૈયાર ઊભાં છે. મહાનમન જેવા *શતકોટ્યધિપતિને એવે વખતે શત્રુ બનાવવો એ રાજનીતિ વિરુદ્ધ છે.'

'લિચ્છવી જુવાનો પણ તક્ષશિલામાં જઈને ધનુર્વિદ્યા શીખ્યા છે . . .' કેટલાક જુવાન સભાસદોએ ઉત્તર વાળ્યો: 'અને અમે કોઈ પણ રાજ્ય સામે ટક્કર ઝીલવા તૈયાર છીએ!'

*આ અતિશયોક્તિ નથી. તક્ષશિલાથી બીજે નંબરે ગણાતા કાશી મહાવિદ્યાલયમાં એંશી કરોડના માલિકનો એક છોકરો ભણતો એનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ 'વિશ્વભારતી' (૧-૩)માં પ્રોફે. રાધાકુમદનો લેખ.

'અને મહાજન ! મહાજનનો શો જવાબ છે !'

'હાલ * સન્નિપાતભેરીથી સૌને ખબર આપવામાં આવશે,' કહી તે ઝપાટાબંધ પોતાના ઘોડા પર ચડ્યો ને સાંજ પડવા આવી હતી એટલે વૈશાલીના પુષ્પોદ્યાનમાં ફરવા ચાલ્યો ગયો. અનેક ભવ્ય મકાનોના રત્નખચિત ઝરૂખાઓ જોતોજોતો તે વૈશાલીના વિશાળ મેદાનમાં પહોંચ્યો. હજારો ઘોડેસવારો ને રથીઓ ત્યાં નિયમબદ્ધ ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા. પરદેશીઓ, સોદાગરો ને દૂરદૂરના રાજકુમારો લિચ્છવી જુવાનોને કૌતુકથી નિહાળતા ઊભા હતા. એક જગ્યાએ રથીઓ સ્પર્ધામાં ઊતર્યા હતા. જાંબુડી રેશમી દોરીથી વેગમાં દોડતા રથોને કાબૂમાં રાખવા માટે સારથિઓ તનતોડ મહેનત કરતા હતા. રાજહંસની પાંખ જેવા ધોળા ઘોડાઓ જોડેલા રથોમાં બેસીને કેટલાક શ્રીમંતો આ બધું જોઈ રહ્યા હતા.

સિંહનાયક આ બધું જોતોજોતો આગળ વધ્યો. જ્યાં જુઓ ત્યાં અશ્વિનીકુમાર જેવા રૂપાળા લિચ્છવી જુવાનો રથમાં કે ઘોડા પર ફરતા હતા. બધે જ કેળવણી, શૌર્ય ને નિયમબદ્ધ તાલીમ દેખાતાં હતાં. વૈશાલીનો વિચાર કરતાં, અભિમાનમાં ને ઉલ્લાસમાં તેની છાતી ફૂલી. 'આર છે બિંબિસારનો, કોસલનો, અવંતીનો કે કોઈ નો, કે આ લિચ્છવી જુવાનોને એક ઘડી પણ તાબે રાખી શકે !' એણે વેગમાં ને વેગમાં ઘોડાને એડ મારી.

* લોકસમૂહને ભેગા કરવા માટે વગાડવામાં આવતું ઢોલ જેવું વાદ્ય.

નીલપદ્મ સરોવરને કિનારે તે આવી પહોંચ્યો. સંધ્યાના રંગો પાણીને સોનેરી રંગથી છાઈ રહ્યા હતા ને પોયણાં ચંદ્રને જોવા અરધું છાનું હસતાં હતાં. સરોવરને કિનારે કિનારે અર્ધવર્તુલાકારમાં વૈશાલીનું વિલાસભવન પુષ્પવિહાર આવ્યું હતું. નીચે પાણીમાં સંગેમરમરના છત્રોના પડછાયા હાલતા હતા. જ્યાંત્યાં મધુર કંઠની રમઝટ જામી હતી, ને દીપાવલિઓથી શોભતી અનેક જલનૌકાઓ સરોવરમાં વિહાર કરવા માટે સજ્જ થતી હતી. સિંહ ત્યાં થંભી ગયો. વૈશાલીનો આ ભાગ અત્યંત સુંદર હતો. તેણે વૈશાલી તરફ એક નજર ફેંકી. તાંબાના, રૂપાના અને સોનાના ઘુમ્મટથી વૈશાલી ચિત્રવિચિત્ર રંગો ધારણ કરી રહી હતી. એક ઘડી ત્યાં થંભીને સિંહ પાછો ફર્યો. પણ એ વખતે એની મુદ્રા કંઈક પડી ગયેલી હતી, ઉત્સાહ કમી હતો, ને વેગ ઘટ્યો હતો. એના અંતઃકરણમાં એક ચિંતા ઊંડીઊંડી હમણાં જ જાગી હતી, 'આટલા બધા વૈભવ ને વિલાસમાંથી પ્રજાનો વિનાશ કરનાર તત્ત્વ તો નહિ જન્મે ને ? . . . . શિરકર્તાઓ સુંવાળા રેશમ માટે એમનું લાકડાનું કઠણ ઓશીકું તો નહિ છોડી દે ને ? . . . .'

તેણે વિચાર કરતાં પોતાનો ઘોડો ઘર તરફ વાળ્યો, ને ત્યાંથી એકલો પગપાળો આમ્રપાલીના ઘર નીલપદ્મભવન તરફ ચાલ્યો.

સિંહ નીલપદ્મભવન પાસે પહોંચ્યો. આમ્રપાલીના આગ્રહી સ્વભાવનું દર્શન તેને થયું હતું. આજે નગરમંદિરમાં મહાજનમંડળ પાસે તેને ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ. મહાજનમંડળ પોતાનો

કો ન હોઈ, અને આમ્રપાલી આઠ દિવસ અગાઉથી જણાવ્યા પછી ઘર તપાસાય એવો નિયમ સ્વીકારવા ના પાડે, તો એટલા નાના તણખામાંથી બનારી આગ વૈશાલીને બાળી મૂકશે એ વિચારથી તે આજે ધ્રૂજતો હતો. જો મહાનમન આમ્રપાલીને અમુક જુવાન સાથે પરણાવવાનું નક્કી કરી તો વૈશાલીના મેદાનમાં અને કદાચ નીલપદ્મભવનની પાસે જ હજારો જુવાનો પોતાના રથોને દોડાવતા આમ્રપાલીને મેળવવા યુદ્ધમાં ઘૂમી રહેશે; દેવપુત્ર જેવા લિચ્છવીઓ મનુષ્યના ટેકાર કરતા સામસામા લડવા માંડશે; આમ્રપાલીનો હાથ મેળવવા માટે દરેકે દરેક જુવાન પોતાનું લોહી રેડશે; અને પછી? . . . . સિંહનાયકે વ્યગ્રતાથી પોતાનું માથું દાબ્યું. આવો જબરદસ્ત આંતરવિગ્રહ થયા પછી અમે તે શત્રુ ચડી આવીને વૈશાલીને પાયમાલ કરી નાખશે! . . . . નાયક આ કલ્પનાથી એવો ધ્રૂજ્યો કે તેની આંખે તમ્મર આવ્યાં, ને તે પાસેના એક આરસના ઓટલા પર બેસી ગયો. શૂન્ય દૃષ્ટિએ નીલપદ્મભવનના ઘેરા આસમાની રંગ તરફ જોઈ રહ્યો.

'વૈશાલી! વૈશાલી! તારા ઘુમ્મટને અખંડ રાખવા સિંહ તો પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી ઝઝૂમશે! . .' મનમાં ને મનમાં આવી કંઠ વાણીનો તેને નવું બળ આવ્યું હોય તેમ તે તરત સ્વસ્થ થયો ને નીલપદ્મભવનના દ્વારમાં આવીને ઊભો.

દ્વારમાં પેસતાં જ, કલ્પનાની મૂર્તિઓ જેવી દાસીઓએ તેનો આદર કર્યો. ઉદ્યાન જેવા અનેક સુંદર ખંડોમાં થઈ તે આમ્રપાલીના ભવનમાં આવ્યો. આમ્રપાલી હીંડોળા

નીલપદ્મ સરોવરને કિનારે તે આવી પહોંચ્યો. સંધ્યાના રંગો પાણીને સોનેરી રંગથી છાઈ રહ્યા હતા ને પોયણાં ચંદ્રને જોવા અરધું છાનું હસતાં હતાં. સરોવરને કિનારે કિનારે અર્ધવર્તુલાકારમાં વૈશાલીનું વિલાસભવન પુષ્પવિહાર આવ્યું હતું. નીચે પાણીમાં સંગેમરમરના છત્રોના પડછાયા હાલતા હતા. જ્યાંત્યાં મધુર કંઠની રમઝટ જામી હતી, ને દીપાવલિઓથી શોભતી અનેક જલનૌકાઓ સરોવરમાં વિહાર કરવા માટે સજ્જ થતી હતી. સિંહ ત્યાં થંભી ગયો. વૈશાલીનો આ ભાગ અત્યંત સુંદર હતો. તેણે વૈશાલી તરફ એક નજર ફેંકી. તાંબાના, રૂપાના અને સોનાના ઘુમ્મટથી વૈશાલી ચિત્રવિચિત્ર રંગો ધારણ કરી રહી હતી. એક ઘડી ત્યાં થંભીને સિંહ પાછો ફર્યો. પણ એ વખતે એની મુદ્રા કંઈક પડી ગયેલી હતી, ઉત્સાહ કમી હતો, ને વેગ ઘટ્યો હતો. એના અંતઃકરણમાં એક ચિંતા ઊંડીઊંડી હમણાં જ જાગી હતી, 'આટલા બધા વૈભવ ને વિલાસમાંથી પ્રજાનો વિનાશ કરનાર તત્ત્વ તો નહિ જન્મે ને ? . . . . લિચ્છવીઓ મુંવાળા રેશમ માટે એમનું લાકડાનું કઠણ ઓશીકું તો નહિ છોડી દે ને ? . . . .'

તેણે વિચાર કરતાં પોતાનો ઘોડો ઘર તરફ વાળ્યો, ને ત્યાંથી એકલો પગપાળો આમ્રપાલીના ઘર નીલપદ્મભવન તરફ ચાલ્યો.

સિંહ નીલપદ્મભવન પાસે પહોંચ્યો. આમ્રપાલીના આમણી સ્વભાવનું દર્શન તેને થયું હતું. આજે નગરમંદિરમાં મહાજનમંડળ પાસે તેને ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ. મહાજનમંડળ પોતાનો

ફ્રી ન ઊઠે, અને આમ્રપાલી આઠ દિવસ અગાઉથી જણાવ્યા પછી ઘર તપાસાય એવો નિયમ સ્વીકારવા ના પાડે, તો એટલા નાના તણખામાંથી થનારી આગ વૈશાલીને બાળી મૂકશે એ વિચારથી તે આજે ધ્રૂજતો હતો. જો મહાનમન આમ્રપાલીને અમુક યુવાન સાથે પરણાવવાનું નક્કી કરશે તો વૈશાલીના મેદાનમાં અને કદાચ નીલપદ્મભવનની પાસે જ હજારો જુવાનો પોતાના રથોને દોડાવતા આમ્રપાલીને મેળવવા યુદ્ધમાં ઘૂમી રહેશે; દેવપુત્ર જેવા લિચ્છવીઓ ધનુષના ટંકાર કરતા સામસામા લડવા માંડશે; આમ્રપાલીનો હાથ મેળવવા માટે દરેક દરેક જુવાન પોતાનું લોહી રેડશે; અને પછી! . . . . સિંહનાયકે વ્યગ્રતાથી પોતાનું માથું દાબ્યું. આવો જબરદસ્ત આંતરવિગ્રહ થયા પછી ગમે તે શત્રુ ચડી આવીને વૈશાલીને પાયમાલ કરી નાખશે! . . . . નાયક આ કલ્પનાથી એવો ધ્રૂજ્યો કે તેની આંખે તમ્મર આવ્યાં, ને તે પાસેના એક આરસના ઓટલા પર બેસી ગયો. શૂન્ય દૃષ્ટિએ નીલપદ્મભવનના ઘેરા આસમાની રંગ તરફ જોઈ રહ્યો.

'વૈશાલી! વૈશાલી! તારા ઘુમ્મટને અખંડ રાખવા સિંહ તો પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી ઝઝૂમશે! . .' મનમાં ને મનમાં આવી ગાંઠ વાળતાં તેને નવું બળ આવ્યું હોય તેમ તે તરત સ્વસ્થ થયો ને નીલપદ્મભવનના દ્વારમાં આવીને ઊભો.

દ્વારમાં પેસતાં જ, કલ્પનાની મૂર્તિઓ જેવી દાસીઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. ઇંદ્રભવન જેવા અનેક સુંદર ખંડોમાં થઈ તે આમ્રપાલીના ભવનમાં આવ્યો. આમ્રપાલી હીંડોળા

ઉપર બેસીને વિચારમાં ને વિચારમાં પગની ઠેસથી હીંડોળાને જરાજરા હલાવી રહી હતી. સિંહને જોતાં જ તે બેઠી થઈ ને તેની સામે પ્રણામ કરતી ઊભી. પાસેના એક લાલ ચંદનના બાજઠ પર સિંહ બેસી ગયો. આમ્રપાલી વીણાને એક તરફ ખેસવીને બીજા બાજઠ પર સામે બેઠી.

'આમ્રપાલી! મહાજનમંડળને તારી એકેય શરત કબૂલ નથી,' સિંહ જરા રહીને બોલ્યો.

આમ્રપાલી દૃઢતાથી તેની સામે જોઈ રહી.

'પણ મહાજને એટલું કબૂલ્યું છે કે આઠ દિવસની સૂચના આપ્યા પહેલાં તારું ઘર તપાસી ન શકાય; એટલે શરત સ્વીકારવામાં વાંધો નથી,' સિંહે આગળ કહ્યું.

'પણ હું તમારા દુષ્ટ નિયમને જ સ્વીકારતી નથી!' આમ્રપાલી બોલી; 'તમારા આગ્રહને વશ થઈ ને જ મેં અમુક શરતો સંથાગારમાં મૂકી હતી.'

સિંહે અપમાન ગળી જવા માટે નેણ પરથી કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. મહાજનમંડળના નિયમનું એક સ્ત્રી અપમાન કરે તે તેને ખૂંચ્યું, પણ તેને ધીરજથી કામ લેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી.

'આમ્રપાલી! એ નિયમ દુષ્ટ હશે—છે; પરંતુ અત્યારે તો વૈશાલીનું ભવિષ્ય એના પર લટકે છે.'

'એ નિયમ શા માટે રદ કરતા નથી? આવો દુષ્ટ નિયમ બીજી કોઈ જગ્યાએ છે? સ્ત્રીઓનું આવું અપમાન થાય ત્યારે તે સાંખી લેવામાં તમને આનંદ આવે છે?'

'એવો વખત આવશે કે જ્યારે આ નિયમ રદ થશે.'

'ક્યારે?'

'જો હમણાં તું વૈશાલીને બચાવશે તો—'

'વૈશાલીને બચાવવા માટે શું મારે કલંકભરેલું જીવન ગાળવું?'

'પ્રજાઓના ઉદ્ધાર માટે એટલું સ્વાર્પણ—યૌવનનું ને યશનું—તારી પાસેથી વૈશાલીની વતી હું માગી લઉં છું.'

આમ્રપાલીનો ફૂંફાડા મારતો સ્વભાવ એકદમ નરમ પડી ગયો. તેને લાગ્યું કે આ માણસ વૈશાલીની મહત્તામાં ઓતપ્રોત છે. વૈશાલીનું નામ સાંભળતાં તેને પણ મહાન થવાની એકદમ પ્રેરણા જાગી.

'નાયક!' તે ઠરી ગયેલા અવાજે બોલી, 'પ્રજાઓના ઉદ્ધાર માટે સ્ત્રીને અમૂલ્ય એવું શીલ જ ખપનું છે! બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી!'

'મહાન બનનારનું સ્વાર્પણ પણ મહાન જ હોય. વૈશાલીની સ્ત્રીઓએ કનૈયા જેવા રૂપાળા જુવાન—પતિ, પુત્ર અને ભાઈ સૌને—હોંશે આપતાં આંસુ પાડ્યાં નથી. એવાં મીઠાં લોહી પીપીને આ ધરતીમાં કલ્પદ્રુમ ફાલ્યાં છે. આજે વૈશાલીની ધરતી, શીલનો, ભારતમાં કદાપિ ન ધરાતો એવો, વિચિત્ર ભોગ માગે છે.' સિંહે જવાબ આપ્યો. તેના શબ્દે શબ્દમાં પ્રેરણાના પ્યાલા ભર્યા હતા. આમ્રપાલીની નસેનસમાં પણ 'વૈશાલી! વૈશાલી!' એમ થઈ રહ્યું.

'વૈશાલીને મારો પ્રાણ આપું તો?'

'ના, એનાથી આંતરવિગ્રહ જામશે. મહાનમનને લાગશે કે પ્રેમીનો ભોગ અપાવે. અનેક કુટુંબો એના પગનાં છે તે

કોણ કોણ છે ? જેવાતેવા નહિ, પણ કોસલ, વત્સ ને મગધ જેવા વૈશાલીને ત્રણે દિશાથી ઘેરી પડેલાં ત્રણ મહારાજ્યો, અને અવંતી ચોથું.'

'કોણ—કોસલ પણ ? ત્યાંનો પ્રસેનજિત્ તો વૈશાલીનો મિત્ર છે ને !'

સિંહે ડોકું ધુણાવ્યું: 'ના, બાપુ, ના. એ સૌ રાજકીય તંત્રના હિમાયતી છે, અને માટે તે અરસપરસ મિત્રો બન્યા છે. વૈશાલી સિવાય બીજું કોઈ મગધના બિંબિસારની આડે આવે તેમ નથી. અત્યારે મગધ રાજનીતિની ખાતર કોસલ અને અવંતીનું મિત્ર બન્યું છે. તેણે પોતાની પૂર્વમાંનો અંદેશો લઈ ને પીઠ પરથી ઘા ન પડે તેવી સ્થિતિ કરી દીધી છે. હવે આગળ વધવા માટે રાજા બિંબિસાર ગોમતી અને ગંડકીના સંગમ પર વહેલોમોડો કિલ્લો બાંધશે ત્યારે વૈશાલી પણ ધ્રૂજશે. અને વૈશાલી પડતાં શું થશે ? રાજાઓની અનિયંત્રિત સત્તા ફરી જાગશે. આમ્રપાલી ! વિદેહમાં રાજાએ એક બ્રાહ્મણકન્યા ઉપર જુલમ કર્યો. ખુદ રાજાને ભર-બજારમાં કતલ કરીને લોકોએ પ્રજાતંત્ર જાહેર કર્યું છે. લિચ્છવીઓએ ફેલાવેલી પ્રજાકીય તંત્રની ભાવનાનું આ ફળ છે. કપિલવસ્તુમાં, રામગ્રામમાં, કેશપુત્તમાં ને ભગમાં મહાજનસત્તા જમાવવા માટે પ્રબંધ પણ રચાયા છે. એક-હથ્થુ સત્તાના શોખીન મગધની સામે પ્રજાતંત્રનો નવો સંદેશ વૈશાલી પોકારી રહ્યું છે.'

'એમાં વૈશાલી ફાવશે ? નહિ ફાવે તો !'

'ફાવશે ! કોને ખબર છે ! મગધ અસંત બળવાન

છે. આપણું તો ઘર ફૂટયું છે. મારો ભાઈ ગોપાલ રાજા બિંબિસારનો પ્રધાન છે. જો વૈશાલી નહિ ફાવે તો કોસલ, વત્સ ને બીજા અનેક દેશો જે અત્યારે મગધના મિત્રો છે તે મગધમાં હોમાઈ જશે. મગધની મહત્ત્વાકાંક્ષા ઠેઠ અવંતી સુધી પહોંચવાની છે. એટલે વૈશાલી પડશે કે તરત મગધનો વાવટો અવંતી સુધી ઊડશે! અત્યારે માત્ર વૈશાલી અનેક પ્રજાઓને પ્રજારૂપે જાળવી રહી છે!'

'કોસલ પણ પડશે?'

'હા, બધા જ પડશે. વૈશાલી પડશે, અનેક પ્રજાઓ પડશે, પ્રજાકીય તંત્રો પડશે, માત્ર મગધનો સૂર્ય અંગદેશથી અવંતી સુધી તપશે! . . . .'

આમ્રપાલી આ મહાપુરુષની દૃષ્ટિ જોઈ રહી. એને વૈશાલી મારફત અનેક પ્રજાઓનો ઉદ્ધાર કરવો હતો, રાજાસત્તાકને બદલે ગણસત્તાક વ્યવસ્થા દાખલ કરવી હતી અને વૈશાલીનો વૈભવ કાયમ રાખવો હતો.

'નાયક!' તે એની મહત્તાથી અંજાઈને બોલી, 'પ્રજાઓનો આ કલ્યાણમાર્ગ કેમ ખુલ્લો રહી શકે?'

'તું એને ખુલ્લો રાખે તો જ; પવિત્ર હેતુ માટે તારાં યૌવન, યશ ને ગૃહસ્થાશ્રમ—એ ત્રણ મહાન ભોગ દે તો જ.'

'હાય! વૈશાલી! ભીતર તું લેશે? પછી મારી પાસે શું રહ્યું?'

'પછી શું રહ્યું? લોકકલ્યાણ માટે અપવિત્ર થયેલું શરીર—પરંતુ તેમાં વસતો પુણ્યપવિત્ર આત્મા. આત્મા શરીરમાં નથી રહેતો, વિચારમાં રહે છે.'

આમ્રપાલીના હૃદયોસરવો એક ધા થઈ રહ્યો. તે ઘડીભર શાંત થઈ ગઈ. પણ પછી દૃઢ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલી ગઈ, 'નાથ! આ બધો તર્કવાદ ભયંકર છે; પણ જા, વૈશાલીને મારું યૌવન, યશ ને ગૃહસ્થાશ્રમ બધું સમર્પણ કર્યા! આવતી કાલથી હું પુષ્પવિહારમાં રહેવા જઈશ. મારે મન હવે કોઈ પુરુષ જ રહ્યો નથી. ઓને જોઈ ને સંયમ રાખે તે પુરુષ, અને ધ્રૂજે તે જનાવર. લિચ્છવીઓને આટલો છેલ્લો સંદેશો મારા તરફથી પણ આપજો કે 'અક્ષુદ્રવેધી' ને 'વાલવેધી'નો અભ્યાસ કરવા માટે લક્ષ્ય બનાવવા આમ્રપાલીનું માથું જોઈએ તો માગી લેજો!... અને નાથ! લિચ્છવીઓ વિલાસી બન્યા છે માટે તેમનો નાશ નક્કી છે!' એટલું બોલીને આમ્રપાલી વીજળીની ઝડપથી બેઠી થઈ દોડી ગઈ, અંદરના ખંડમાં જતાં જ એના દાબેલા રુદનનો અવાજ આવ્યો.

સિંહે જવા માટે પગ ઉપાડ્યો હતો તે ખંચાયો: 'દેવી! વૈશાલી તો પ્રસન્ન ચિત્તે આપેલો ભોગ લે છે. આમ્રપાલી! હું તને બંધનમુક્ત કરું છું. આવો ભોગ ન ખપે!' આમ્રપાલી એકદમ બારણામાં બહાર આવી. તેનો ચહેરો કઠણ ને ઉગ્ર હતો. તેણે સિંહ સામે જોયું.

'આંસુ સાથે આપેલો ભોગ ન ખપે, આમ્રપાલી!' સિંહે સ્પષ્ટ અવાજે કહ્યું.

'આંસુ!' આમ્રપાલી બોલી, 'આંસુ ક્યાં છે!' તે ટટ્ટાર થઈ ગઈ,' આંસુ તો નાથ! હવે શરીરમાં ક્યાંયે નથી, આત્મામાં છે: ને તે વહાલી વૈશાલી માટે હમેશાં ખરશે!'

સિંહનો જવાબ સાંભળવા ઊભી ન રહેતાં તે અંદર દોડી ગઈ. ચંદનના સુગંધી તેલથી બહેકતી સોનાની દીવીઓ પાસે થઈ નાયક ધીમે પગલે બહાર ચાલ્યો ગયો.

આ પછી ઘણા દિવસ વીતી ગયા છે. વૈશાલીમાં આમ્રપાલીની વીણાની લોકપ્રિયતા હજી ઘટી નથી. છેક તક્ષશિલાથી ચંપા સુધીના સોદાગર વૈશાલીની અનેક વાતો કરે છે તેમાં આમ્રપાલીની વાત પણ આવે છે. મગધનો રાજા બિંબિસાર એક વખત આમ્રપાલીને મળવા આતુર થયો. પોતાના પ્રધાન ગોપાલ મારફત ખબર કહાવ્યા. આમ્રપાલીએ કહેવડાવ્યું, કે 'ખુશીથી આવજો, પણ તમારી રાજખટપટ ત્યાં છોડતા આવજો. આઠ દિવસ સુધી તો તમે મારા ઘરમાં સહીસલામત છો.'

રાજહંસ જેવા સુંદર, ધોળા બળદ જોડેલા ગાડામાં બેસીને રાજા બિંબિસાર પુષ્પવિહારમાં ઊતર્યો. તે દિવસ વૈશાલીમાં પર્વ હતું. સ્ત્રીઓના રાસ, જુવાન લિચ્છવીઓની રથની પ્રતિસ્પર્ધા અને વિધવિધ રોશનીભરી નૌકાઓથી નીલપદ્મ સરોવરનો કિનારો ગાજી રહ્યો હતો. આ બધું જોતો ને રાજગૃહ સાથે વૈશાલીને સરખાવતો બિંબિસાર ઇંદ્રભવન જેવા આમ્રપાલીના સપ્તભૂમિકાપ્રાસાદમાં પેઠો.

અંદર પેસતાં જ મોટું ચોગાન હતું. ચોગાનની ચારે તરફ અનેક ખંડો હતા, ને તેના ઉપર બીજા ખંડો આવ્યા હતા. છેક ઉપરના ભાગમાં સંગેમરમરના છત્ર ઉપર સુવર્ણ-કળશો શોભી રહ્યા હતા.

રાજા બિંબિસાર ત્યાં ઊભો કે તરત જ સુંદર દાસીઓ આવી તેને પ્રણામ કરતી ઊભી. બિંબિસારે આમ્રપાલીને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ખૂબસૂરત દાસીઓ સાથે સુગંધી પાણી છંટાયેલા રસ્તા પર તે આગળ વધ્યો. મીનાકારી કમાનોવાળા સંગેમરમરના સુંદર કુંડની પાસે એક દાસી સોનાના કળશમાં સુગંધિત જળ લઈને હાજર હતી. મર્દન અને સ્નાન કર્યા પછી તે અનેક ખંડોમાં થઈ ઉપર ગયો. અહીં આમ્રપાલી આવશે એમ કહી હસતી હસતી દાસીઓ ચાલી ગઈ.

રાજા એકલો ખંડમાં ઊભો. આખો ખંડ સંગેમરમરનો હતો. ભીંતો પર ચિત્રો ટાંગેલાં હતાં. એક તરફ ચંદનના બાજઠ પર મૂકેલા સોનાના ધૂપદાનમાંથી ધૂપનો સુગંધ ફેલાતો હતો. બીજી તરફ સુખડના તેલથી બળતા દીવાઓના પ્રકાશમાં રત્નના તેજ જેવી ભીંત નીલપદ્મના રંગ જેવી દેખાતી હતી. સ્વચ્છ પાણીના સરોવર જેવી નીચલી ભોંય હતી, અને તેમાં અનેકરંગી માછલીઓ તરતી હતી.

રાજા આગળ પગલું દેતાં થંભ્યો. ભોંયતળિયું ને તેમાં માછલીઓને ફરતી જોઈ તેને શંકા થઈ: 'પાણી હશે તો!' તેણે પોતાની રત્નની વીંટી કાઢી ફેંકી. શુદ્ધ રણકો સંભળાયો. તે આગળ પગલું ભરે છે ત્યાં તો મધુર, મંદ, સોનાની ઘૂઘરીઓ જેવું પહેલું હાસ્ય અને પછી શબ્દો સંભળાયા:

'એ તો અહીંના શિલ્પી મહાશીની કૃતિ છે; પાણી નથી, તેજની રચના છે; અને માછલીઓ પણ મંત્રથી જ ફરે છે.'

રાજાએ ઊંચું જોયું. સામેના ખંડનું દ્વાર ખોલી આમ્રપાલી ત્યાં હસતી ઊભી હતી. તેણે મલબારી ગાજનો સાળુ પહેર્યો હતો. પાણીના જેવો તદ્દન પાતળો ચિનાઈ રેશમનો ચણિયો તેના અર્ધ અંગને ઢાંકતો હતો. લંકાનાં મોટાં, સરખાં, પાણીદાર મોતીની માળા તેની ડોકમાં લટકતી હતી. કટિમેખલા, હીરાનાં કુંડલ ને રત્નજડિત નૂપુર—આ શૃંગારથી આમ્રપાલીનું સૌંદર્ય બેનમૂન બન્યું હતું. એક મંદ હાસ્યથી રાજાને આગળ વધવા કહી, પોતે હીંડોળા પર જઈ બેઠી. સોનાના સળિયાને રત્નની વેલ ચડાવી હીંડોળને અત્યંત સુંદર બનાવ્યો હતો. રાજા બિંબિસાર આગળ વધ્યો, ને ઘડીભર મગધ અને વૈશાલીની દુશ્મનાવટ ભૂલી આ અનુપમ હીંડોલ પર બેઠો. તરત હીંડોલ હાલ્યો ને હવા નાખવા દાસીઓ હાજર થઈ ગઈ. મીઠી, પીળી કિનખાબની ગાદી પર રત્નખચિત કમળ ને રાજહંસ શોભતાં હતાં. ઓશીકા પર મોતીની વેલ ચડાવી હતી. પાસે ચંદનના બાજઠ પર એક નાનીસરખી મોતીની ભરેલી સુવર્ણની ધૂપદાનીમાંથી સુગંધ ફેલાતો હતો. નવપ્રભાતના જેવા શાંત પણ મોહભર્યા તાજા ખુશનુમા ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ પડચો. કોતરેલ હાથી-દાંતના હાથાવાળી ચમરીથી હવા નાખતી દાસીઓ એક પછી એક સરી ગઈ. અનેક તારાખચિત રજની શોભે તેમ આમ્રપાલી એકલી એ ખંડમાં શોભી રહી.

રાજા બિંબિસાર આઠમે દિવસે ચાલ્યો ગયો.

આ બનાવને ૭ વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ જ મકાનમાં

એ જ દીવાલ પર એક પાંચ વર્ષનો કુમાર સૂતો છે. તે અરનિદ્રામાં છે. આમ્રપાલીનો રાજા બિંબિસારથી થયેલો પુત્ર તે આ. પાસે બાજઠ પર આમ્રપાલી બેઠી છે.

આજે તેના ચહેરા પર ભારે વેદના પથરાઈ રહી છે. દીવાઓ મંદપ્રકાશ થયા ને બહાર કૂતરાં ભસવા લાગ્યાં. જાણે કોઈ જબ્બર આઘાત થયો હોય તેમ આમ્રપાલી બે હાથથી માથાને દબાવી નીચે મોંએ બેસી રહી.

થોડી વારમાં દ્વાર ખૂલ્યું. આમ્રપાલીએ બેદરકારીથી ઊંચું જોયું. તેની દાસી આવતી હતી.

'ભોજક કહે છેઃ રથ તૈયાર છે.'

આમ્રપાલીએ હાથ વતી તેને જવાની નિશાની કરી. ને પાછી નીચે મોંએ બેસી ગઈ.

'બે ઘટિકા રાત્રિ રહી છે...' દાસી જતાં જતાં બોલતી ગઈ.

થોડી વારમાં ફરી દ્વાર ઊઘડ્યું ને પુરુષનો ભરેલો અવાજ આવ્યો, 'આમ્રપાલી!'

આમ્રપાલી સફાળ બેઠી થઈ ગઈ. ધૂળ ખંખેરે તેમ તેણે વેદના ખંખેરી નાખી. એનો ચહેરો કઠક, તીવ્ર અને દૃઢ બન્યો.

'આવો સિંહનાયક....' અને તેણે પાસેનો એક બાજઠ તેના તરફ સેરવ્યો.

'કુમાર સૂતો છે!'

'હા; પણ હવે રથ તૈયાર છે, જવાની તૈયારી છેઃ પણ...તમને ખાતરી છે કે કુમાર તેના પિતા પાસે

મગધ જાય તેમાં વૈશાલીનું હિત છે? બીજો કોઈ માર્ગ નથી જ? તમે ગઈ કાલે કહ્યું કે વૈશાલીની ખાતર કુમાર છોડ. આજે હું તેમ કરવા તૈયાર છું. પણ એમાં જ વૈશાલીનું હિત છે?'

'હા, અનેક રીતે. મગધમાં એના જવાથી બે પક્ષ થશે. રાજા બિંબિસારના પાટવી અજાતશત્રુ સામે આ તારો કુમાર પ્રતિસ્પર્ધી થશે. અને એમાં કદાચ એ ફાવશે તો વૈશાલી પર એને ભાવ રહેશે. ભવિષ્યની કોને ખબર છે? એ નહિ ફાવે તો વૈશાલી એને ફરી સંઘરશે.'

'રાજખટપટમાં આ કુમાર જીવી શકશે? નાયક! આવા કુમળા બાળકને હાથે કરીને આવો ઝેરનો પ્યાલો દેતાં છાતી ધ્રૂજે છે!'

'તેં રાજા બિંબિસાર પાસેથી વચન નથી લીધું કે તેણે પુત્રને પાળવો?'

રથમાં જોડેલા ઘોડા ખોંખારવા માંડ્યા. આમ્રપાલી અત્યંત દુઃખથી બે ઘડી બોલી નહિ.

'હા; વચન તો લીધું છે.'

'ત્યારે બસ, મગધનો રાજા એકવચની તો છે જ. એ શત્રુ છે છતાં એનો આ ગુણ પ્રશંસાપાત્ર છે. અજાતશત્રુની મા–વૈદેહી–પણ ત્યાં નથી? એ મારી પુત્રી છે: અને વધારે નહિ તો કુમારને સાચવશે તો ખરી જ. બિંબિસાર તારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે ગોપાલ સાથે પણ તેં પ્રયત્નથી એ શરત નહોતી કરી?'

કુમાર પડખું ફર્યો. તેના ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ

પાડ્યો હતો. આમ્રપાલી ત્યાં બેઠી થઈ. સિંહ ઊભો હોય તેમ ચિરકાળ બેઠો રહ્યો. ' આમ્રપાલી, હવે ક્યાં હોઈશ ચંડિકા શક્તિ હતી '

આમ્રપાલી બેઠી થઈ. ધીમે ધીમે કુમારને ઊંઘ લાગી. તેને હાથથી બાથ ભીડીને આમ્રપાલીએ કુમારને ઉપાડ્યો. તેની આંખો મીંચાયેલી હતી. તેણે નિદ્રામાં જ આના ખભા પર માથું નાખી દીધું. આમ્રપાલીની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં, પણ તે બળ કરીને આગળ વધી.

ઘોડાનમાં રથ તૈયાર હતો. ઘૂંઘરાળી ગાદી પર ધીમેથી કુમારને સુવાડીને આમ્રપાલી તેની પાસે બેઠી. બે દાસીઓ પાછળ ચઢી.

' સાથે કોણ જાય છે !'

' વાસવી અને મંદિરા. હું ઘરે જઈ ને પાછી ફરીશ.'

રથની દોરી શિથિલ થઈ. ઘોડા ઊપડું ઊપડું થયા. અચાનક જાગી ઊઠે તેમ આમ્રપાલી બેઠી થઈ ગઈ.

' અરે! અરે! નાયક! આ શું!'

સિંહ આમ્રપાલીના ચરણમાં પડ્યો હતો. તેની રેશમી મોજડીને તેણે માથા પર ચઢાવી.

' આમ્રપાલી! તું સ્ત્રી નથી, સ્વાતંત્ર્યની દેવી છે! તું વૈશાલીની મૂર્તિ છે! કુમારને હરકત થાય તો મેં મગધને પગેથી વળવા જેટલી તૈયારી રાખી છે દેવી! હવે સુખેથી સિધાવો.' સિંહનાયકે સૂતેલા કુમાર પર હેતથી હાથ ફેરવ્યો: ' બેટા! મગધમાં પણ મહાજનસત્તા સ્થાપના ચિરંજીવ થજે હો—'

[illegible] પૃથ્વીની [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] મંદિરો, [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ગઈ.

આમ્રપાલી: 'તું મા [illegible] જ [illegible] ના!'

'હા, [illegible] જ'

રથ [illegible] ગયો. અંધારામાં તેનો અવાજ અત્યંત કર્કશ લાગ્યો. નાયક [illegible] [illegible] ઘોડો અંધારામાં ચાલ્યો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અંધારામાં ડૂબતા લાગ્યો. [illegible]નો નાયક એકચિત્ત, મદ—અનિમંદ બનતા ઘોડાના ડાબલાનો અવાજ સાંભળી રહ્યો. અંધકારમાં અવાજ તદ્દન ડૂબી ગયો ત્યારે તે ઘડીભર ત્યાં ઊભો રહ્યો ને મનથી બોલ્યો: 'વૈશાલીમાં જ્યાં સુધી આવી ઓઓ છે ત્યાં સુધી વૈશાલી અજેય છે!'

રથ જ્યારે સીમાડે પહોંચ્યો ત્યારે મોંસૂઝણું થતું આવતું હતું. આછા ઉજાસમાં કુમારનો ચહેરો દેખાવા લાગ્યો. આમ્રપાલીએ તેને એક વખત ગોદમાં લીધો ને કપાળ પરથી વાળ ખેસવી ચુંબન કર્યું; ફરી ચુંબન કર્યું—અતૃપ્ત આત્માને સંતોષવા હજી એક વખત ચુંબન કર્યું. એ વખતે કુમારે ઊંઘમાંથી આંખ ઉઘાડી! 'બા!' એટલું બોલીને પાછો તે તરત સૂઈ ગયો.

થોડી વારમાં સિંહના મોકલેલા સવારો આવ્યા. 'રથના રક્ષણ માટે સિંહનાયકે અમને મોકલ્યા છે,' કહી તેઓ આમ્રપાલી પાસે આવી હાજર થયા.

હવે ઘડીભર પણ થોભાય તેમ હતું નહિ. કુમાર જાગે તે પહેલાં નીકળી જવું જોઈએ. તે નીચે ઊતરી, ને ઊતરતાં ઊતરતાં એક વાર છોકરાને ગોદમાં લીધો.

'પહોંચો કે તરત ગોપાલને ત્યાં જજો હો, ભોજક! અને વાસરી! મલ્લિકા—જીવથી જ્યારે એને જાળવજો!' દાસીઓના દેખતાં આંસુ ન આવે તો ઠીક, એમ વિચારી આમ્રપાલીએ મોં ફેરવી આંસુ લૂછી નાખ્યાં.

'ગોપાલને બધી વાત આગળથી થઈ ગઈ છે એટલે કંઈ વાંધો નથી. વાસરી! મલ્લિકા!—કુમારને જાળવજો હોં!

'દેવી! અમારા જીવની પેઠે જાળવીશું!'

'અને વારંવાર સમાચાર કહેવડાવજો, હોં!'

થોડે છેટે ઝાડ પર કાગડા બોલવા લાગ્યા. પ્રકાશ વધવા લાગ્યો. આમ્રપાલીએ કુમારને એક વખત નીરખી લીધો. તેણે હાથથી રથ હાંકવા આજ્ઞા કરી. દાસીઓએ પ્રણામ કર્યાં; રથ ચાલતો થયો. આમ્રપાલી પથ્થરના પાળિયાની માફક ત્યાં ને ત્યાં થંભી ગઈ: રથ જોતી જ રહી. રથ દેખાતો બંધ થયો; તેનો અવાજ બંધ થયો; માત્ર તેની ધૂળ જ રહી: આમ્રપાલી હવે ધૂળ જોવા લાગી. જ્યારે એ પણ બંધ થઈ ત્યારે તે અત્યંત શોકથી પાછી ફરી. સામે વૈશાલીનાં મંદિરો પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. કાનની બૂટ પાસે આંગળી મૂકી તે મંદિરો તરફ જોઈ રહી: 'મને કોણ વધારે વહાલું છે? વૈશાલી કે કુમાર?'

અત્યંત બળથી દાબેલી ઉગ્ર વેદના તેના ચહેરા પર ફરીફરી દેખાવા લાગી. દૃઢ નિશ્ચય પ્રેમના તાપમાં

ઓગળી ગયો.

ને ગાંડીની માફક એકદમ રડતે રડતે રોઈ. પક્ષીઓ બોલી રહ્યાં હતાં, સૂરજનાં કિરણો ફૂટતાં હતાં, ને ફૂલોએ આંખોને રજનીની ગાઢ ગોતાડી દીધી હતી. 'હાય! હાય! અત્યારે એ પૂછતો હશે, મારી બા ક્યાં છે! મારી મા ક્યાં છે! ઓ, મારા ફૂલ!'

જંગલમાં ઘાસ પર પડીપડી તે ખૂબ રડી. આર્તસ્વરના રુદનથી જંગલને ગજાવી રહી. અંતે આંસુ પણ ખૂટ્યાં: તે નિરુપાયે ધીમે પગલે પાછી ફરી. વૈશાલીના સુવર્ણ કળશો, રૂપેરી કળશો, ને તાંબાના કળશો દેખાવા લાગ્યા. કુમાર વિનાનું પોતાનું જંગલ જેવું મંદિર તેની નજરે ચઢ્યું. વેદનાના જુસ્સામાં તે ધબ દઈને નીચે બેસી ગઈ.

'વૈશાલી! ઓ વૈશાલી! તને મેં મારું સ્ત્રીત્વ આપ્યું, માતૃત્વ આપ્યું; હવે શું જોઈએ છે? બોલ, શું આપું?'

ચારે તરફથી જાણે જંગલ બોલતું હોય તેમ લાગ્યું: 'તારો પ્રાણ!'

હૃદયપલટો

હિમાલયે અનેક બચ્ચાંને પોતાની આંગળીએ વળગાડ્યાં છે. બધાં બચ્ચાં સુંદર ને રસભર્યાં લાગે છે. જાબલી નામે એક પહાડી ગામ હિમાલયની તળેટીના ડુંગરાઓમાં છે. મેળામાં જતા કોઈ નાના બચ્ચાની માફક વિવિધ શણગાર ધરીને તે ઊભું છે. ઝેરીલો નાગણની માફક અનેક વળાંક લઈને ફરતી કાલકા–સીમલા રેલવેની લાઈન એની ઉપરના ડુંગરાઓમાંથી ચાલી જાય છે. જાબલીની એક તરફ રમણીય ઝરાઓ અખંડ વહન કર્યા કરે છે. બીજી તરફ જલધિજલના તરંગ જેવા અનેક ડુંગરાઓ પર 'કેલુ' અને 'બરાસ'નાં સુંદર રાતાં ફૂલોવાળાં વૃક્ષો 'કેંથ', 'ચોળા' ને 'કલોર'* ની વચ્ચેવચ્ચે ડોકિયાં કરે છે. ગગનસ્પર્શી દેવદારુ વૃક્ષોથી એક તરફની ખીણ ભરાઈ ગઈ છે, તો બીજી તરફ 'મજનુ' પોતાની લાંબીલાંબી ડાળીઓ ઠેઠ જમીન સુધી લંબાવીને ધરતીને ચુંબન કરતાં કરતાં હારની હારમાં નદીને કાંઠે ઊભાં છે. બારે માસ ઘાટી છાયાવાળાં, 'મોરુ' નામે વૃક્ષોથી

* આ બધાં પહાડી ઝાડોનાં નામ છે.

વચ્ચેવચ્ચે આવેલાં ખેતરોના ક્યારા ભરાઈ ગયા છે. અહીં પહાડી લોકો ડુંગરે ડુંગરે પોતાનાં પહાડી ગીતો ગાતા ફર્યા કરે છે. તળેટીમાં મધુર અવાજો થાય છે; પહાડોમાંથી ગંભીર પડઘા આવે છે; પગદંડીએ પગદંડીએ બંસીના મીઠા સૂર છૂટે છે.

હજી તો વૈશાખના ખૂબ તાપથી દિલ્હીઆગ્રાના લોક પોતાનાં ઘરમાં શેકાતા હશે, ત્યાં તો અહીં જંગલોના ડુંગરાઓ પર વાદળાં ભરાઈ ગયાં. વાદળાંના ગોટેગોટા વનરાજિ વચ્ચે ફરવા લાગ્યા, ને મૂળે સુંદર હતું તે દૃશ્ય આજે અત્યંત સુંદર બની ગયું. ધીમેધીમે વરસાદ પડવો શરૂ થયો હતો. પોતાના ઘાસના ભારા લઈ લઈને પહાડી સ્ત્રીઓ ઝપાટાબંધ ઘર તરફ વળી રહી હતી; વાદળાં ઘેરાતાં હતાં, સાંજ નમતી હતી, ગાયો પાછી વળી ગઈ હતી, ને બંસીવાળા અનેક પહાડીઓ બંસી હાથમાં રાખી લઈ સાવચેતીથી પણ ઝડપથી પગદંડી ઊતરતા હતા.

સીમ બધી ઘર તરફ ચાલી રહી હતી, છતાં સૌથી ઊંચેના ડુંગરા ઉપર એક સ્ત્રી પોતાના ભારાને અઢીંગીને નિરાંતે બેઠી હતી. વરસાદની દરકાર ન હોય ને ઘેર જવાની ઉતાવળ ન હોય તેમ, ભારા પર કોણી ટેકવીને, તે આડી પડી હતી અને પોતાની હથેળી પર માથું રાખ્યું હતું. એક પગ લાંબો કરી, બીજા પગને સાથળ નીચે દાબી, તે તદ્દન બેદરકાર ભરી રીતે સામેના અનેક ડુંગરાઓ પર આંખ ફેરવી રહી હતી, અને વચ્ચેવચ્ચે જરાક જેટલો અવાજ આવતાં ઉપરની પગદંડી પર નજર કરી લેતી હતી: તે કોઈની

રાહ જોઈ રહી હતી. જેની રાહ જોતી હતી તે હજી આવેલ નથી એમ જોઈને તેણે નિરાંત કરીને જરા વધારે લંબાવ્યું. તેના માથા પર ને ગાલ પર, હાથ ને પગ પર વરસાદની ઝીણી છાંટ પડવા લાગી. વરસાદને જાણે હાથથી ધકેલી કાઢતી હોય તેમ તેણે પોતાનો હાથ લાંબો કરીને હવામાં ચારે તરફ ફેરવ્યો.

'અંહ, દૂર થાઓ! બારે મેઘ તૂટે કે વીજળીના કડાકા થાય, પણ આજે તો એને મળીને જ જવું છે.'

કુદરત એના હૃદયને પારખી ગઈ હોય તેમ ફરવા લાગી. આકાશમાં વાદળાં છૂટાં પડતાં હતાં અને ડુંગરા પરથી અનેક વાદળીઓ ઊંચે ચડતાં હતાં. સ્પર્શ કરવા માટે કે જોવા માટે એક વાદળું આ જુવાન બેદરકાર અભિમાની ઓને પણ વીંટાઈ વળ્યું હતું. તે વખતે ઉપરની પગદંડી પર પગરવ થયો, જરાક ધીરો બંસીનો અવાજ પણ સંભળાયો અને 'કુંતી! રાણીઆણી બી હુસે!' * એમ બોલતો એક જુવાન નીચે ઊતરવા લાગ્યો.

આવનાર જુવાનનો ચહેરો રૂપાળો, રસભર્યો અને મોહક હતો. બહુ લાંબું નહિ તેમ અત્યંત ટૂંકું નહિ એવું સીધું, કસાયેલું, પાતળું શરીર, સાદી સુરવાલ, કોટ ને સાફામાં વધારે રૂપાળું લાગતું હતું. એક 'હિલસ્ટિક'નો આધાર લઈને તે ચાલતો હતો.

આવીને તરત તે નીચે બેસી ગયો. કોઈ ચંદેનથાલભાતુ જરાક આંખ ફેરવે તેમ આંખ ફેરવીને કુંતી હોઠે આવેલું

* તું રાણી છો-તું મનમાં છો હુસેનું (પહાડી ભાષા).

[illegible]

[illegible]

'[illegible] ગઈ !'

[illegible] પાસે આવી, [illegible]

[illegible] કુંતીનો હાથ હાથમાં [illegible]

' કુંતી ! આજ જરા દેરી તો થઈ.'

ખીરપાલ [illegible] કે કુંતી હસી પડી. કુંતીએ આછા મખમલનું ફૂલગુલાબી પહેરણ પહેર્યું હતું, અને તેના પર ગાઢા વાદળી રંગનો ખુલ્લો મોટો મખમલનો લાંગ કોટ હતો. કસીકસીને પહેરેલો કોટ તેના યૌવનને કે ઓર પસારો આપી રહ્યો હતો. ધોળાં બટનની હાર આછા આસમાની રંગની ઓઢણીમાંથી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. કુંતી વધારે ને વધારે હસતી ગઈ. તેના વાળ પર ચોટેલાં થોડાંક વરસાદનાં બિંદુ મોતીની સેર જેવાં લાગતાં હતાં. તેમને ખંખેરી નાખવામાં ખીરપાલ ગૂંથાયો.

વાદળાંના ગોટેગોટમાં બન્ને જાણે ફરી છુપાઈ ગયાં. છેટેછેટે જાબલીનાં ઘરનાં છાપરાં પર ઊગેલું ઘાસ દેખાતું–ન દેખાતું હતું.

' તું સીમલા ક્યારે જાય છે, ખીરપાલ ? '

'હવે તું આશાવાદિની બની,' બીરપાલે કુંતીના ગાલની એક બાજુ ચમારની ઈનામ આપ્યો. તેણે પોતાના ખીસામાંથી બહાર કાઢીને કુંતીને આપી ફેંક પોતે આગળ ચાલ્યો. કિના-રના ફૂમાડાના મોટા વાદળાં સાથે મળી અંધાર છાયા.

'મને શાને તેડી લાવી!—કે હું ચાલી આવું!'

'જેવી તારી મરજી.'

કુંતી ઘડીક વિચારમાં પડી ગઈ. તેની આંખે આવેલાં આંસુ અને અવાજના કાંપતા સૂર તેને મટ અને ધ્રાંકનો ધ્રાસકો પાઈ રહ્યાં હતાં.

તે શાપ જેવી થઈ ગઈ. તેનું ગુલાબ જેવા ફૂલ્યું. તેણે બીરપાલ સામે તીરછી આંખે જોયું.

'બીરપાલ! તું મને ઉંમરની ઘડી સુધી નિભાવી શકીશ કે?'

'સૂરજ અને ચંદની સાક્ષીએ.'

'અને મારો મિજાજ?'

'પ્રેમથી જાળવીશ.'

કુંતીએ તેને ફરી પૂછ્યો, 'મારા જેવી ઓરત તેં કદી નહિ જોઈ હોય કે! તું આમને આમ સહીશ!'

બીરપાલે કુંતીના માથાને હાથમાં લઈ તેને પોતાના ખોળામાં સુવાડી દીધું. એક હાથે ગુલાબ સમારી તેના હોઠ પર હાથ ફેરવ્યા. 'કુંતી! તું આટલી તીખી કેમ છે! હું તને સૂરજ અને ચંદની સાક્ષીએ પાળીશ,' અને બીરપાલે પોતાનું મોં નીચું નમાવ્યું.

પણ કુંતીએ બે હાથથી પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું હતું.

[illegible]

ઉપર ગેરુના લિસોટા પાડતાં હતાં. છતાં, આખા નગરીમાં એ ઘર સૌથી ગરીબ હતું.

નીલકંઠ એક વખત શીમલા તરફ ગયેલો ત્યારે ત્યાંની આસપાસથી કુંતીને પરણી લાવ્યો હતો. એના જેવા કંઠી પ્રકૃતિના માણસે આ ભારે ભૂલ કરી હતી. દિલ્હી, આગ્રા, પતિયાલા, નાભા, ફરીદકોટ વગેરે સ્થળોના જમીનદાર અને રાજામહારાજાઓના નોકરો સાથે કુંતી ઉછરી હતી. તેણે સાદું જીવન અને દુઃખના દિવસ જોયા નહોતા. તેણે પુરુષોને પોતાની આસપાસ નાચતા ને નમતા જોયા હતા. તે પહાડની

છતાં અનેક રીતે પહાડી મટી ગઈ હતી. તેણે ઘોળાં ઘાસ કે *' દમરોડી 'ના ભારા લઈને બબ્બે હજાર ફૂટની ઊંચાઈએથી પાણીના ધોધની માફક પગદંડીએ ઊતરવાની મજા ભોગવી ન હતી. ગોરા લાંબો ઝભ્ભો પહેરેલી અંગ્રેજ લોકની આયાઓની સાથેસાથે એ પણ ફર્યા કરતી. તેનો બાપ નોકર હતો, મા પણ કોઈ લાટસાબને ત્યાં આયા તરીકે હતી, અને પોતાના મૂળ પહાડી સ્વભાવને તો હવે તેઓએ લગભગ વિસારી દીધો હતો. કુંતીનો વિવાહ તીલકુ સાથે થયા પછી થોડે વખતે તેનાં માતપિતા મૃત્યુ પામ્યાં, અને તે જખલીમાં આવી તીલકુ સાથે જ રહેવા લાગી.

પણ તેણે પહાડી ગુણુ ખોયો હતો. ડુંગરાઓ મઝા આપે એવું કસરતબાજ શરીર ને પ્રકૃતિ તેણે ગુમાવ્યાં હતાં. તેણે તો સીમલામાં ખૂબ સિગારેટ ફૂંકી હતી; અનેકને હસાવી ફોસલાવીને ' અમૃતી ' કે બંગાળી ' સંદેશ ' ઉડાવ્યાં હતાં; અને કોઈ કોઈ બાબુના ' દિલની આગ 'ને જરા ઠંડી કરવા મચ્છીનું શાક પણ ઉડાવી આવતી. આવી કુંતીને જખલીમાં તીલકુના સાદા ઘરમાં અને પાકું તીલકુ જેવા સાદા માણસ સાથે જીવન ગાળવું અકારું થઈ પડ્યું. સવારે ઊઠવું ને ગુલદાસ જેવા બળદ હાંકી ડાંગરના ખેતરમાં જવું: પાસેના ઝરણામાંથી પાણી લાવવું, આલુનું શાક કરવું ને રોટલા ઘડવા; વખતે ઘાસના ભારા લેવા ડુંગરાઓની પગદંડીએ ચઢવું—આ જીવન કુંતીને ફાવ્યું નહિ એને તો સીમલા વગેરેમાં રમી રહ્યું હતું. ' ડાબી બાંય '. ' ડાબી બાંય '

*એ પણ એક જાતનું ઘાસ છે.

કરતી દોડતી રિક્ષાઓ, બૅંડ, વાજાં ને યુરોપિયનના નિર્લજ્જ નાચ, રોકટોક ચાલતા લાટસાહેબો ને મેમસાહેબો, પોતાની આસપાસ ગુંજારવ કરતા અનેક પુરુષો, આવુંઆવું એના જીવનનાં સંસ્મરણોમાં ભર્યું હતું. હવે એને આ ઘર પોસાય તેમ હતું નહિ, છતાં તેણે સુખેદુઃખે સાતઆઠ વર્ષ તો કાઢ્યાં. તે દરમિયાન તેને એક પુત્ર થયો. આજે તે પણ લગભગ સાત વર્ષનો હતો. કુંતીનો મદભર્યો અત્યંત રમણીય ચહેરો આ છોકરાને વારસામાં મળ્યો હતો. રાજવંશી ગૌરવ અકારણ અને અસ્થાને, આ ગામડિયાના છોકરામાં પ્રગટ થયું. પોતાની માને માટે મરી પડે એટલો બધો પ્યાર પણ એનામાં આવ્યો. એની મા ભારો લઈને પગદંડીએથી ઊતરતી હોય ત્યારે છોકરો એકીટશે પણ ચિંતાભરેલાં નેને એને કલાકોના કલાક અગાઉથી નિહાળતો ઊભો રહેતો. પણ જેટલી પ્રીતિ છોકરાને હતી તેટલી જ બેદરકારી માને હતી. કુંતીનો વિલાસી, અભિમાની, તીખો સ્વભાવ તીલકુની ગરીબીથી વધારે તીખો બન્યો હતો. તે તીલકુને ઘણી વખત ધમકાવતી; છોકરાને પણ ઝાપટી કાઢતી. બન્નેને રડતા મૂકી પોતે નિરાંતે સિગારેટ ફૂંક્યા કરતી!

પણ એનો છોકરો દોલત માયાભર્યો હતો. તે આવીને છેવટે માને વળગી પડતો, અને એના હાથ પર, પગ પર, ગાલ પર, બાલ પર ચુંબનનો વરસાદ વરસાવી મૂકતો. પોતાની વહાલસોઈ રીત પ્રમાણે વારંવાર પૂછ્યા કરતો, 'બોલની મા, તું કેમ નથી બોલતી?'

અને કુંતી હસીને તેને તેડી લેતી. એ વખતે કુંતી તો

આરામાંન જ બોલતી; પણ આખા વહાલથી માતૃભાવથી ક્યારેક અવિશ્વાસથી બોલાઈ જાય છે: 'બેટા ! તું મને હમારી—તારી, એમ લાગે છે.' અને સજળ નેને મારીકોર એકબીજાની દૃષ્ટિમાં પલાપલું કલેશના પ્રસંગો ભૂલી જતાં.

પરંતુ કાલકા-સીમલા રેલવે દિવસમાં બેચાર વખત નીકળતી, ત્યારે તેની સિસોટી વાગતાં કુંતીનું મન સીમલામાં જઈ બેસતું. રૂપાળાં લુગડાં, નાજુક ઘરેણાં, ચોખ્ખાં હાથપગ ને રૂપરૂપના અંબારને વખાણનારા, પૂજનારા, એની પાસે નાચનારા અનેક પુરુષો—આ બધું કુંતીથી ક્યારેય ભુલાતું નહિ. ખરી રીતે તો તે એ જ જીવન જીવતી, અને હાસનું એનું જીવન ઉપરટપકાનો વ્યાપાર જ હતો. ઉંદા વર્ષમાં તો વીકટું પણ ભયંકર ઘસારો ભમી રહ્યો હતો. મજબૂત પહાડી શરીર ઘસાતું હતું. તે મુશ્કેલીથી જેમતેમ ચલાવતો હતો; પણ હવે તેનું શરીર ટકે તેમ હતું નહિ. દોલત આ બધું ચિંતાથી જોયા કરતો, ને ન ખમાય ત્યારે કોઈ ઝાડ નીચે રોઈ, ઝરણામાં આંખો ધોઈ, પાછો આવીને આપની પથારી પાસે બેસી જતો.

પહાડી સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે રૂપાળી હોય છે, પણ તેમનાં શરીર ટૂંકાં હોવાથી તેઓના રૂપમાં એક જાતની ખામી રહી જાય છે. કુંતીનાં માબાપ પહાડી હતાં, પણ તેમનો પહાડનો વાસ મેદાન જેવો જ હતો. છેક હિમાલયના ઢોળા પર તળેટીમાં તેઓ રહેતાં, ને પાછળથી સીમલા આવી રહેલાં; એટલે કુંતીનું શરીર અત્યંત ઘાટીલું 'ગોરટિ' જેવું હતું. એના રૂપમાં તેજ, તીખાશ ને મદ ભર્યાં હતાં.

આંખ ફેરવે ત્યાં પુરુષ ધ્રૂજી ઊઠે, અને ફેરવેલી આંખ એવી રૂપાળી લાગે કે તે છેવટ નમતો—લજતો કુંતીના બાલ સમારવા બેસી જાય કે પંજોબને વારંવાર પગમાં ફેરવવા લાગે!

કુંતીના આ તેજના ચમત્કારથી પુરુષો—કેટલીક વખત તો 'મોટા' કહેવાતા માણસો પણ—તેના પગમાં ને પગમાં પડ્યા રહેવા લાગ્યા. એની સ્થિતિ પ્રમાણે એ વૈભવની છોળ વચ્ચે રહેતી. 'પડધાવાસે ચાદર'ના, સોનેરી ને રૂપેરી ભરતભરેલ મખમલના કબજાના ને અનેકરંગી ઓઢણીઓના એની પાસે વગરમાગ્યે ઢગ થઈ જતા. પછી એ જાબલીમાં ગઈ, પણ આગલા જીવનનાં સંસ્મરણોમાં જ એ જીવવા લાગી એને પતિની પરવા ન હતી. ખરી રીતે તો દોલત એને ભારરૂપ હતો. તેણે જીવનના એવાએવા રસાસ્વાદ લીધા હતા કે સુખી ગૃહિણી કે મમતાળુ માતા થવાની શક્તિ તેણે ગુમાવી હતી. વૈભવશાળી ને સત્તાપ્રિય અભિમાની સ્ત્રી તરીકે જ તેનું જીવન ઘડાઈ ચૂક્યું હતું.

એવામાં એને બીરપાલ મળ્યો. મૂળ તો એ પણ પહાડી હતો; પણ પોતાના અનેક ભાઈઓ પર રોફ બજાવી શકે એવો 'યુનિફૉર્મ' તેણે મેળવ્યો હતો. ધીમેધીમે એની લાલ પાઘડીમાંથી સોનેરી કલગી ફૂટી, એ જમાદાર બન્યો, અને હવે એ સત્તાધીશની ઢબથી, ઘણી વખત પોતાના હોલબૂટમાં નેતરની સોટી પછાડતો, આમતેમ ફરતો દેખાવા લાગ્યો. જાબલીની આસપાસ એનું રહેઠાણ હતું, એટલે એ રજા પર આવતો ત્યારે જાબલીના ડુંગરાઓમાં આ બન્ને ઘણી વખત મળતાં. એ પરિચયે પ્રીતિનું સ્વરૂપ લીધું. કુંતીએ

પોતાના કંગાલ ઘરને છોડી તેની સાથે જવાનું કબૂલ્યું, અને બીરપાલના સીમલા ગયા પછી એક અઠવાડિયે તે ઘર છોડી ચાલી નીકળી. જાન્મલીનાં ગરીબ સાદાં ઘરો પાછળ રાખી તે સીમલા તરફ આકર્ષાઈ.

જે દિવસે કુંતી ઘર છોડવાની હતી તે દિવસે તેણે હમેશ કરતાં વહેલી રસોઈ કરી લીધી હતી. મૂંગા બળદ, અરધું બોલે તેવાં ઝાડ, કે જડ પથ્થર, કોઈનું આ ફેરફાર તરફ લક્ષ હતું નહિ; માત્ર એક દોલત જોઈ રહ્યો હતો કે મા ઝપાટાબંધ કામ ઉકેલે છે. તે દિવસે તો તેણે જાડો ઘડેલો રોટલો ને આખુનું શાક દોલતને બોલાવીને હેતથી પીરસ્યાં.

આ છોકરો પ્રેમમૂર્તિ જેવો હતો. આજે માને આટલું કરતી જોઈને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કુંતીએ તે જોયાં. તેનું મન પણ ડગ્યું. પણ બીજી ક્ષણે પ્રેમનો નશો ને મદનું ઘેન વ્યાપી ગયાં. રૂપાળા સુગંધી કેશને અત્તરવાળા હાથથી સમારતો, વિલાસની મૂર્તિ જેવો, બીરપાલ એની સામે ખડો થઈ ગયો. છોકરાનાં આંસુ હીનાથી રંગેલ પાનીની કલ્પનામાં ભૂંસાઈ ગયાં. ઘડીભર આવેલો પલટો તરત જ વળી ગયો. એક ખૂણામાં દુઃખથી રિબાતો તીલકુ પડ્યો હતો. તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી કુંતીએ તરત ભમર ચઢાવી. હજી તો મા એની એ જ છે એ પ્રત્યાઘાતથી નિરાશ બનેલો દોલત, આખુનું દેખાતું નીચે પડી ગયું હતું એ કુંતી દેખે તે પહેલાં ઉપાડીને ઝાપથી મોંમાં મૂકી પરાણેપરાણે રોટલો ખાવા લાગ્યો

તે રાત્રે કુંતી ઊપડી ગઈ. સવારે પાંચ વાગ્યે જ્યારે પ્રકાશ પડવા લાગ્યો ત્યારે તીલકુ પોતાના નબળા બળદ છોડી ખેતર ભણી રવાના થયો. કુંતીને બોલાવવાની તો હિંમત ચાલી નહિ, પણ દોલતને બોલાવ્યો. છોકરે, બાપનું નબળું શરીર જોતાં, તેણે જે કહ્યું તે સાંભળ્યું. અને પછી પાછો પોતાની પથારીમાં થોડી વાર લોટતો પડ્યો.

પણ દોલતના જીવનમાં ગઈ કાલથી એક ભારે ફેરફાર થઈ ગયો હતો. તેણે કેવા પ્યારથી આલુનું શાક પીરસ્યું હતું એ વાત પર ચિંતન કરતાં મા હવે હમેશને માટે બદલાઈ ગઈ કે શું, એ વિચારમાં આજે એને બીચારાને સોનેરી સ્વપ્ના જેવી રાત વીતી હતી. સવારમાં ઊઠીને હસતા મુખની મા જોશે એ વિચારથી તે આનંદી બન્યો હતો. તે ધીમેથી ઊઠ્યો અને જરા પણ અવાજ ન થાય તેમ માની પથારીમાં એને સૂતેલી નિહાળવા ગયો. અંગૂઠા પર ને અંગૂઠા પર સાવચેતીથી માની પથારી સુધી ગયો, માથું છેક નીચે નમાવ્યું, શ્વાસ રૂંધ્યો, છીંક આવવાની થઈ તેને બગાસામાં ફેરવી નાખી, અને આંખો ખોલીને પથારીમાં જોયું: પથારીમાં બકરાના વાળનો ખરબચડો ધાબળો પડ્યો હતો, અને મા ત્યાં હતી નહિ!

દોલતે વિચાર્યું કે કદાચ વહેલી ઊઠીને મારે માટે આલુનું શાક તૈયાર કરતી હશે. પણ તેની સાથે જ ગાત ક્યાં કરે તેવો ટાઢો ચૂલો કે પ્રકાશ વિના એમ ને એમ સૂનો હતો. હશે? બાળક તો પરમ આશાવાદી હોય છે. તેણે વિચાર્યું કે મા પાણી ભરવા ગઈ હશે. તે બહાર નીકળ્યો એક શેરાળ-

પાછો પડો ને એક જૂનું મારહ્યું: પોતાના ઘરનાં એ બન્ને વાંસલાં એમ ને એમ બહાર પડેલાં હતાં. એ નિરાશામાંથી પણ ઉષ્ટનો આશાનો અંકુર ફૂટ્યો. ચોક્કસ મા પીવા ગઈ છે. 'કેવી!' તે મનમાં ને મનમાં મલકાયોઃ 'હું બેમો જાણું છું માટે આજે વહેલી ચાલી ગઈ. હવે તો એ આવે ત્યારે બેમો ને તેડી જવા માટે વહેલુંવહેલું આવું ઊનું થાક કરાવું—' અને આ વિચાર આવતાં દોલત મનમાં મોટેથી હસી પડ્યો, ને આ ઠંડ ભારે થશે એવા રમૂજી વિચાર કરતો કરતો, ફરીને તે તો પોતાની પથારીમાં જઈ પડ્યો. માએ કાલે જરા માથા બતાવી હતી તે પરથી તો છોકરાએ આજ પોતાના લાડની આખી વિચારમાળા મનમાં ગોઠવી દીધી હતી. પણ સવારે ઊઠીને તે મજનુના ઝાડ નીચે ઝરા કઠિ ઊભો ઊભો રોશે ને પાણીની ઝાલકથી પીવાતાં આંસુ ફરીફરી ઊભરાશે, એ વાતનો એના બાળક દિલને ખ્યાલ પણ ન હતો.

આ બનાવ પછી સાત લાંબાં વર્ષ વહી ગયાં, અને તે દરમ્યાન તો ભાગળીમાં પણ શું શું બની ગયું! એક ઘર પડી ગયું. એક કુટુંબ શહેરમાં ભાગી ગયું. તીલકુની માશીની દીકરી પણ કુંતીની પેઠે જ નાસી ગઈ. અને તીલકુ પોતે મરણ પામ્યો. પોતે જેવો કડો હતો તેવી જ કંઈ પ્રકૃતિથી તેણે દોલતને મરતાં મરતાં આશ્વાસન આપ્યું હતું, કે 'હશે, બેટા! આપણાં લેણાદેણીનો એવો સંબંધ—હવે આ ઘર સાચવજે ને હમણાં દોલાકાકા સાથે કામ કરવા જજે.'

કુંતીની પાછળ વૃદ્ધ માણસને છેક મૃત્યુ સુધી રહી હતી. તેણે દોલતને કહ્યું હતું, કે 'જોજે બેટા! વળી તારી માને કે'તો નહિ કે હું ધખ્યો છું; નહિતર વળી એ ખીજશે. એમ કહેજે કે હશે, માણસનો દેહ છે તે ભૂલ થાય.'

બીચારો તીલકુ એ રીતે મરણ પામ્યો. દોલત તે દિવસે પણ એના પેલા પ્યારા મજનુ વૃક્ષની નીચે જઈને રોયો. સામેની પગદંડી પરથી એની મા ઘાસનો ભારો લઈને આવતી ને પોતે અહીં ઊભો નિહાળતો, એ એને સાંભરી આવ્યું. એની માનું ગોરુંગોરું મોં એને ફરી સાંભર્યું. એને સાંભર્યો માનો ખોળો ને માથા પર ફરતો હાથ. આજે વગડામાં ને એકાંતમાં એ ખૂબ રોયો. ઘણાએ કુંતીના રૂપને જોયું હશે, પણ કોઈએ એને ઈશ્વર જેવું પવિત્ર નહિ માન્યું હોય. આજે નફ્ફટ વેશ્યા જેવી પોતાની માના પવિત્ર રૂપને સંભારી સંભારીને આ છોકરો ફરીફરી રડ્યો. ખરે! જ્યાં જ્યાં પ્રેમની સાચી સગાઈ હોય છે ત્યાં ત્યાં ઈશ્વર પોતે હાજરાહજૂર દેખાય છે.

દોલત પોતાની માનું, આજે એ જ વખતે થયેલું મહાપતન દેખતો હશે કે નહિ, તે કહેવું અશક્ય છે; પણ અકસ્માત્ બે બનાવ સાથે બનતા હતા. જે વખતે દોલત માને સંભારીને રડતો હતો તે વખતે ઝેરીલી નાગણની માફક છંછેડાયેલી કુંતીએ બીરપાલને પણ છોડ્યો હતો. આ ટેજલા સ્વભાવને બીરપાલ પણ જાળવી શક્યો નહિ, અને પુરુષ પ્રત્યેના ધિક્કારમાં કુંતીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવેથી મારે કોઈ પુરુષ ધારવો જ નથી, પુરુષને કૂતરાની માફક નચાવવાની

મગજમાં નકશો કાઢ્યો હતો; પણ જાણીતી જે પગદંડીથી મા આવતી એવી એક પણ પગદંડી મળી નહિ. અઢાર વર્ષનો જુવાન છતાં આઠ વર્ષના બાળકની માફક એ માનું નામ જ ગંભાર્યા કરતો. જમાના પહેલાંની રોમન સ્ત્રીના જેવા ગૌરવથી નીકળતી અંગ્રેજ લલનાઓ સામે આ બીચારો બાઘામંડળ જેવો પહાડી જોઈ રહેતો. રજપૂતાણી જેવી શીખ સ્ત્રીઓ એમનાં ભાતભાતનાં લૂગડાં પહેરી નીકળતી, પણ એ કોઈમાં એને પેલો ચહેરો મળ્યો નહિ.

આજે દોલત સવારમાં ઊઠીને પોતાને માટે લાકડાં લાવ્યો, ને આઠ પહેલાં તો પાણી સારવા પહોંચી ગયો. છેક સાંજે ઘેર વળ્યો ત્યારે મોટી બજારના રસ્તા પર સાહેબ-લોકને ચાલતા જોઈ આ પહાડીને સિપાઈએ કાઢી મૂક્યો, ને તે ફરીફરીને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે એનું મગજ તદ્દન શૂન્ય બની ગયું. એના પેટમાં લાહ્ય બળતી હતી, શરીર તપતું હતું અને આરામ માટે, જરાક ચેન માટે, એનો જીવ તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો. અને પૈસાથી વેચાતો મળે તેવો મોજશોખ ક્યાં હોય? જરાક આરામ માટે તલપતું મન સ્ત્રીઓ તરફ ચોટયું. તેણે અચાનક પોતાનો પગ વેશ્યાવાડા તરફ ઉપાડ્યો અને ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો તે ત્યાં પહોંચ્યો.

ત્યાં માણસોની ઠઠ જામી હતી. કેટલાક ફરતા હતા, કોઈક કામનો ઢોંગ કરી ઊભા હતા. જુવાન અને પાપ વિનાનાં માણસો અયાગ શ્રમથી ધકેલાઈને જ્યાં શાંતિ ન હતી ત્યાં શાંતિ શોધતાં હતાં.

દોલતની નજર પડી, ત્યાં સામેના ખંડમાં એક લાવણ્ય-

ી સ્ત્રી બેઠીબેઠી સિગારેટ ફૂંકતી હતી. દોલત ત્યાં ગયો:
ી પાસે ફર્યો. પણ પેલીએ આવા ભિખારીદાસને પ્રોત્સાહન
આપ્યું નહિ. દોલત બધી હિંમત ભેગી કરીને અંદર ગયો.
એક તરફ પલંગ હતો ને તેને ઢાંકવા માટે ચારે તરફ પડદા
ટિંગાતા હતા. બેચાર છબીઓ સામેની ભીંત પર ગોઠવી
હતી, ને એક સગડીમાંથી કોલસાનો ધીમો તાપ ફેલાતો હતો.
દોલતને એકદમ હૂંફ આવતી હોય તેમ લાગ્યું. પણ એના
મોંમાંથી એક શબ્દ નીકળ્યો નહિ. આવા પ્રસંગની અનુભવી
ચતુર સ્ત્રીએ પહેલ કરી. તેણે ભ્રૂકુટી ચઢાવી ધિક્કારથી
પૂછ્યું, 'તુમ કૌન હૈ! ઈધર ક્યા કામ હૈ!'

દોલત બોલતાં મૂંઝાયો, 'ઈધર મેં . . . . . ઈધર
મેંને સોચા–'

પેલી દરબારદાર સ્ત્રી હસી પડી. દોલત ભોંઠો પડીને
ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. તેણે દોલત સામે જોયું ને તિરસ્કાર
તથા અભિમાનથી બોલી, 'મુરખો! તુમ કીસીકુ ઢૂંઢને હો!
આદમી સબ કુત્તે જૈસે હો ગયે.' તેણે પાછળથી ઉમેર્યું.

આકાશમાં ઘનઘોર વાદળાં ચઢ્યાં હતાં અને વીજળીના
ચમકારા થતા હતા. પાસેના કોઈ મંદિરમાંથી બે ઘંટા
સંભળાયા અને કોઈ લટાર મારતા મિયાંભાઈ

'કા આશી દુવા હૈ બેત,
હમારે દિલ જલાનેકુ,
જિગરમેં લગ રહી હૈ આગ,
ચલો તોરો બુઝાનેકુ:'

એમ લાંબે રાગડે ગાતા ચાલ્યા ગયા. દોલત બાધામંડળ

જેવો હતો ત્યાં ને ત્યાં ઊભો રહ્યો.

પાસેના ખંડમાંથી સારંગી અને તબલા સાથે મોકળ ઓસ્વર સંભળાતો હતોઃ

'એક તો મેરી નવજુવાની,
ફિર પુરાની ચૂડિયાં.'

વચ્ચેવચ્ચે 'હાં હાં, જીતે રો' એવા ઈશ્કી પુરુષના અવાજ સાથે એની એ ટેક ફરીફરી ગવાતી હતીઃ

'ફિર પુરાની ચૂડિયાં.'
'હાં જી ચૂડિયાં . . . જી . . . તે રો.'
'એક તો મેરી નવજુવાની.'

દોલત ધબ લઈને નીચે બેસી ગયો. તે મોટેથી બોલી ઊઠ્યો, 'મૈં બૈઠં છું. તુમ સબન હૈ સુંદર છા. તુમરો પ્યાર મૈંકણી બચુંલા.' *

'હમારી પાસ તુમ્હારે લિયે પ્યાર નહિ હૈ. તુમ કિધરકે રહનેવાલે હો, બદશકલ!'

ક્યાં પોતે લઘરવઘર ભિખારી, અને ક્યાં લાવણ્યઝરતી ઝીકસતારાની સાડીમાં સજ્જ સામે બેઠેલી સુંદરી! વિરોધ સંભારતાં તેના પગ ઢીલા પડવા લાગ્યા. તેના બદન પર પરસેવો છૂટ્યો. તે ચળકતા દીવાઓ સામે ને સતારા સામે જોઈ રહ્યો. પેલી સ્ત્રીએ તેની સામે જોઈ ફરી ક્રૂર હાસ્ય કર્યું. તેણે પોતાની મોતીની સેર સમારી. તંગ ઉરેબ ચોરણીવાળો પગ લાંબો કર્યો ને પાસેની લાકડી લઈ દોલત

* મૈંકણી=મને; બચુંલા=બચાવશે.

ઉર ઊઠી: 'આવે કુત્તે! કાહેકો દેર કર દી! કોઈ દૂસરે કે ઘર ભેજેંગે!'

દોલતને ઘા લાગ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ દડવા લાગ્યાં. તે અત્યંત ક્ષીણ દયાજનક અવાજે બોલ્યો, 'મુઝે નહિ માલૂમ, મૈં ઈધર કાહેકો આયા. મૈં જહાન સે થક ગયા હૂં: મુઝે આરામ . .'

'આરામ! ઈધર આરામ નહિ હૈ. ઈધર તો જલ રહી હૈ આગ.'

દોલતે એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તેના મનમાંથી એક વિચાર વીજળીને વેગે પસાર થઈ ગયો: 'અફસોસ! હા, આ કદરૂપા રૂપને, ક્ષીણ શરીરને, બદસૂરત શિકલને માતા વિના કોણ ચાહે! માતા વિના એવો નિર્મળ પ્રેમ ક્યાં મળે કે જે આ કુરૂપ શરીરને પ્રેમના સ્પર્શથી 'સજન હૈ સુંદર' બનાવી દે! તેને ભામશો, પેલી પગદંડી, પેલું મજનુનું ઝાડ, ઝરા-ઝરણાં અને મીઠું મીઠું રુદન સાંભર્યાં. પોતાની ફિકી ધાબળી ખભા પર નાખી, વાંકી લાકડી લઈ તે બેઠો થયો અને અચાનક તેના મોંમાંથી શબ્દ નીકળી ગયા: 'ઇજા! ઇજા! ઇજા!'*

અને એ શબ્દ સાંભળતાં જ પેલી સ્ત્રી જાણે અનેક વર્ષ પાછી હઠીને કૈંક સંભારતી હોય તેમ દોલતને નિહાળતી ઊભી. તેને કોઈ પરિચિત ચહેરો નજરે પડ્યો. તે એકદમ નરમ પડી ગઈ.

'તુમ કિધરકે રહનેવાલે?'

* માતા

'જાબલીક,' દોલતે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો.

અત્યંત દુઃખથી પેલી સ્ત્રીએ પોતાના માથા પર હાથ મૂક્યો.

દોલતે પોતાની લાકડી ખખડાવી પાછા વળવાની તૈયારી કરી. પેલી સ્ત્રી ઉતાવળે બોલી ઊઠી, 'ઠહર, ઠહર, જવાન! તુમ્હારી જાત ક્યા?'

'જોતા.'×

'નામ ક્યા?'

'દોલત।'

'હેં! દોલત?' પેલી સ્ત્રી ફિક્કી પડવા લાગી. તેની અતિ મૂલ્યવાન, ઝીકસતારાની સાડી જમીન પર રગદોળાવા લાગી ને તે દોલતની પાસે આવવા લાગી. 'તબ તો તુ—' તેણે ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં ઉમેર્યું. દોલત તો તદ્દન શૂન્ય દશામાં હોય તેમ ભાન વિનાજ બોલતો હતો, 'તુમ મેરી મોંતારી! ઓ મોંતારી . . .'

'દોલત! મૈં તુમ્હારી મા કુંતી—'

વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં કુંતી દોડી. દોલત એની લાકડી પર અઢીંગીને મુડદાની પેઠે ઊભો હતો તે નીચે ઢગલો થઈ પડતો હતો. કુંતીએ દોડીને પડતા દોલતને બચાવી લીધો ને પોતાના ખોળામાં લઈ લીધો. તેની શૂન્ય આંખ કુંતી સામે ટગરટગર જોયા કરતી હતી. તેણે થાકથી, નિરાશાથી પ્રત્યાઘાત સહન ન થવાથી પોતાનું માથું કુંતીના ખોળામાં નાખી દીધું. કુંતી આજે જિંદગીમાં પહેલવહેલી આ શૂન્ય

× અંધ

આંખો જોઈને રહી. તેને નાનો દોલત અને તેનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યાં. પગદંડી ઉપર નજર રાખીને કલાકના કલાક તે મજનુના ઝાડ નીચે બેઠો. એ ઝાડ આવ્યું. એ અકારણ માત્ર તેને જોઈને જ આનંદ પામતો. તેની સ્મૃતિ થતી તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ચાલી નીકળ્યાં. જીવનનું બધું ઝેર એક ઘડીમાં ઓસરી ગયું.

'દોલત! બેટા મૈં તોરી માતા કુંતી . . .' આંસુથી બીજા શબ્દો દબાઈ જતા હતાઃ 'મૈં તોરી માતા કુંતી . . . દેખ્યા જેસે દામ . . . .'

દોલત એક વાર ફરીથી એના ખોળામાંથી બેઠો થયો.

અત્યંત પ્યારથી તેણે કુંતીના હાથ પર, પાની પર, પગ પર ચુંબન કર્યું. 'ઘુ દુસરે કુછ નાઈ. તુમ મેરા મૌનારી! તુમ મેરા મૌ . . .' તે ગાંડાની પેઠે—ચિત્તભ્રમની પેઠે લવતો હતોઃ 'ઓ મૌનારી! તુમ સબ્બન હૈ સુંદર છા; તુમ સબ્બન હૈ કોમલ છા; તુમ સબ્બન હૈ પવિત્ર છા.' *

અને કુંતીના ખોળામાં માથું નાખી તે આંખો મીંચીને શાંત પડી રહ્યો.

'બેટા! દોલત!' કુંતીએ અત્યંત આર્ત સ્વરે દોલતને બોલાવ્યોઃ 'આલુકા શાક બનાઉં, બેટા! દોલત!'

કોઈનો અવાજ સંભળાયો નહિ.

તે વારંવાર એનું એ બોલવા લાગીઃ 'બેટા! દોલત! આલુકા શાક—'

---

* ઓ મા! તું સર્વથી સુંદર છે, સર્વથી કોમળ છે, સર્વથી પવિત્ર છે.

એના શબ્દો પ્રત્યુત્તર વિના ભોંઠા પડીને પાછા ફરતા હતા: ' બેટા ! દોલત—'

દોલતે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

❦

જબરા કડાકા સાથે આકાશમાંથી વરસાદ તૂટી પડ્યો.

સોનેરી પંખી

ઘણાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે. એ વખતે તથાગત ગૌતમ બુદ્ધે એક પ્રકારનું વાતાવરણ ફેલાવ્યું હતું. ઘણા જુવાન માણસો સવારથી સાંજ સુધી એક જ પ્રકારનું નિર્દોષ જીવન ગાળવા યત્ન કરી રહ્યા હતા. વૈરાગ્યની પ્રબળ ધૂન નીચે અનેક રાજકુમારો અને રાજકુમારીઓ તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરી રહ્યાં હતાં. સર્વત્ર વૈરાગ્યની જ મહત્તા ગવાઈ રહી હતી, અને સ્પર્ધા તથા હિંસાને તિલાંજલિ આપીને સૌ નિર્દોષ શાંત જીવનનો મહિમા ગાતા થયા હતા.

તે સમયમાં સોહન નામનો એક પારધિ ગંગાકિનારે રહેતો હતો. તેનો ધંધો રૂપાળાંરૂપાળાં પક્ષીઓ પકડીને વેચવાનો હતો. વૈશાલીની વારાંગનાઓ, તક્ષશિલાની સુંદરીઓ ને કાશી તથા અવંતીની વિલાસવની રમણીઓનાં ઘરઆંગણે લટકતાં સોનાનાં પિંજરો માટે આ સોહન જ વારંવાર મેના ને પોપટ મૂકી જતો.

મેના, પોપટ, પેલાં નાનાંનાનાં, સુંદર, લાલ પક્ષી, સાંજે સવારે વન ગજવતો કંચનિયો, કોયલ, ચાતક અને

[illegible]

[illegible] મન થતું ત્યારે હિમાલયનાં શિખરોમાં કે તરાઈના તરફનાં જંગલોમાં નાસતો જતો. જંગલી [illegible] ને [illegible] પાસ [illegible] કસ્તૂરીમૃગને નીરખી આવતો, કે કદી નંદગિરિ પાસે આવેલ એવા અદ્ભુત પ્રદેશ—જ્યાં ભૂખ, તરસ, તાપ ને થાક લાગતાં નથી ત્યાં જઈ આવતો. આ બધી જગ્યાઓ તો એના પગ તળે ઘણી વખત નીકળી ગયેલી હતી, અને ગંગાથી માંડીને હિમાલય સુધીનો બધો પ્રદેશ એને મન ઘર જેવો હતો. એની ઇચ્છા હતી કે નંદગિરિ પાસે આવેલા કોઈ સુંદર પર્વતની ટોચે થોડો વખત રહી આવવું. એણે સાંભળ્યું હતું કે એ એવો અદ્ભુત પ્રદેશ છે કે જ્યાં વૃદ્ધાવસ્થા સ્પર્શ કરી શકતી નથી. એમ કહેવાતું કે ત્યાં એકએક વેંત ઊંચું એક પ્રકારનું ઘાસ થતું. એ ઘાસને જો કોઈ સાંજે કાપી લે અને માત્ર બબ્બે તસુનાં બોથાં રહેવા

છે, તોપણ અત્યારે ઘની ખુશીમાં એને પાયું હતું તેવું જ દર્દ થયું! કેવો ઉત્તાપક મોહ!

સોહન એ રસ્તે જવા નીકળ્યો, અને માર્ગની અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવતો વટાવતો તે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.

ત્યાં, એ પ્રદેશમાં તેણે કિન્નરીઓનું જોયું કે તે કાશી, અવંતી, તક્ષશિલા ને વૈશાલી બધું જ ભૂલી ગયો. નંદગિરિ પર જ્યારે સૂરજનાં આખાઆખા કિરણો હળવાં ઊતરે ત્યારે તે અનિમિષ નયને એ સૌંદર્ય પીધા જ કરતો. શુદ્ધ સોનાના રસનો પ્રવાહ જાણે બરફના ઢગલા પર રેડાઈ રહ્યો હોય ને કંચનજંઘાથી હિમાલયના શિખરોના શિખરો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એ રસથી સીંચાઈ રહ્યા હોય! અને રંગના પલટા પણ કેવા કેવા! આસમાની, શુદ્ધ આસમાની, ફિરોજા જેવો ઘેરો આસમાની ઘનશ્યામ રંગ, ગુલાબીની છાયા જેવો રંગ; શુદ્ધ ચંદની કેસર નિચોવી નિચોવીને નવડાવી હોય તેવા શિખરો; અને પછી, વધતી જતી સંધ્યામાં, ઊંચે આકાશના બિંદુ જેવું, આત્માની જ્યોતિ જેવું, ઈશ્વરી નયન જેવું, સૌથી ઊંચું એક શિખર સુવર્ણમય રંગથી દેદીપ્યમાન શોભી રહે. સોહન એ જોયાં જ કરે, અને રાત્રી સંધ્યાને ગળી જાય ત્યારે જ પોતાની ઝૂંપડીએ જવા ઊઠે.

અને સોહનની ઝૂંપડી ને વાડી! ઘાસના છાપરા પર રેતભરી માટી પાથરીને સોહને પોતાની ઝૂંપડીને છજું કર્યું હતું, અને એ છજા પર ફૂલના છોડ વાવ્યા હતા. દૂર વહેતા ઝરાનાં પાણી વાળીને વાડી બનાવી હતી. ફૂલની વચ્ચે રહેવાનું, સુગંધી પવન પીવાનો, ડુંગરાની હવા ખાવાની,

[illegible]

[illegible] હતા. [illegible] હતો. [illegible] હતી. ગોકળ [illegible] આવ્યો. [illegible] હતો, [illegible] હતી ને તેની [illegible] નાનકડાં રૂપાળાં પંખી બેઠાં હતાં.

ગોકળની નજર આગળ [illegible] ને [illegible] રમણાંની માફક જરા આવીને સામાં ગયાં.

એટલી વારમાં તો જોતાં બે પંખી ગુલાબના એક ફૂલ પર બેઠાં. મધુર ઠંડીથી પ્રફુલ્લ બનેલું ગુલાબ સોળે કળાના ચંદ્ર જેવું વિકસ્યું હતું, ને તેના પર સવારના વરસાદની પડેલી [illegible] નાનાં મોતી જેવી શોભતી હતી.

પરંતુ એ પક્ષીઓ તો ફૂલ કરતાં પણ વધારે કોમળ હતાં. ફૂલ પર બેઠા છતાં ફૂલની પાંદડી પણ ન ખરી, કે ન એકેય જલબિંદુ પણ ખર્યું! સાવ નાજુક, પારિજાતના પુષ્પ જેટલો ભાર એ યુગલમાં હતો.

જીવનભર જેણે પક્ષીઓ જ જોયાં હતાં, પકડ્યાં હતાં, ઉછેર્યાં હતાં ને રમાડ્યાં હતાં તેણે આવાં પક્ષી આજે પહેલી

ખને જ જોયાં. * 'કુદરતે જાણે નિજાનંદને માટે જ એમને
ઘડેલ્યાં હતાં. નાજુક, કોમળ ને સુંદર. એમનો સ્વર પણ
એવો જ. બેચાર માણસ બેસીને સાંભળે તો સંગીતનું ભાન
થાય એવો નર્યો મધુર, નરમ ને ધીમો. કોઈ કુશળ બી
જરા પણ શ્વાસ વિના રૂ કાંતે તેમ સૂર ગળામાંથી નીકળતો
આવે. કરકાય નહિ, ખેંચાય નહિ, જોર કરવું પડે નહિ,
ઊંચે ચડે નહિ કે નીચે ઊતરે નહિ, ને મધુરું સંગીત ધીમે-
ધીમે ચાલ્યાં કરે. સુગંધથી વાતાવરણ સભર ભર્યું હોય ને
મનુષ્ય સ્વપ્નાવસ્થાની તૃપ્તિ અનુભવે એવું કાંઈક એ
પક્ષીયુગલની હાજરીમાં અનુભવાતું: બન્ને સાથે જ ગાય ને
સાથે જ બંધ થાય.

સોહન આ પક્ષીયુગલનો ભક્ત બન્યો. પછી તો જ્યારે
જ્યારે ડુંગરા ધોવાઈને સાફ થાય ને ખુશનુમા ઋતુ ખીલે
ત્યારે ત્યારે સવારના વહેલેથી સોહન આ સોનેરી પંખીઓની
રાહ જોતો બેસે.

એક દિવસ સોહન બહાર નીકળ્યો. લીલાછમ ડુંગરાઓ
પર સોનેરી તાપ આવ્યો હતો, પણ પેલાં બે રૂપાળાં પક્ષી

* કહે છે કે આવાં નાજુક પંખી કાશ્મીરમાં છે. સીમલા પાસે
મશોબ્રાના જંગલમાં આવું અત્યંત સુંદર નાજુક પંખી ઝાડના
પાન પર બેસે તો પાન જરા ન નમે એટલું હલકું—એક વખત
જોયું. નૈનીતાલમાં પણ એવાં કોમળ પંખી છે. પરંતુ આ
પંખી કાશ્મીર તરફનું હશે, કે વખતે એ જાત નાશ પણ પામી
હોય જ્યાંબીરે કાશ્મીરનાં પંખીઓ ગણાવેલાં છે તેટલાં પણ
હાલ ત્યાં મળતાં નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. એટલે સોહનના
સમયનું આ પંખી હાલ બહુ જ દુર્લભ હશે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એટલી વારમાં તો બેઠાં બે પંખી ગુલાબના એક ફૂલ પર બેઠાં. મધુર કંઠીલી [illegible] જાણે ગુલાબ સાથે [illegible] સંગ જેવું ખિલેલું હતું, ને તેના પર સવારના વરસાદની પડેલી જેમ નાનાં મોતી જેવી શોભતી હતી.

પરંતુ એ પક્ષીઓ તો ફૂલ કરતાં પણ વધારે કોમળ હતાં. ફૂલ પર બેઠાં છતાં ફૂલની પાંદડી પણ ન ખરી, કે ન એકેય જલબિંદુ પણ ખર્યું! સાવ નાજુક, પારિજાતના પુષ્પ જેટલો ભાર એ યુગલમાં હતો.

જીવનભર જેણે પક્ષીઓ જ જોયાં હતાં, પકડ્યાં હતાં, ઉછેર્યાં હતાં ને રમાડ્યાં હતાં તેણે આવાં પક્ષી આજે પહેલી

જોયે જ જોયાં.* કુદરતે જાણે નિરાંતેનિરાંતે ખાસ જ એમને ઘડ્યાં હતાં. નાજુક, કોમળ ને સુંદર. એમનો સ્વર પણ એવો જ. એમાંએ ખાસ કરીને કોકિલ ના સંગીતનું ભાન થાય એવો નર્યો મધુર, નરમ ને ધીમો. કોઈ ફૂલ ખી જો પણ અવાજ વિના ફૂટે તેમ સૂર ગળામાંથી નીકળતો ત્યારે ઈરાદા નહિ, ખેંચાણ નહિ, જોર કરવું પડે નહિ, ઊંચે ચડે નહિ કે નીચે ઊતરે નહિ, ને મધુરું સંગીત ધીમે-ધીમે ચાલ્યાં કરે. સુગંધથી વાતાવરણ સભર બન્યું હોય ને મનુષ્ય સ્વપ્નાવસ્થાની ભૂમિ અનુભવે એવું કાંઈક એ પક્ષીયુગલની હાજરીમાં અનુભવાતું: બંને સાથે જ ગાય ને સાથે જ બંધ થાય.

સોહન આ પક્ષીયુગલનો ભક્ત બન્યો. પછી તો જ્યારે જ્યારે ડુંગરા ધોવાઈ ને સાફ થાય ને પુષ્પઋતુમાં ઋતુ ખીલે ત્યારે ત્યારે સવારના વહેલેથી સોહન આ સોનેરી પંખીઓની રાહ જોતો બેસે.

એક દિવસ સોહન બહાર નીકળ્યો. લીલાછમ ડુંગરાઓ પર સોનેરી તાપ આવ્યો હતો, પણ વેરાં બે રૂપાળાં પક્ષી

* કહે છે કે આવાં નાજુક પંખી કાશ્મીરમાં છે. સીમલા પાસે મશોબ્રાના જંગલમાં આવું અત્યંત સુંદર નાજુક પંખી ઝાડના પાન પર બેસે તો પાન પણ ન નમે એટલું હલકું—એક વખત જોયેલું. નૈનીતાલમાં પણ એવાં કોમળ પંખી છે, પરંતુ આ પંખી કાશ્મીર તરફનું હશે, કે વખતે એ જાત નાશ પણ પામી હોય. જહાંગીરે કાશ્મીરનાં પંખીઓ ગણાવેલાં છે તેટલાં પણ હાલ ત્યાં મળતાં નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. એટલે સોહનના સમયનું આ પંખી હાલ બહુ જ દુર્લભ હશે.

[illegible]

એ પરિચિત સ્થાનમાં પરિચિત મનુષ્યની સામે તે પંખી બેઠું બેઠું એકીટશે જોયા કરતું હતું. પરંતુ તેને પણ એકાન્ત અને મૌન કાંટાની માફક ખટકતાં હતાં. હમેશાં જે સાથીની હૂંફ રહેતી તે સાથી વિના આજે તે એકલું પડી ગયું હતું. પછી છેવટે, મનુષ્યને સમજાવવા માટે હોય, કે પોતાનું દર્દ ગાવા માટે હોય, પણ તેણે ધીમેધીમે પાંખ હલાવી, મરડું માર્યું, ને મધુર કંઠે ગાવાનું શરૂ કર્યું.

પણ આજે એ ગાન જુદું હતું. ગંભીર રાત્રિમાં તારા રડે તેવા વિલાપી સ્વરો તેમાં ભર્યા હતા. આજે એ ગાન

જુદું હતું.

અને એ ગાને સોહનને હચમચાવી મૂક્યો. એને પણ વિરહની વેદના જાગી. પેલું નાનું સોનેરી પંખી વિરહી સ્વરોમાં પોતાના સાથીને સાદ દઈ રહ્યું હતું, અને તે સ્વરો સાંભળીને સોહન પણ સાથેસાથે વિરહ અને વેદના અનુભવતો જતો હતો.

છેવટે પંખીએ ગાવાનું બંધ કર્યું ત્યારે સોહનને લાગ્યું, કે પોતાના જીવનની અનેક સ્મૃતિઓ આજે ઊભરાઈ રહી હતી.

પછી તો, આમ હમેશાં પોતાના સાથીને સાદ કરવા માટે તે પંખી ત્યાં આવવા લાગ્યું. ખૂબ ગાય અને છેવટે તે સાદ કરી કરી નિરાશ થઈ જંગલમાં ઊડી જાય. ઊડતાં ઊડતાં પણ સાદ કર્યે જાય.

હવે જ સોહનને જીવનભરની સ્મૃતિઓથી આ પ્રદેશ એકલોઅકલો લાગવા માંડ્યો. તેને કાશી, તક્ષશિલા ને વૈશાલી સાંભર્યાં, પોતાના મિત્રો સાંભર્યા, અને પેલી વારાંગનાનું મધુરું મોં સાંભર્યું. કદાચ, તે પોતા માટે જ ઝૂરતી હશે! કેટલી ભક્તિભરી શ્રદ્ધા!

એક સવારે તે વહેલો ઊઠ્યો. પોતાની ઝૂંપડી ઠીકઠાક કરી, ફૂલછોડને છેલ્લુંછેલ્લું પાણી પાઈ દીધું, અને આજે પેલું સોનેરી પંખી આવીને, એકલુંઅકલું નિર્જન મૂંગી ઝૂંપડી સામે જોઈ રહેશે એ વિચારથી રડતો રડતો તે ચાલી નીકળ્યો.

એ નીકળ્યો ત્યારે તેની સામે, દૂર–દૂર–દૂર, વારાણસીની પેલી વારાંગનાનું મધુર મોં હતું. તે પોતાને જોઈને સારંગી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] વન છે. એ વનમાં દેવની વાડીમાં રમે તેવાં એ સોનેરી પંખીઓ રહેતાં . . .'

'આવો, આવો,' ચંદ્રાનીએ સોહનની વાતોને હોંકારો આપ્યા વિના જ, બારણા પર ઊભેલા એક જુવાનને આવકાર આપ્યો. 'અને હવે તમે,' તેણે સોહનને કહ્યું,' ક્યારેક આવીને આ વાત કહી જજો, હો.'

આટલું કહીને ચપળતાથી તે અંદર ચાલી ગઈ.

વિશાળ ઓરડામાં એકલો, ભોંઠો પડેલો સોહન પાછો ફર્યો .પાછો ફર્યો ત્યારે જ તેની આશાનો ડુંગર તૂટી પડવાથી તેની નસેનસ જાણે તૂટતી હતી. પણ તે ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે વહેલો અંધારામાં સોહન પાછો હિમગિરિ તરફ ફર્યો હતો. પેલું સોનેરી પંખી પોતાને ન જોઈને

હશે સુંદરી સામે સ્નેહ ભર્યું ગીત્યું હશે કે કોનામાં તે આજ્યું ભર્યું ભલી મળો,

❦

સાચો પ્રેમ, સાચો વિરહ અને વિરહની પેલી ભારી કવિતા સાંભળવા તે પાછો નંદગિરિ તરફ આવ્યો. એને એ સોનેરી પંખી અને એના રુદનની કવિતા સાંભર્યાં, સોનેરી પંખી એના જીવનના સાથી જેવું લાગ્યું. તેને જોવા, તેને સાંભળવા, તેની સાથે રુદન કરવા, અને સાચો પ્રેમ અનુભવવા વિરહીની આતુર વેદનાભર્યો પગલે તે ઝપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યો. પણ નંદગિરિ કેટલું દૂર!

સોહન! સોહન! એ સોનેરી પંખી ફરી તને નહિ મળે તો?

એવા અનંત જંગલમાં એવડું નાનું પંખી તને ક્યાં મળશે, ભાઈ!